

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ – ПИТАЊА САРАДЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

Зборник научних радова са међународне конференције

Приредио
Зоран Милошевић

Београд, 2024.

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ
– ПИТАЊА САРАДЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

Српско-бугарски односи
– *Пиштања сарадње и њерсијекџива*, прво издање
Зборник научних радова са Међународне конференције
одржане 19-20. фебруара 2024. године
Приредио Зоран Милошевић (1959)

Издавач

Институт за политичке студије, Београд
Добрињска 11/5
<http://www.ips.ac.rs>

За издавача

Др Миша Стојадиновић, научни саветник

Програмски одбор

Кирил Шевченко (Белорусија), Брацо Ковачевић (БиХ),
Емил Миланов (Бугарска) Зоран Милошевић (Србија),
Радојица Лазић (Србија)

Рецензенти

Момчило Суботић, Марија Ђорић, Милена Пешић,
Ђуро Бодрожич, Виолета Рашковић Таловић, Миша Стојадиновић

Преводилац

Снежана Станковић

Лектура и коректура

Татјана Вучинић-Маљевић

Дизајн корица

Иван Јовановић

Прелом и штампа

Донат Граф, Београд

Тираж

100.

ISBN 978-86-7419-387-7

DOI: https://doi.org/10.18485/ips_srbg.2024

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ – ПИТАЊА САРАДЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

Зборник научних радова са међународне конференције
одржане 19-20. фебруара 2024. године

ПРИРЕДИО
Зоран Милошевић

ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ
БЕОГРАД, 2024.

ПРЕДГОВОР

Срби и Бугари су два братска народа који, осим што су имали и имају заједничку границу, имали су и (имају) заједнички сан о јединственој држави. Током ослобађања од турског ропства и током владавине Обреновића у Србији и Бугарској тај сан је и сањан, тј. покушало се са његовом реализацијом. Велики проценат бугарске омладине је образован у Београду, а прве књиге ослобођене Бугарске су штампане бесплатно у Београду. О томе се читалац може уверити у одличном чланку Јове Бајића.

Затим следи интервенција Запада, Велике Британије, Аустро-Угарске, Немачке, Француске и Италије да се процес уједињења Срба и Бугара заустави. Бугарска добија немачког краља, касније цара, а његови саветници су британски официри. Политике две државе добијају другачије токове, а то је одлично „изинвентарисао” професор Никола Аврејски.

Та нова политика довела је до тога да су Бугари у Првом светском рату били на страни Аустро-Угарске и борили се против Срба (све је поновљено и у Другом рату). После Првог светског рата, сан о заједничкој држави Срба и Бугара проносили су Александар Стамболијски (премијер Бугарске) и српски, касније југословенски престолонаследник Александар Карађорђевић. Обојица су трагично страдали, а наручиоци и извршиоци оба убиства били су исти. Тиме је на многаја љета заустављен рад на идеји заједничке државе. На геополитичком нивоу је тако. Нема подршке упознавању два народа, њиховог зближавања, осим преко народних дипломата и православне цркве. Другим речима, залагање за почетнички и, према нашем мишљењу, исправан став, плаћа се главом.

Истовремено, пропаганда делује на отуђивању два братска народа. О Бугарима се скоро искључиво у Србији говори у контексту злочина које је починила бугарска војска, а по наређењу немачког цара на југу Србије. Срби се у Бугарској представљају као отимачи Македоније. Просто, пропаганда ради и удаљава два народа, као да никад нису ништа имали заједничко, нити сарађивали.

Наравно, није тако како то пропагандни наративи намећу. Када човек путује Бугарском не може да се отме утиску да се ради о врло блиском народу, где српска култура заузима видно место. Бугарска православна црква чува бројне светиње и мошти, између осталог, краља Милутина и, уопште, негује позитиван однос према истоверницима из Србије. Српска популарна музика се слуша у

бугарским ресторанима, спортска јавност прати збивања у српском фудбалу, српски туристи радо посећују Бугарску...

Међутим, када се ради о другим облицима сарадње (наука, политика итд.) постоји огромна неусклађеност са очекивањима јавног мњења и једне и друге државе.

Уместо отворених граница имамо различите геополитичке оријентације две државе. Бугарска је чланица НАТО-а и Европске уније, а Србија негује неутралност, односно, директно се супротставила војној агресији Алијансе и уценама Брисела, при чему ништа још није окончано.

Истовремено, ако се погледају резултати евроатлантских интеграција Бугарске, јасно је да се радило о геополитичком промашају. Бугарска је у свему томе губитник. Изгубила је и квалификоване људске ресурсе и на путу је демографског слома, а да при томе није доживела економски процват. Напротив, пољопривреда је уништена, извршена је деиндустријализација...

Србија је, са друге стране, у геополитичком окружењу НАТО-а који је вишеструко манифестовао непријатељске ставове и жељу да дефинитивно спречи окупљање Срба у једну државу, односно, да даље изврши дезинтеграцију остатака ове државе.

Такође евроатлантски центри моћи спречавају Србију да сарађује са пријатељским државама, у том смислу и са Русијом, Кином, али и Бугарском, што се све правда јединственом спољном политиком чланица ЕУ. Наравно, ово није први пут да западни центри моћи спречавају сарадњу Србије са њој блиским државама. Тако је од ослобађања и Србије и Бугарске из османлијског ропства, па до данашњих дана.

Међународна научна конференција о српско-бугарским односима је у неку руку пионирска, посебно после 2000. године и има за циљ да ову тему „отвори” за научну јавност, јер без узајамне сарадње две државе, како се показује, нема перспективе ни за једну од њих. Радови које објављујемо речито су на поменутому тему.

Позиву за учешће на конференцији одазвале су се колеге из Русије, Белорусије, Пољске, Бугарске, БиХ и Србије и ми им се овом приликом искрено захваљујемо, јер је научна заједница добила зборник који би требао бити увод у даље бављење темом српско-бугарских односа.

Да ли ће се тај циљ остварити, остаје да се види, али је сигурно да су научна заједница и љубитељи оваквих садржаја добили важан материјал на критичка и друга просуђивања.

Приређивач

САДРЖАЈ

Предговор 5

I

ОД СНА О ЗАЈЕДНИЧКОЈ ДРЖАВИ ДО РАВНОДУШНОСТИ... И ДАЉЕ

Јово Бајић, БУГАРСКИ НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ И СРБИ(ЈА)
У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ..... 11

Никола Аврејски, УЗАЈАМНО НЕОПХОДНО
ДОБРОСУСЕДСТВО О ПОУКАМА ИЗ ПРОШЛОСТИ,
ИЗАЗОВИМА САДАШНОСТИ И БУДУЋНОСТИ
БУГАРСКО-СРПСКИХ ОДНОСА 65

Сања Шуљагић, О ЗАНЕМАРЕНОСТИ ДОДИРНИХ
ОДРЕДНИЦА У СРПСКОМ И БУГАРСКОМ ИДЕНТИТЕТУ..... 85

Владимир Кршљанин, СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ
– КЉУЧ БАЛКАНА, БАЛКАНСКИ САВЕЗ И РУСИЈА..... 105

Зоран Милошевић, АЛЕКСАНДАР СТАМБОЛИЈСКИ И
ЊЕГОВА ПОЛИТИКА ПРЕМА СРБИМА И ЈУГОСЛАВИЈИ... 115

Кирил Шевченко, БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС 1878. ГОДИНЕ
И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА СИТУАЦИЈУ НА БАЛКАНУ У
ПРОЦЕНАМА РУСКИХ НАУЧНИКА СЛАВИСТА..... 133

II

РАСУЂИВАЊА О СРПСКО-БУГАРСКИМ ОДНОСИМА

Лав Криштапович, САРАДЊА БУГАРСКЕ И СРБИЈЕ
КАО ОСНОВА БАЛКАНСКЕ СТАБИЛНОСТИ..... 147

Миломир Степић, СРПСКО-БУГАРСКА ОСА
„ХОРИЗОНТАЛНОГ” ИНТЕГРИСАЊА БАЛКАНА:
МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА..... 163

Александар А. Загорнов, СРБИЈА И БУГАРСКА ПО
ПРОЦЕНИ РУСКОГ МИСЛИОЦА Н. Ј. ДАНИЛЕВСКОГ..... 181

Емил Миланов, БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ
– ПРАВА ИСТОРИЈА И ПЕРСПЕКТИВЕ ЗА БУДУЋНОСТ.....197

Иван Андрејевич Ивањиков, СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ:
ПОСТОЈЕЋИ ПРОБЛЕМИ И МОГУЋЕ ПОЗИТИВНИ
ПЕРСПЕКТИВЕ 215

III **ПОЛИТИКА И КУЛТУРА:** **СТАВОВИ О СРПСКО-БУГАРСКИМ ОДНОСИМА**

Николај Подчасов, БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ
ЗА ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ СТРАНКЕ ГЕРБ (2009-2021)..... 227

Брацо Ковачевић, ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ
О БАЛКАНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ 241

Нада М. Радушки, БУГАРСКА ЕТНИЧКА ЗАЈЕДНИЦА НА
ДЕМОГРАФСКОЈ И СОЦИОЕКОНОМСКОЈ КАРТИ СРБИЈЕ..255

Антониј Васиљевич Миронович, КОНТАКТИ СУПРАСАЉСКОГ
МОНАСТИРА СА СРБИЈОМ, БУГАРСКОМ И СВЕТОМ ГОРОМ
АТОНОМ ОД КРАЈА 15. ДО СРЕДИНЕ 16. ВЕКА..... 275

Иван Чарота, БЕЛОРУСКО-БУГАРСКЕ КЊИЖЕВНЕ ВЕЗЕ
КАО ОДРАЗ ПРОМЕЊИВЕ ПОЛИТИКЕ.....307

Радослав Илиев, ПОДРШКА БУГАРСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ
ИНИЦИЈАТИВЕ ЗА „ИЗГРАДЊУ” АФРИКЕ У ГОДИНАМА
ХЛАДНОГ РАТА. АРХИТЕКТОНСКИ МОДЕЛИ И
ПОЛИТИКА ДЕКОЛОНИЗАЦИЈЕ 319

Дарина Григорова, БУГАРСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ПРОГНОЗЕ
И СЦЕНАРИЈИ О СУДБИНИ СССР-а (1990 – 1991)..... 331

Дајана Лазаревић, ОД БРАТА ДО РАТА И НАЗАД КРОЗ
ПОЛИТИЧКЕ ВОДЕ – Библиографија српско-бугарских веза...351

I

**ОД СНА О ЗАЈЕДНИЧКОЈ ДРЖАВИ ДО
РАВНОДУШНОСТИ... И ДАЉЕ**

Јово Бајић*

Београд

БУГАРСКИ НАЦИОНАЛНИ ПОКРЕТ И СРБИ(ЈА) У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ

Сажетак

Сарадња српског и бугарског народа у деветнаестом веку почиње још од Карађорђевог устанка, од онога времена када су ноћне српске устаничке ватре светлеле на Старој планини. Многи Бугари нису само издалека гледали те ватре него су се придружили Карађорђевим устаницима. Међу њима је био и Конда бимбаша који је приликом опсаде Београда 1806. године Карађорђевој војсци отворио градске капије.

Почетком децембра 1861. године обелодањен је у Београду документ План за ослобођење Бугарске, а крајем те 1861. и почетком 1862. године формирана је Бугарска легија, која се спремала, чим се укаже прилика, да крене на бојиште.

Кључне речи: *Бугарски национални покрет, држава, Бугари, Срби, Србија, образовање, политика*

Бугарски национални покрет на чијим је таласима у последњим деценијама деветнаестог века стасала бугарска национална држава добрим делом је стваран и у обновљеној Србији, уз свесрдну помоћ тадашње српске државе. О тој помоћи сведочио је један од твораца и првака тога покрета Георги Сава Раковски (1821 – 1867) који је био уверен да Србија ради у интересу свога народа и „да ће

---

* Професор југословенске и опште књижевности, драмски писац, новинар, публициста, такође је аутор је више монографија, али и сарадник у публикацијама које издаје САНУ.

сунце народу бугарском из Србије засијати“.¹ Да су се ова надања Раковског остварила, потврђују резултати културне сарадње Срба и Бугара у деветнаестом веку којом се бавио историчар др Ђорђе Игњатовић на чијим истраживањима се у доброј мери заснива и овај наш рад.² Још у време кнеза Милоша заузет је став да се „не прави разлика између Срба и Бугара, српског и бугарског, нити се осећа тенденција српских власти да српску националну свест природе Бугарима и да раније тековине бугарске националне културе сузбију или замене српским“.³

То обећање остварило се, поред осталог, штампањем бугарских књига у Српској-државној штампарији и осталим штампаријама чији су власници били Срби из Војводине, када је у периоду од дужем од четири деценије, почевши од 1833. године, **штампана 191 бугарска књига у укупном тиражу од око 500 хиљада примерака**, одакле су стизале у Бугарску, али и у руке бугарских емиграната расутих по Србији, Аустрији, Влашкој и Русији. На тим књигама, штампаним у српским штампаријама, Бугари су градили свој књижевни језик, своју педагошку, богословску, филозофску и политичку мисао, тумачење националне историје.

Угледу полузависне српске државе допринео је и један догађај о коме говори Владимир Стојанчевић: „Значајан акт психолошке афирмације српско-бугарског пријатељства и пораста моралног угледа Србије међу Бугарима пружио је путовање кнеза Милоша у Цариград 1835. г. Градови и насеља кроз која је српски кнез пролазио били су сведоци његовог помпезног путовања. Бугари су први пут у новије време имали прилику да дочекају и виде једног

¹ Владимир Стојанчевић, *Учеиће јужнословенских добровољаца у догађајима око бомбардовања Београда 1862*, из књиге Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку, Београд, 1990, стр 321.

² Др Ђорђе Игњатовић рођен је 1919. године у Софији где је завршио основну школу и нижу гимназију, а више разреде гимназије у Пироту. Од 1940. до 1941. и од 1945. до 1949. студирао је и дипломирао на Филозофском факултету у Београду, где је и докторирао, а наслов његове дисертације гласио је *Србија и Бугарски препород – књижевне и културно-просветне везе Срба и Бугара у XVIII и XIX веку (1762–1878)*. Предмет његовог истраживања били су политички културно-просветни и књижевни односи Срба и Бугара у време националног буђења бугарског народа који је био у турском ропству. Поред тога, бавио се и социјалистичким идејама Светозара Марковића. Учествовао је на бројним међународним научним скуповима. Објавио је више од 150 радова који су добрим делом засновани на архивској грађи из српских и бугарских архива. Неке радове писао је и на бугарском језику, *Енциклопедија српске историографије*, Београд, 1997.

³ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, Историјски гласник, 1954, бр. 4, стр. 81.

хришћанског владара“. Посебан дочек приређен му је у Свиштову и Никополу.⁴

Највећи доказ српско-бугарске сарадње тога времена потврђивао се тиме што су у школама Кнежевине Србије, школске клупе са српским ђацима делили и бугарски ђаци који су се школовали о трошку српске државе. За те четири деценије у Србији је школовано неколико стотина ђака из свих делова Бугарске.⁵ Већина њих су се враћали у Бугарску где су учествовали у стварању бугарске државе.

За све време њиховог присуства у Србији и међу војвођанским Србима, бугарски национални прваци, али и ђаци који су се школовали у Србији, долазили су са својом историјском причом о држави бугарског цара Симеуна с краја деветог и почетка десетог века која се наводно протезала све до Босне. Бугарски национални радник Сава Илијев Доброплодни, који је 1855. године био професор грчког језика у Карловачкој гимназији, објавио је у Карловцима један рад у коме тврди да је старословенски уствари бугарски језик, да су Ћирило и Методије били Бугари, а да је ћирилица бугарско писмо.⁶ Овога става држао се и Љубен Каравелов, који је, док је боравио у Новом Саду као активиста Уједињене омладине српске, говорио како је Ниш бугарски град.⁷ Са оваквим погледима на заједничку српско-бугарску историју стизали су у Србију у српске школе бугарски ђаци, који свој став нису мењали за време школовања.⁸ Овог става држи се и савремена бугарска филолошка наука.

Већина српских политичара и интелектуалаца прелазила је преко оваквих бугарских ставова, када су у свему на Балкану виђени само Бугари и бугарски историјски трагови. Историчар Милош С. Милојевић (1840 – 1897), у време студија у Москви, био је сведок деловања Бугара у утицајном словенофилском покрету. Бугари су словенофилима успели да наметну схватање да су они највеће словенско племе на Балкану које живи на простору између три балканска мора. На том бугарском простору су и Ниш, Косово поље и Призрен. После повратка у Србију, Милојевић је кнезу Михаилу и српској јавности указао на ове чињенице, објавивши 1866. године у београдском листу *Световид* чланак *Пропаганде у Турској*.⁹

⁴ Стојанчевић, исто, 77.

⁵ Овчеполски (Стеван Симић), *Срби и Бугари*, Солун, 1918, стр. 61.

⁶ Игњатовић, *Штампање бугарских књига*, 89.

⁷ Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, стр. 201.

⁸ З[арије] Р. П[оповић], *Милош С. Милојевић, Братство*, 1899, књига 8, стр. 383

⁹ Исто, 384 – 385.

I

Сарадња српског и бугарског народа у деветнаестом веку почиње још од Карађорђевог устанка, од онога времена када су ноћне српске устаничке ватре светлеле на Старој планини. Многи Бугари нису само издалека гледали те ватре него су се придружили Карађорђевим устаницима. Међу њима је био и Конда бимбаша који је приликом опсаде Београда 1806. године Карађорђевој војсци отворио градске капије. У српској устаничкој војсци била су још тројица бугарских бимбаша: Мина, Ћира и Драган Папазоглу.¹⁰ У Србију кнеза Милоша доселило се доста Бугара, било их је и у кнежевој служби. Неки Бугари, који су били у служби високих турских угледника, радили су за српског кнеза.¹¹ И у Бугарској је кнез Милош имао своје људе, а неки од њих 1828. и 1829. долазили су као трговци у Србију.¹²

У време Руско-турског рата 1828. и 1829. године Бугари су се надали слободи коју би им својом победом донели Руси. То се није догодило, јер бугарски народ у то време није био спреман да изнесе такав један устанак, на какав су се претходно два пута дизали Срби. У то време Бугари, који су се иселили у околне хришћанске земље, у Одеси, Букурешту и Београду оснивали су национална друштва одакле су настојали да руској и европској јавности скрену пажњу на тежак положај бугарског народа у Турској царевини. Тада су се за подршку за свој национални рад обратили и Србији, која „им је била најприроднији савезник. Спајала их је не само иста раса и вера него и исти услови живота и иста невоља према заједничком непријатељу.“¹³ Србија, која је и сама била аутономна турска покрајина, оправдавала је њихова надања.

Такав однос према Бугарима негован је не само за време владавине кнеза Милоша, него и у време уставобранитеља, за време владавине кнеза Александра Карађорђевића, а онда и за време друге владавине Милоша Обреновића. **Највећа подршка стигала је до ба кнеза Михаила.** Поред тога што је бугарским ђацима отворила врата свих својих школа, што су се у Србији штампале бугарске

¹⁰ Ђорђе Игњатовић, *Културна сарадња Срба и Бугара у XIX веку, Штампане српских књига и листова у српским штампаријама (1833 – 1878)*, Београд, 1980, стр.17.

¹¹ Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској и Бугарима*, Историјски гласник, Београд, 1954, 4, стр.68 – 69

¹² Исто, 69.

¹³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба, трећа књига*, Београд, 1989, стр. 118 – 119.

књиге, у то време у Србији су се окупљали и бугарски национални радници. Кнез Михаило Обреновић развијао је националну стратегију и конкретан рад који се састојао у настојањима организовања хришћанског становништва за један велики балкански устанак против Турака. Успостављане су везе са српским првацима у Босни и Херцеговини, Старој Србији и Македонији, као и са првацима Бугарске. Коначан исход тог рада било би протеривање Турака са Балканског полуострва и стварање неке врсте јужнословенске државе на челу са Србијом. Тај рад се заснивао на „Начертанију“ Илије Гарашанина.

Почетком 1862. године основан је „Српски одбор“ за националну пропаганду у суседним земљама којим је управљао Илија Гарашанин са најближим сарадницима Лазаром Арсенијевићем Баталком и Атанасијем Николићем. По околним областима, које су се налазиле у границама турске државе, организована је мрежа повереника задужених за припремање устанака. Посебно се радило на националној пропаганди у Старој Србији и Македонији где су отворане националне школе, а помагане су и цркве.¹⁴ На овај начин одржаване су и везе са бугарским националним радницима. Неки од њих боравили су у Србији, међу њима биле су две снажне личности бугарског националног покрета: Георги Сава Раковски¹⁵ и

¹⁴ Јован Милићевић, *Србија 1839 – 1868*, Историја српског народа, пета књига, први том, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, Београд, 1981, стр. 296.

¹⁵ **Георги Сава Раковски** (1821 – 1867) бугарски публициста, историчар и песник, према мишљењу Владимира Стојанчевића, био је једна од највећих личности бугарског народа у деветнаестом веку. Рођен је у селу Котелу у централној Бугарској које је дало десетак националних јунака. Школовао се у Цариграду, Атини, а једно време боравио је и у Француској. Први пут је дошао у Београд 1857. године. Једно време током 1856. и 1857. године боравио је у Новом Саду где се зближио са тадашњим писцима, а у српским часописима објављивао је радове. После тога од 1860. до 1863. године **живео је у Београду где се бавио политичким радом, припремом Бугара за устанак против Турака**. Био је човек од поверења кнеза Михаила који га је слао у тајну дипломатску мисију у Грчку. **У београдским новинама и часописима објављивао је радове у којима се залагао за зближавање Срба и Бугара и свих балканских Словена**. Док је боравио у Београду, сачинио је план за ослобађање Бугарске. Један је од оснивача *Бугарске легије*. У лето 1962. године у време бомбардовања Београда био је на барикадама, после чега су се Турци повукли из српских градова. Свој национални рад наставио је у Букурешту где учествује у кројењу плана за стварање заједничке државе Јужних Словена чије би језгро чинили Срби и Бугари. Умро је у Букурешту 1867. године, Владимир Стојанчевић, *Георги Сава Раковски и питање бугарско-српске сарадње за ослобађање балканских народа од турске власти*, из књиге Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку, Београд, 1990, стр. 218 – 234.

Љубен Каравелов.¹⁶ Били су убеђени да бугарски народ може доћи до слободе само ако се дигне на оружани устанак.

Припреме за један општенародни устанак против Турака на Балкану почетком 1862. године биле су поприлично одмакле, када је уз подршку српске владе, основан *Добровољачки корпус* кога су чинили добровољци пристигли из области које су биле у саставу Турске, бројао је око 3.000 бораца из свих српских покрајина које су се налазиле под турском управом, изузев Бугарске.¹⁷ **Почетком децембра 1861. године обелодањен је у Београду докуменат *План за ослобођење Бугарске, а крајем те 1861. и почетком 1862. године формирана је Бугарска легија, која се спрема, чим се укаже прилика, да крене на бојиште.***¹⁸ Било је предвиђено да *Бугарска легија* има од 1000 до 1200 војника. Раковски је био наименован за војводу.¹⁹ Новац за опремање ове војне јединице добрим делом обезбеђивала је српска влада.²⁰ Легија је имала и своје униформе од белог сукна и шубаре са знаком лава. Сам војвода Раковски имао је раскошну пелерину и мундир украшен црвеним гајтанима.²¹ Било је предвиђено да *Легија*, када за то дође време, из Србије упадне преко

¹⁶ **Љубен Каравелов** (1837 – 1879) био је председник Бугарског револуционарног комитета и књижевник, енциклопедиста, новинар, етнограф и национални јунак, члан Српског ученог друштва. Рођен је у месту Копривштици где му је учитељ био Србин Ђорђе Божиловић. Студирао је у Москви и тамо дошао под утицај Чернишевског, Доброљубова и Писарева. Дошао је у Београд 1867. године као дописник руског либералног листа *Голос*. У Београду се зближио са Светозарем Марковићем. Писао је на три јейка – бугарском, руском и српском. На српском језику објавио је неколико занимљивих реалистичких приповедака из београдског живота. Прихватио је идеје Уједињене омладине српске, у августу 1867. учествовао на њеној другој скупштини у Београду. По доласку у Београд, одушевио се политиком кнеза Михаила, али у њега се разочарао. Чинило му се да Београд много оклева у организовању општег устанка на Балкану против Турске царевине. Основао је на своју руку Бугарски комитет у Београду, мимо знања српске владе и у Бугарску упутио чету наоружаних бугарских устаника, са намером да тамо подигне устанак, што се завршило неуспехом. После убиства кнеза Михаила ухапшен је заједно са Владимиром Јовановићем под сумњом да је учествовао у атентату. После вишемесечног боравка у истражном затвору у Петроварадину и Будимпешти пуштен је на слободу. Године 1869. преселио се у Букурешт, где уређивао листове *Слобода* и *Независност*. Био је ожењен Српкињом Наталијом Петровић која је такође писала поезију. Из Букурешта се поново преселио у Београд где је остао до Српско-бугарског рата 1878. године. После овог рата преселио се у Бугарску где је умро у граду Русе.

¹⁷ Милићевић, *Србија 1839 – 1868*, стр. 296.

¹⁸ Стојанчевић, *Георги Сава Раковски*, 229.

¹⁹ Исто, 229

²⁰ Исто, 229.

²¹ Владимир Стојанчевић, *Учешће јужнословенских добровољаца у догађајима око бомбардовања Београда 1862*, из књиге Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку, Историја Београд, 1990, стр. 1990, стр. 315.

Старе планине у Бугарску, продре до Трнова и одатле распламса устанак. У Београду је истовремено основано *Привремено бугарско начелство*, политички орган који ће припремати устанак, у коме су поред председника Раковског били: Рашко Петров, Иван Касабов, Ниван Грујов, Д. Павлов и С. Иванов.²² У Београд су тада на позив Раковског дошле и још неке вође бугарског националног покрета: Васил Левски, Иљо Војвода, Стефан Караца, Васил Друмев који је стигао из Одесе.²³ Вођство *Легије* било је у Београду док су добровољци, који су стизали са свих страна, да не би били на очима представника Турске и других европских сила, окупљани у Крагујевцу, Горњем Милановцу, Алексинцу и Ћуприји.²⁴ Стојанчевић сматра да се тада у ову јединицу окупило до шест стотина добровољаца, међу којима је било и оних из Старе Србије и Македоније.²⁵

Изненадни догађаји који су се збили између 3. и 5. јуна 1862. године, одмах после убиства српског дечака код Чукур чесме, познати као Бомбардовање Београда, одредили су нови, непланирани ток српске историје, па и судбину *Бугарске легије* и планове о скором дизању устанка у Бугарској. У то време дошло је до сукоба између турског гарнизона који је био смештен на Калемегдану и спонтано окупљених београдских хришћана који су подигли барикаде по граду. По барикадама су тукли турски топови са Калемегдана. Иза барикада била је српска жандармерија, стајаћа војска и добровољци, међу којима су били и великошколци и ђаци.²⁶ Међу великошколцима било је и Бугара који су се школовали у Србији. Наспрам Калемегдана, код Српске круне била је и бугарска барикада, на којој су били и бугарски национални прваци што су се тада затекли у Београду, а међу њима је био и Георги Сава Раковски. Он је у једном запису сведочио да их је било тридесетак.²⁷ После овог догађаја, који се нашао у центру пажње европских сила, уследили су преговори у цариградском предграђу Канлица, када је одлучено да се турски гарнизони повуку из градова Кнежевине Србије.²⁸

Под притиском великих сила у септембру 1862. године распуштена је бугарска легија, када је одложен планирани бугарски

²² Стојанчевић, Георги Сава Раковски, 229.

²³ Стојанчевић, Учесће јужнословенских добровољаца, 310.

²⁴ Исто

²⁵ Исто, 312.

²⁶ Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд, 1989, стр. 202 – 235.

²⁷ Стојанчевић, *Учесће јужнословенских добровољаца*, 312.

²⁸ Милићевић, 295.

устанак, што је код бугарских првака у Србији примљено са огорчењем. Љубен Каравелов је тада писао: „Београде! Београде! Од тебе неколико милијона људи ишчекује живот и светлост; од тебе зависи светлост српска; ти требаш да будеш први борац за све што је лепо и узвишено. А какав си ти? Ти си пун цинцарског духа, пун пакости, ти скриваш очи твоје да не виде сузе твоје једнокрвне и једнородне браће. Тешко народу који од тебе добро ишчекује“.²⁹

После ових догађања и Канлицјске конференције уследило је и повлачење турских гарнизона и исељавање Турака из српских градова. Из Београда се у Букурешт повлаче бугарски национални прваци заједно са Раковским. Букурешт је одраније постао град у коме су се окупљали бугарски национални прваци и где је деловала организација *Добродетељна дружина*. **И у новим политичким околностима које су Србији наметнуле велике силе кнез Михаило није одустао од намере да прошири границе Србије и да створи заједничку јужнословенску државу, посебно му је било стало до Бугара.** Још док је боравио у Београду, у време стварања *Бугарске легије*, Раковски је сачинио план о стварању заједничке српско-бугарске државе. Тај план који је он обновио у Букурешту 1867. године био је основа за споразумевање Срба и Бугара.³⁰ У Букурешту је Раковски 1866. године основао *Бугарски тајни централни комитет* који је покушавао да за бугарску националну ствар придобије неке западноевропске владе.³¹ У Букурешту је поново оживљен рад *Добродетељне дружине* која је појачавала сарадњу са Русијом и везе са осталим јужнословенским политичким покретима, укључујући и Румуне.³² Присталице овог покрета, коме се придружио Раковски, били су и Панајот Хитов, Филип Тотју, Хаџи Дмитар (Дмитар Николов Асенов) и Стефан Караца. Присталице овог покрета сарађивале су са Костом Магазиновићем српским дипломатом у Букурешту. Формирана је војна организација, *Врховно народно тајно грађанско начелство*, за коју је Раковски написао *Привремени закон за народне горске чете за лето 1867*.³³ Истовремено су бугарски прваци у Букурешту, окупљени око *Добродејатељне дружине*,

²⁹ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848 – 1871)*, Београд, 1966, стр. 135.

³⁰ Милорад Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878*, Историја српског народа, пета књига, први том, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804 – 1878, Београд, 1981, стр. 496.

³¹ Стојанчевић, *Георги Сава Раковски*, 233.

³² Стојанчевић, исто, 233.

³³ Исто, 233 – 234.

написали *Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба)* или *њихов срдачан споразум*, којим је пројектована будућа заједничка бугарско-српска држава³⁴, са двоименим народом Срба и Бугара.³⁵ Овај споразум о стварању и уређењу државе Срба и Бугара бугарски прваци у Букурешту потписали су 27. јануара 1867. године на Дан Светога Саве. **Програм је, како каже Владимир Ћоровић, је „предвиђао стварање Југословенског царства у које би ушле Србија и Бугарска и остали делови ослобођене субраће, а коме би на челу имао бити кнез Михаило.** У тој држави српски и бугарски језик или наречја били би равноправни, исто као и оба народа, која би и даље чували своју индивидуалност. **Заједничко би било народно, политичко и црквено представништво, као и државно средиште.**“³⁶ Овај протокол упућен је у Београд на руке Илије Гарашанина који га је подржао захтевајући да га подржи и бугарски народ, за шта је прибављена сагласност и потписи осамдесет народних првака широм Бугарске. Протокол са пописима осамдесет бугарских првака у мају те 1867. године донела је из Букурешта посебна делегација бугарских првака. Илија Гарашанин потписао је протокол следећег месеца, о чему је писмено обавестио бугарске националне вође у Букурешту.³⁷

Планови о општем устанку у Босни и Херцеговини, Старој Србији, Македонији и Бугарској, прављени у Београду и Букурешту, које је кројио Георги Сава Раковски остављани су за боља времена. Ове планове одложиле су две смрти. У октобру 1867. године умро је Раковски, а пола године касније убијен је кнез Михаило.³⁸ Уследили су још неки догађаји који су ставили у други план устанак у Бугарској. 1870. године формирана је Бугарска егзархија, која је канонски деловала и у Старој Србији и Македонији. На простор на коме је деловала Егзархија гледало се као на бугарске земље, а на хришћане који су ту живели као на Бугаре. Убрзано су се мењале и политичке прилике. После Руско-турског рата који се водио 1877. и 1878. године, после Санстефанског мира и Берлинског конгреса створена је Кнежевина Бугарска.

³⁴ Исто, 233 – 234.

³⁵ Милићевић, *Србија 1839 – 1868*, стр. 298.

³⁶ Ћоровић, стр. 118 – 119.

³⁷ Милићевић, исто дело, 298.

³⁸ Кнез Михаило се у августу 1867. године у вили на Обреновића имању у Ивањици у Мађарској, састао са мађарским грофом Андрашијем, председником угарске владе. Говори се да је Андраши тада нудио кнезу Михаилу Босну и Херцеговину, а да се Србија одвоји од Русије.

II

Српско-бугарска политичка сарадња, о којој смо говорили, само је плод културне и просветне сарадње у деветнаестом веку која је највидљивија била у штампању бугарских књига, новина и литографија, на бугарском језику од којих је већина угледала светло дана у Књажевско-српској штампарији у Крагујевцу и Београду, али и штампаријама Александра Андрића и Николе Стефановића у Београду, Јосифа Андрића у Букурешту, Данила Медаковића и Игњата Сопрона у Земуну, Браће Јовановић у Панчеву. Неколико издања штампано је и у Новом Саду и Београду, где нису назначене штампарије. Од 1833. до 1878. године штампана је укупно 191 бугарска књига, са укупним тиражом од пола милиона примерака. Поред тога, у Србији или код српских штампара ван Кнежевине штампано је осам бугарских листова и часописа и 18 литографија. Том духовном штампарском раду, како каже Владимир Стојанчевић, замах је дао „патронатски рад кнеза Милоша и његова материјална потпора на уздизању почетне фазе бугарског народног просветитељства, који је остао непорециво снажно обележен. Крагујевац и Београд у то доба могу се сматрати као бугарски просветни и штампарски центри, тако да је у једном тренутку изгледало као да ће српска држава узети на себе сву бригу око штампања и издавања бугарских књига“.³⁹ Ваља подсетити да је у то време у првој половини деветнаестог века Кнежевина Србија била једина покрајина у Турској царевини која је имала своје штампарство, издаваштво и школство. Бугарима то турске власти нису дозвољавале, а спутавала их је и црква чији су јерарси били Грци.

Чим су се створили за то услови, кнез Милош је 1830. године набавио штампарију у Петрограду у Русији. У пратњи штампарских машина стигао је и штампар Адолф Бердман, који је штапарским пословима обучавао и домаће људе. Штампарија је прво почела да ради у Београду одакле је 1833. године пресељена у Крагујевац где је остала до 1835. године, када је опет враћена у Београд. Њен рад био је у надлежности Министарства просвете. Основна делатност била јој је штампање званичног владиног гласила „Српске Новине“, а поред календара и књига. када се уходао рад, штампано је и по двадесетак књига годишње. Овде су штампана и издања Српског

³⁹ Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској*, стр. 86.

ученог друштва. Штампарија је осавремењена око 1850. године па су у њој израђиване и литографије.⁴⁰

Прва књига штампана у Србији на бугарском језику, први уџбеник ове врсте, била је *Аритметика или наука числителна* чији је аутор био Христки – Христант Павлович (1804 – 1848), учитељ из Свиштова. Рукопис књиге донео је у Србију један бугарски трговац, а књига је штампана 1833. године у Крагујевцу у 3.000 примерака. Цензор ове али и следећих бугарских књига штампаних у овој штампарии био је Димитрије Исаиловић, професор новоосноване Београдске гимназије.⁴¹ Друга књига, штампана те исте године је *Часослов* чији је рукопис из Бугарске донео учитељ Николај Крастојанович, путујући књижар који је обилазио Србију и Бугарску и продавао српске и бугарске књиге. Следеће 1834. године Николај Крастојанович штампао је још две књиге: *Буквар или начелно учење* и *Житије свјатаго Харалампџија*.⁴²

Почетком 1835. године у месту Габрову у централној Бугарској отворена је прва модерна бугарска гимназија у којој је настава извођена на бугарском језику. За нову школу били су потребни нови уџбеници на бугарском језику. Овог захтевног, за Бугаре пионирског, посла прихватила су се двојица монаха, двојица имењака, Неофит Рилски и Неофит Хилендарски. Неофит Рилски (1793 – 1871) сабрат Рилског манастира био је бугарски филолог, књижевник и просветитељ, док је монах Неофит Хилендарски (1875 – 1848) био дугогодишњи свиштовски учитељ. Целе 1835. године Књажевско-српска типографија која је те године из Крагујевца била пресељена у Београд радила је за Бугаре, штампајући педагошку литературу на бугарском језику. Те године штампано је осамнаест бугарских књига, углавном о трошку српске државе. Уз помоћ кнеза Милоша штампана је *Болгарска граматика, Взаимоучителни таблџици, Буквар, Свјашчениј краткиј катихизис* и *Краткое јасное изложџение... на греческиј јазик*.⁴³ Ове књиге објављене су у тренутку када

⁴⁰ Штампарија је радила све до 1914. године и носила је различите називе: Књажевска печатња, Београдска типографија, Књажевска српска печатња и најдуже је носила име Државна штампарија Кнежевине (Краљевине) Србије. Ова штампарија умногоме је допринела духовном препороду бугарског народа припремајући га да ствара своју државу.

⁴¹ Игњатовић, *Штампање бугарских књига*, 37 – 38.

⁴² Игњатовић, стр. 39.

⁴³ Исто, 43.

се стварао бугарски књижевни језик који се заснивао на писаној традицији и народним говорима.⁴⁴

„Уџбеници Неофита Рилског, како каже Ђорђе Игњатовић, одиграли су веома важну улогу у развоју бугарског школства. После оснивања Габровске школе, у којој је нови педагошки метод најбоље примењен захваљујући главном учитељу Неофиту Рилском за мање од шест година започело је рад још дванаест школа по Бел-Ланкастровом методу; све су оне добиле учитеље, таблице, граматику, правила краснописа (лепог писања) из првобитног извора Габрова. У састављању уџбеника за ‘априловске школе’ узјамног метода Неофит није користио искључиво руске књиге, већ више српске обрасце“.⁴⁵ Пишући своје књиге, он се ослањао и на српске ауторе: Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Атанасија Стојковића, Јована Гавриловића, Лукијана Мушицког, Јована Рајића, Стефана Стратимировића.⁴⁶

Исте 1835. године у Крагујевац је стигао са својим рукописима Неофит Хилендарски, човек великог знања и поштовалац и следбеник Доситеја Обрадовића. Дошао је да у Србији штампа своју шестоделну књигу *Славеноболгарско детоводство*. У том делу, намењеном пре свега бугарским учитељима, он се, за оно време, залагао за модерну наставу и модерне педагошке методе којима би се будила национална свест његових сународника. Штампање његових дела потрајало је уместо два, шест месеци. У време штампања књига понестало је новца, али дугове према штампарији и пренумерантима измирио је кнез Милош. Док су штампали његова дела, Књажевско-српска штампарија пресељена је у Београд где је настављено штампање Неофитових дела. За својим рукописима у Београд је кренуо Неофит Хилендарски који је због непланираног продужетка боравка у Србији остао без новца. Али и тада су му Срби поново изашли у сусрет.⁴⁷

Кнез Милош се о Неофиту Хилендарском или, како су га још звали, Неофиту Бозвелију, бринуо док је он боравио у Београду. Сачувало се писмо које је кнез Милош упутио српском митрополиту Петру Јовановићу, обавестивши га да је архимандрит Неофит у Београду. Подсетио је митрополита да би добро било да се у старом

⁴⁴ Исто, 44.

⁴⁵ Исто, 43.

⁴⁶ Исто, 45.

⁴⁷ Исто, 46 – 47.

митрополијском конаку обезбеди простор за госта из Бугарске, јер не би било лепо да се он „потуца по крчмама“ док свршава своје послове.⁴⁸ У Београду је Неофит Хиландарски штампао још две своје књиге. Једна од њих је била први бугарски уџбеник географије, *Кратко политическое землеописание за обучение болгарското младенчество*, у делу књиге где се говори о Србији није штедео речи хвале за кнеза Милоша.⁴⁹ У књизи *Кратка свјашчена историја и свјашчени катехизис* такође се захваљивао његовој светлости кнезу српском Милошу Теодоровићу Обреновићу и преосвећеном српском архиепископу и митрополиту Петру на помоћи коју су му пружили у време његовог боравка у Београду.

Цариградска патријаршија, којој је била потчињена Београдска митрополија, била је добро обавештена о штампању бугарских књига у Београду, пратила је кретања у националном покрету у Бугарској. Васељенски патријарх Антим V, у мају 1841. године захтевао је да се у Србији повуку из употребе и забране јеванђеља преведена са старословенског на бугарски језик. Покушао је да испослује да се забрани и књига *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића. Нови цариградски патријарх Мелетије захтевао је 1845. године да се у Србији забрани штампање свих бугарских књига. Мелетије обавештава митрополита Петра да ће у Србију ускоро доћи учитељ из Свиштова Емануил, с намером да штампа своје књиге.⁵⁰

И збиља, 1847. године у Београду се појавио свиштовски учитељ Емануил Васкидович (? – 1875) са девет рукописа и молбом да му кнез Александар Карађорђевић, који је тада био на власти, одобри стипендију за сина Константина. Надлежан за цензуру нових рукописа био је службеник Министарства просвештенија, Јован Стерија Поповић, који му је, уз сагласност владе, одобрио штампање четири књиге: *Буквар*, *Кратку свеиштену историју*, *Кратки катехизис* и *Прва поњатија*. Штампање у тиражу од по хиљаду примерака обављено је, по налогу кнеза Александра, по најнижој цени, плаћен је само папир и рад штампара.⁵¹

Да се помене и памти заслужио је најплоднији бугарски издавач, Хаџи Најдан Јованович (1805 – 1853), „књигопродавец по всеја Славено-Болгарија,“ који је разносио и продавао по Бугарској, Влашкој

⁴⁸ Стојанчевић, *Кнез Милош према Бугарској*, 82.

⁴⁹ Игњатовић. *Штампање бугарских књига*, 48.

⁵⁰ Исто, 59 – 60.

⁵¹ Исто, 60 – 62.

и Србији не само бугарске него и српске књиге. Овај необични човек прво је био учитељ, а онда се почео бавити издаваштвом и продајом књига. Посао је започео у Букурешту 1839. године, а онда се 1849. преселио у Београд. Обилазећи Бугарску као путујући књиџар, често је те књиге давао на вересију, или их је поклањао. Међу тим књигама била је и *Историја разних словенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* Јована Рајића. Из магацина Књажевско-српске штампарије од 1849. до 17. августа 1851. године преузео је 61.500 примерака разних књига које је растурио по Бугарској и Балканском полуострву.⁵² Од четрнаест бугарских књига, штампаних у Београду 1852. године, Хаџи Најдан Јованович, издао је девет. И следећа 1853. година била је подједнако плодна, објавио још девет књига.⁵³ Не гледајући на себе, живео је за књигу. Умро је као сиромас у Београду 1862. године ослепео, заборављен, стар и болестан. Није имао потомства ни сродника, па је сахрањен о трошку државе.⁵⁴

Коначни биланс ове српско-бугарске штампарске сарадње Ђорђе Игњатовић је овако сажео: „Од године 1833. до 1878. у српским штампаријама у Београду, Крагујевцу, Земуну, Новом Саду и Панчеву било је штампано 191 бугарско издање чији је тираж премашио 500 хиљада примерака. Из Књажевско-српске (Државне) штампарије у Београду и Крагујевцу изашло је 145 књига, а из Штампарије Александра и Јосифа Андрића у Београду и Букурешту 7, Николе Стефановића у Београду 12, Данила Медаковића у Земуну и Новом Саду 11, Игњата Сопрона у Земуну 14 и у Штампарији браће Јовановић у Панчеву 2. Исто, Петнаестак београдских издања штампано је под најповољнијим условима а изванредно број и бесплатно“.⁵⁵

У српским штампаријама штампане су и бугарске новине и часописи, за шта је на заслужнији Георги Сава Раковски, који је у Новом Саду, уз помоћ Данила Медаковића и још неких угледних Срба, покренуо два гласила. Прво се појавила *Болгарскаја дневница*, чији је први редовни број изашао 26. јула 1857. године, рађена је по узору на *Српски дневник* Данила Медаковића. Исте године Раковски је у Новом Саду покренуо и књижевни лист *Дунавски лебед*, где је половином августа 1857. године изашао само један број. Ово

⁵² Исто, 62 – 63.

⁵³ Исто, 65 – 66.

⁵⁴ Исто, 69 – 70.

⁵⁵ Исто, 183.

издаваштво није се свидело Турцима па су преко свога дипломатског представника у Бечу испословали да аустријске власти протерају Раковског.⁵⁶ Он се преселио у Београд где је поново покренуо *Дунавски лебед*, чији се први број појавио 1. септембра 1860 године.⁵⁷ Лист је од првог броја био запажен, имао је већи број претплатника, његов последњи шездесет други број је изашао 24. децембра 1861. године.⁵⁸ Београдски издавач Александар Андрић, власник штампарије и листаа *Световид*, покренуо лист *Восток* на бугарском језику који је излазио у Београду и Букурешту. Први број изашао је 11. маја 1865. године. Залагао се за самосталност бугарске цркве и преносио југословенске идеје. Због малог тиража лист је престао да излази исте године. Његово излажење обновљено је 1869. и 1870. године када је објављено шеснаест бројева. Када се Андрић преселио у Букурешт, године 1874. године обновио је *Восток* који није био другог века, објавио је само девет бројева.⁵⁹ Бугарин Иван Богоров покренуо је у Београду часопис *Журнал за науку, занатство и трговину* на бугарском језику. Појавиле су се 1862. године само три свеске од по осамдесетак страна овог часописа.⁶⁰

Ш

Кнежевина Србија још од прве владавине кнеза Милоша отворила је врата својих школа за бугарске ђаке, али и за ђаке из суседних покрајина које су биле у саставу Турске царевине. Бугари су били најбројнији и у најбољем положају. Који год је бугарски ђак са препорукама дошао у Србију да започне или настави школовање, ако је испуњавао прописане услове, приман је у школе и добијао је благодјејање (државну стипендију) које је било довољно да покрије основне трошкове у време школовања.

Србија, полунезависна земља, имала је право да, у оквиру своје аутономије, од 1830. године сама уређује своје школство. У заснивању и организовању школства велику помоћ су јој пружили пречански Срби, неки су долазили чак из Далмације, носећи у себи заветни дуг према обновљеној српској држави, да помогну успостављању једног од њених најважнијих стубова – школства. Рођени

⁵⁶ Исто, 130 – 137.

⁵⁷ Исто, 139 – 140.

⁵⁸ Исто, 40 – 48.

⁵⁹ Исто 149 – 154.

⁶⁰ Исто, 148 – 149.

на простору Угарске, Аустрије и Далмације они су се тамо школовали, а неки од њих су радили као предавачи у тамошњим школама. У Србију су пренели своја знања, оснивали школе у којима су радили и стварали систем српског школства. Прве школе основане су у Крагујевцу, који је у то време од 1818. до 1839. био престоница. Године 1833. отворена је Крагујевачка гимназија. Три године касније београдски митрополит Петар Јовановић у овом граду основао је богословију.⁶¹ Пет година касније 1838, на предлог кнеза Милоша, почео је да ради Књажевско-српски лицеј, виша школа, која је имала три смера: православни, јестестословно-технички и општи. Лицеј је коју годину касније премештен у Београд. Ускоро је 1839. године основана у Београду гимназија. После тога гимназије су отворане у већим градовима широм Србије.

У то време у турској покрајини Румелији, у којој је била и Бугарска, живело се устаљеним животом Турске царевине. Главну реч, што се тиче духовног живота, водиле су фанариотске, грчке владике, које су настојале да код бугарског словенског народа угасе националну свест. У Бугарској је било приватних школа, али оне нису радиле по заједничком наставном плану, свака од њих, зависно од учитеља, радила је за себе. Почетком деветнаестог века крупне промене, које су захватиле све европске земље, нису мимоишле ни Турску царевину. И у Бугарској су се јавиле занатлије, али и богати трговци који су настојали да школују своју децу, па су их слали на школовање у Русију, Румунију, Грчку, Аустрију, Француску.⁶²

Како се прочуло да Кнежевина Србија у своје школе прима бугарске ђаке, да им обезбеђује благодјелија, у Београд, Крагујевац и многе градове у унутрашњости почели су да пристижу бугарски ђаци. Како каже Ђорђе Игњатовић, „неки су долазили на кратко да стекну нешто знања потребног да се обезбеди учитељско или свештеничко место, или су одлазили пре времена из разних узрока, каткад и због слабог здравља.“⁶³ Други су завршавали основну школу, гимназију или богословију. Неки су се уписивали на Лицеј, а било их је и у Војној школи. Обично су долазили са препорукама виђенијих бугарских или српских трговаца и свештеника. Често су их за школовање препоручивале црквене општине. Било

⁶¹ Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, Крагујевац, 1989, стр. 152.

⁶² Ђорђе Игњатовић, *Школовање Бугара у Србији (1830 – 1878)*, Историјски гласник, Београд, 1972, стр. 43.

⁶³ Игњатовић, 49 – 50.

је и таквих који су у Србију кренули без икаквих препорука, сами и у групама. У Београду или Крагујевцу пронашли би неког рођака или земљака који се бавио трговином или баштованством, или старијег ђака из свога места, који је раније дошао на школовање.⁶⁴

Пошто бугарске школе нису радиле по заједничком наставном плану, сваки учитељ имао је свој програм и начин рада, многи су се спремали код приватних учитеља или калуђера па је њихово знање било неуједначено. Било је разлика у знању њихових ученика и ученика који су се школовали у редовним школама у Србији. Ретко ко од ученика који су ишли у школу у Бугарској је доносио школска сведочанства. Због тога су школе у Србији увеле праксу да испитајуridoшле ђаке и да их према показаном знању уписују у одговарајуће разреде.⁶⁵ Од младих Бугара се захтевало, посебно од оних који су се спремали за свештенички и учитељски позив, да науче српски језик, да стекну политичко васпитање, да се затим као пријатељи Србије врате да живе и раде у својим завичајима одакле су дошли.⁶⁶

Сматра се да се у школама у Београду, Крагујевцу и унутрашњости Србије школовало неколико стотина младих Бугара. На списку бугарских ђака, који је на основу архивске грађе и грађе из литературе сачинио Ђорђе Игњатовић, нашло се поименично 170 ђака.⁶⁷ Зна се име првог бугарског ученика који се уписао у српску школу, био је то Анастас Јовановић (1817 – 1899), литограф и цртач и фотограф који је урадио велики број портрета знаменитих људи свога времена. Рођен је у бугарском месту Враца где је започео учење код учитеља Србина Константина Огњановића. Као осмогодишњи дечак 1826. године са оцем трговцем кренуо је у Србију, где је остао у Београду код ујака терзије. После очеве смрти у Београд су му се доселили мајка, брат и сестра. Запослио се у Штампарији где је показао своје уметничке способности па га је кнез Милош послао на школовање у Беч. За себе је говорио, како је забележио Милан Ђ. Милићевић, да је и Бугарин и Србин; „Кад једна жена дете роди и нема хране да га одрани, и да га изведе на пут, него то дете узме друга жена, одрани га и начини човеком ја држим да то дете обе жене ваља једнако да воли и поштује“.⁶⁸

⁶⁴ Исто, 50.

⁶⁵ Исто, 54.

⁶⁶ Исто, 46.

⁶⁷ Исто, 84 – 87.

⁶⁸ Исто, 44 – 45.

Београдски ђаци који су се уписали у школе становали су код рођака или најчешће код станодаваца. Често су делили станове са ђацима из унутрашњости Србије. Тако се сачувао податак да је великошколац Никола Прванов становао код газдарице Магдалене Станковић, која је била родом из Сремских Карловаца. Њени станари поред Прванова били су Светозар Марковић и Павле – Паја Михајловић. Са њима је становао и бугарски емигрант Цека Петков.⁶⁹

Богослови су били у бољем положају. Млади људи, који су долазили из Бугарске и уписивали се у Богословију и које су слале црквене општине или манастири, имали су смештај у богословском интернату. Први богослов који је 1844. године дошао у Србију био је Хрисант Јовановић, ученик Неофита Хилендарског. Добио је стипендију од српске владе, а митрополит Петар му је обезбедио стан у школи, 1849. године вратио се у свој завичај.⁷⁰

И Аверкије Петровић добио је у мају 1845. године бесплатан смештај у Богословији, а после окончаног школовања заређен је за ђакона, затим се вратио у завичај.⁷¹ Софроније Банковић, сабрат Рилског манастира, имао је тридесет година када је 1850. дошао на школовање у Београд. Митрополит Петар обезбедио му је бесплатан стан и храну. Имао је могућност да у Богословији слуша све предмете који су га интересовали. Идуће године вратио се у свој манастир.⁷² Занимљив је пример и старијег ђака, Павла Тодоровића (Павела Тодорова). Дошао је у Београд на школовање 1852. године са 18 година. Постао је владин стипендиста, уписао се у гимназију. Школовање је наставио у Москви где је завршио Филозофски факултет.⁷³

У Београд су после оснивања Више женске школе, која је имала гимназијски ранг, почеле да стижу и девојке из Бугарске. Из Старе Загоре дошле су 1864. године Зумбула Иванчова, Жељка П. Иванова и Старајида (Смараја) Начова. У то време римокатолици су у Старој Загори основали римокатоличку школу, па је старозагорска црквена општина послала у Београд ове три девојке да се школују за учитељице, да се врате кући и сузбијају римокатолички утицај. Све три су примљене у школу и добиле благодјејанија. Становале

⁶⁹ Игњатовић, *Штампање бугарских књига*, 152.

⁷⁰ Игњатовић, *Школовање Бугара*, стр.49.

⁷¹ Исто, стр. 50.

⁷² Исто, стр. 55.

⁷³ Исто, 55.

су код Персиде Пинтеровић, учитељице у Вишој женској школи.⁷⁴ Четири године касније, 1868. на школовање у Вишу женску школу дошле су из бугарског манастира Калофера две младе монахиње – Теодосија Стојанова и Евгенија Иванова – Бојацијева. По препоруци митрополита Михаила остале су на школовању до 1870. године.⁷⁵

Очигледно је да је за све време од 1833. до 1878. године од свих ђака који су се школовали у њеним школама српска држава највећу пажњу поклањала Бугарима. Они су захваљујући благодетанијама, ако се изузму ђаци из имућнијих породица, били у најбољем материјалном положају. Њихове стипендије биле су веће од стипендија ђака који су долазили из Босне, Херцеговине, Црне Горе, Старе Србије и Македоније. Забележен је случај Недељка Васиљевића из Сарајева, који се школовао захваљујући послуживању у имућнијим београдским кућама. Ухваћен је када је покушао да се представи као Бугарин, како би добио благодетаније.⁷⁶ Било је доста ђака из Србије према којима држава није била дарезљива као према Бугарима. Гимназијалац Милош С. Милојевић из села Црна Бара у Мачви спавао је под степеницама велике школе.⁷⁷ Поучен дружењима са њима у Београду и Москви, Милојевић није веровао Бугарима. Када је основао Друго одељење Богословије, Милојевић је за Бугаре затворио врата ове школе. Преместио их у Прво одељење.⁷⁸

Неки од бугарских ђака који су се школовали у Београду били су свесни шта је Србија за њих учинила. Београдски ђак Дмитар Маринов је написао: „Треба знати да су у Западној Бугарској тада Србија и Београд имали такав очаравајући утицај да су се Русија и Москва једва назирале у школско-просветном погледу. Због тога сви омладинци онога времена, уколико су одлазили на школовање у иностранство, ишли су у Београд.“⁷⁹ Било је и супротних примера: оснивачи Внутрешне македонске револуционарне организације – ВМРО, основане у Солуну 1893. године, поред осталих, били су и Дамњан Грујев и Петар Поп Арсов који су средње школе похађали у Београду.⁸⁰

⁷⁴ Исто, стр. 72.

⁷⁵ Исто. 73.

⁷⁶ Исто, 74.

⁷⁷ Зарије Р. Поповић, *Милош С. Милојевић*, стр. 383.

⁷⁸ Игњатовић, *Школовање Бугара*, 79 – 80.

⁷⁹ Исто, 83 – 84.

⁸⁰ Стеван Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903 – 1912*, Београд, 1998, стр. 31.

Йово Байич

Белград

БОЛГАРСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ И СЕРБИЯ В XIX ВЕКЕ

Резюме: *Сотрудничество между сербским и болгарским народами в XIX веке восходит к Первому сербскому восстанию (Восстание Караджордже), с того времени, когда пожары сербского восстания осветили Старую планину. Многие болгары не только наблюдали за этими пожарами издалека, но и присоединились к повстанцам Караджордже. Среди них был Конда Бимбаша, который открыл городские ворота армии Караджордже во время осады Белграда в 1806 году.*

В начале декабря 1861 г. в Белграде был опубликован документ «План освобождения Болгарии», а в конце 1861 — начале 1862 г. был сформирован Болгарский легион, который готовился, как только представится такая возможность, к отправлению на поле боя.

Ключевые слова: *Болгарское национальное движение, государство, болгары, сербы, Сербия, образование, политика*

ДОДАТАК

БИБЛИОГРАФСКО-ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД*

Овај библиографско-хролошошки преглед бугарских издања штампаних у српским штампаријама је најпотпунији, јер обухвата и неколико непознатих наслова о којима смо нашли податке у архивској грађи и српској периодици оног времена.

Треба рећи да су прве библиографске белешке о појединим бугарским књигама објављене у српским листовима и часописима много раније него код самих Бугара. Као почетак библиографског рада оне узимају попис Ивана Шопова из 1852. године.¹ Међутим, Антониа Арнот је донео прве библиографске белешке о низу бугарских књига још 1838. године.² Димитрије Тирол, у „Голубици“ 1838-1840, такође доноси податке о бугарским књигама које су дотле штампане у Србији.³ Иако је реч о пригодним написима, ипак их не треба заборавити; чињеница је да они, хронолошки посматрано, дају податке библиографског карактера о бугарским књигама пре појаве Шоповљевог списка, чак су можда и први дали библиографски опис бугарских издања.

Касније се, природно библиографски рад организовао и код Бугара па смо користили све приступачне изворе о томе у изради овог библиографско-хронолошког прегледа. Овде имамо на уму пре свега три познате библиографије – Александра Теодорова- Балана⁴, Валерија Погорелова⁵ и др Мања Стојанова⁶, који је дао најпотпунију библиографију књига овог периода. Стога у нашем прегледу не дајемо потпуни наслов, код црквених књига то не чини ни Мањо Стојанов, већ сажети библиографски опис који садржи све

* Ђорђе Игњатовић, Шкловање Бугара у Србији (1830 – 1878), *Историјски гласник*, Београд, 2/1972.

¹ Цариградски вестник, III, 99 6. IX 1852; Ив. В. Шопов, *Списък на български книги на нововозраждемата българска писменост в XIX век* (и посебно): *Список за болгарските книги, които са издадени досега* (Цариград, 1857, 15 с.).

² Српска новина... I, 4-5, 12-15, I 1838, 17-18, 21-22: А(нтоније) А(рнољев) А(рнот), *Бугарско књижество...*

³ Голубица, I, 1839, 280: *Списак напечатани у Србији књига*.

⁴ Ал. Т. Балан, *Български книгопис*, дял I (1641-1877), София, 1909.

⁵ В. Погорелов, *Опис на старите печатани български книги*, София, 1923.

⁶ М. Стојанов, *Българска възрожденска книжнина*, I-II, София, 1957, 1959.

основне податке, пре свега од важности за наше податке. Својој библиографији додали смо непозната издања – према архивским и штампаним изворима, неколико српских књига које су штампали бугарски издавачи, литографије (и посебна издања и као илустрације у појединим издањима), необјављени рукописи (наслови су дати према наведеним изворима), преглед листова и часописа и покушаја да се они покрену. Сви наслови су према савременом бугарском правопису.

Иза редног броја у нашем библиографком прегледу дајемо број из библиографије др Мања Стојанова; уколико тај број није наведен, значи да дотично издање није познато бугарским библиографима. Тамо где је наведено име Ал. Теодорова Балана или Валерија Погорелова у загради значи да се позивамо и на њихове библиографије и број издања у њима. За српске књиге наводимо и број у библиографији Стојана Новаковића¹; уколико није наведен, онда дотично издање није му било познато.

1833.

1/5840. Аритметика или наука числителна... За болгарските деца... сочинено от... Хрисанта Павловича.. Предстоявал и изправљал Христодул Костович с(амоковец). В Белиград, у Княжеско-Сербската типографија, 1834, 16 с. 16^о, црквенослов. словима.

2/4460. Часослов... Изново прилежно изправен и прещампосан иждивением г. Николая Стояновича, книговезателя и жителя самоковскога. Б Белград, в Княжеско-Сербстей типографии, 1833,95 с. 8^о, црквенослов. словима.

1834.

3/4461 (Погорелов, 25). Буквар или начално учение... Напечатася настоянием и иждивением Николая Карастояновича, книговезателя и жителя самоковскога. В Крагуевац, в Княжеско-сербстей типографии, 1834, 16 с. 8^о, црквенослов. словима.

4/4462. Житие стаго священномученика Харалампия... Напечатася настоянием и иждивением Николаа Кара-Стойновича Книговезца

---

¹ Стојан Новаковић, *Србска библиографија за новију књижевност (1741-1867)*, Београд, 1869.

и Книгопродавца Самоковскага, В Крагуевце, в Княжеско-Сербстей Типографии, 1834,32 с. 8^о, 1 слика.

1835.

5/5607. Болгарска граматика. Сега перво сочинена от Неофита П. П. сущаго из священия обители Рилская... а на свят издана от любодорните предстоятели на болгарското просвещение г. брата Мустакови, жители букурешкия, а иждивението на общато новосоставлено в Габрово училище. В Крагуевце, в Княжеско-Сербстей Типографии, 1835, 6, 211, 1 с. 8^о, црквенослов. словима.

6/5607. (Погорелов, 27). Взаимоучителните таблици. От Неофита, иеромонаха Рилскаго. (Издадени на иждивение на Габровското училище). В Крагуевце, 1835, 66 таблица.

7/5609 (Погорелов, 28). Буквар, извлечен от взаимоучителните таблици от о. Неофлита иеромонаха Рилскаго. (Крагуевац, 1835).

8/5610 (Погорелов, 29). Неофлит иеромонаха Рилски. Священни краткий катихизис. В Крагуевце, 1835.

9/5611. Краткое и ясное изложение на... треческий язык от Неофлита Иеромонаха П. П. Рилца. В Белиград, в Княжеско-сербстей типографии, 1835, 37 с. 8^о, црквенослов. словима.

10/5625. Славеноболгарское детоводство за малките деца. Напечатано с одобрением и иждивение его светости княза Сербкаго МИЛОША ТЕОРОРОВИЧА ОБРЕНОВИЧА на дар учащейся болгарской юности; благословением же преосвященнейшаго Сербии митрополита г. Петра. Собрано от различни писатели и сочинено на шест части шест учиничнии чини; первом преведено от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же Котлянца. Часть первая содержащая буквы, срицания слогов, обучения добронравних, веществений, вседневната детинска молба. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 54 с. 8^о, 1 слика, црквенослов. словима, тираж 1800-2000.

11/5626. Славено-болгарское детоводство за малките деца. Напечатано с одобрением и иждивение его светости княза Сербкаго МИЛОША ТЕОРОРОВИЧА ОБРЕНОВИЧА, благословением же преосвященнейшаго Сербии митрополита г. Петра издано от Неофита архимандрита Хилендарца... и Емануила Васкидовича елингреческаго Свищовскаго учителя. Часть вторая... В Крагуевце, у

Княжеско-сербской типографии, 1835, 70 с. 8^о, 1 слика, црквено-слов. словима, тираж 1800-2000.

12/5627. Славеноболгарское детоводство за малките деца... Част третая... В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 68 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 1800-2000.

13/5628. Арифметическое руководство за наставление на болгарските юноши... Част четвертая. В Крагуевце, у княжеско-сербской типографии, 1835, 4, 48с. 8^о, тираж 1800-2000.

14/5629. Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество... Част пятая. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 91, 3 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 1800-2000.

15/5630. Славеноболгарский предручный послателник за наставление на болгарските юноши... част шестая... В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 66, 2 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 1800-2000.

16/5631. Кратка священная история и священный катихисис. Напечатана с одобрением его светости князя Сербкаго МИЛОША ТЕОРОРОВИЧА ОБРЕНОВИЧА, благословением же преосвященнейшаго Сербии архиепископа и митрополита г. Петра. Первом преведени из елиногреческаго диалекта, сочинена же на славеноболгарскаго и издани в ползу славеноболгарской юности от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же котлянца. Част первая. В Белград, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 16, 54, 2, 97, 8, једна слика 8^о, црквенослов. словима, тираж 1800-2000.

17/5841. Писменик общополезен на секого едиnorodнаго ми болгарина... Сочинен според днешнииа писмописателен способ от Христаки П. Дупничанина... Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С(вищовчанин). В Белграде, у Княжеско-Сербской типографии, 1835, 10, 78, 4 с. 8^о.

18/5842. Разговорник греко-болгарский... при когото и една кратка Болгарска история приложи се. Собран и сочинен от Христаки П. Дупничанина... Предстоявал и изправял шура негов Яков Илиевич... В Белграде, у Княжеско-сербской типографии, 1835, 6, 2, 106 с. 8^о.

19/1233^a... Напечата са книга сия Страстие Христово. Препицец иерей Николай сакеларий Георгиевич, настоятел же типа Нешо Маркович

от Кратово. В Белграде, у Княжеско-сербской книгопечатни, 1835 лета, 96 с. 16⁰, црквенослов. словима, на црквенослов. језику.

1836.

20/8209^a (Погорелов, 41). 1836. Правило Святаго Иоана Рилскога. Белград, в типографии Княжеско-сербской, 1836, 7, 4⁰.

21/8210. Канон молебний к преподобному и богоносному отцу нашему Иоанну Рилскому чудотворцу. В Белграде, у Княжеско-сербской типографии, 1836, 7 лист. 1 слика, на црквенослов. језику.

22/5612... С дозволением Благовернаго Гдра Князя Сербкаго МИЛОША ТЕОРОРОВИЧА ОБРЕНОВИЧА, Благословением же Пресвещенейшаго Сербии Митрополита Гдина ПЕТРА, напечатася Книга сия, содержащая СЛУЖБИ с ЖИТИЕМ преподобнаго оца нашего Иоанна Рилскаго чудотворца, прилежно оубо исправлена... Неофитом Иеромонахом, а типом издавна... всеусердным настоянием и собственим иждивением г. Иосафа Уеромонаха, сущаго от тояжде сщениия обители рилския. В Белграде, в Типографии Княжеско-сербской...1836, индиката д, Мца Марта, 4,60 лист. 4⁰, црквенослов. словима.

1838.

23/4465... Напечатася Последование сие Молебних Пеней... иждивением и настоянием Николаа Кара-Стояновича, книговезателя, В Белграде, в Типографии Княжеско-Сербской, 1838, индиката а, мца иулиа, 3,73 листа, 8⁰, црквенослов. словима.

1939.

24/ (А. Т. Балан, 7433). Молитва на пресветая Богородица... Преведена от греческаго на славеноболгарскаго языка и напечатана сос иждиението на Найдена Иоанова... (Београд, 1839), 16⁰.

1843.

25/551. Всеобща география за децата. Преведе от рускиј јазик Ив. А. Богоев... в Княжеско-сърбската типографија, 1843, 422, 16, с. 1 табела са цртежима, 8^о.

1844.

26/977. Историја на великиј Александра Македонца... Преведе от грчки карловскиј славеноболгарскиј учител Христо П. Василев Протопопович от Карлово. Белград, в Княжеско-сърбската типографија, 1844, 2, 160, 38 с. 8^о, црквенослов. словима.

27/20827. Часослов... Напечатана сос иждивением от Х. Найдена Иоанновича, татар-пазарџичанина ради болгарскую јуност. Белград, Книгопечатная Княжества Сербии, 1844, 46 с. 8^о.

1845.

28/5843. Гранатика славено-болгарска от Христати П. Дупничанина... В Белград, Правителственной книгопечатњи, 1845, 4, 74 с. 8^о.

29/7399. Две советователни слова Плутарха Херонеа... Преведени с српското на словеноболгарскиј јазик в ползу славеноболгарскаго јуношества от Иона Стојановича, учителя. Белград, в Княжеско-сърбска типографија, 1845, 10, 92, 76 с. 16^о, црквенослов. словима.

1846.

30/4467. Пасхалиа... Печатана в Киевопечерској лаври 1763 года. Препечатана же настоянием и иждивением Николаа Кара-Стојановича, книговетателя и жителя самоковскога. В Белград, 1846, 100 лист. 16^о, црквенослов. словима.

31/20829. Напечатана вторин тиснением Последование сие Молебних пеней... иждивением и настоянием Николаа Кара-Стојановича... В Белграде, в типографии Княжеско-сербској... 1846, индикта д мца мая, 74 листа, 16^о.

1847.

32/981. Перва понятия за детинско употребление... Приведени от французкий на славено-българский язык от Емануила Васкидовича. В Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1847, 8, 4, 98 с. 4 табеле са сликама, црквенослов. словима, тираж 1000.

33/982. Наръчна книшка, сочинена от Емануила Васкидовича за българските деца и девици. Белград, в Правителствена книгопечатня, 1847, 31 с. 8°, црквенослов. словима, тираж 1000.

34/983. Христанское поучение или сокращение на священият катихизис. Преведено от греческият язык на славено-български язык от Емануила Васкидовича. Белград, в Правителствената книгопечатня, 1847, 37 с. 16□, црквенослов. словима, тираж 1000.

35/984. Сокращение на священата история. Приведоно от греческият на славено-българский език от Емануила Васкидовича. В Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1847, 36, 8°, црквенослов. словима.

36/5322. Писменница на славянский язык. Състави Иван Н. Момчилович, Еленчанин. Издание първо. Белград, в Правителствената книгопечатня, 1847, 8, 179, 13 с. 8°, црквенослов. словима.

37/6082. Разговори за сърдечно и душевно образование. Сочинени на сърбски от Гавриила Поповича архимандрита, а преведени на български от Аверкия Петровича д. Сопотненца. Издават се с иждивение на Ивана Н. Момчиловича, Еленчанина. Белград, в Правителствената книгопечатня, 1847, 38 с. 12°.

38/4749. Ръководство към нравствената философия за новоначалните. Преведе от чуждестранното Никифор П. Костади. Мудрон еленчанин българский учител в Т. Пазарджик. Белград, в Правителствената книгопечатня, 1847, 42 с. 16°.

1848.

39/6083. Цвет милости или завещание чадолюбиваго отца преведе-ся от Аверкия Петровича дьякона. Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1848, 4, 70, с. 1 сл. 12°, тираж 1000.

1849.

40/1241. Извод от физика, написан от Найдена Герова, Чјаст прва. В Белград, в Печјатано в правителствена книгопечатња, 1849, 6, 209, 17, с. 4 листа табела 8^о, црквенослов. словима.

41/3274. Цветообрание на старословенската книжнина в Бјлгария, събрано и на чески издадено от Г. Павла Шафарика 1847, на сјрбски преведено от г. Јанка Шафарика 1848. От сјрбски на бјлгарски преведено и издадено от дякон Хрисант Иоанович от Калофер. Белград, в Княжеско-сјрбската книгопечатња, 1849, 14,66 с. 1 сл. 16^о.

42/8217 (Погорелов, 175). Календар „Казамия“ за 1849. година. Белград, (1848), (В Княжеско-сјрбската книгопечатња), 16^о.

43/3250 (Погорелов, 169). Буквар или начално ичение. Напечатана сос иждивение от хаджи Найдена Иоановича... Белград, в Княжеско-сербстей типографии, 1849, 24 с. црквенослов. словима, тираж 5000.

44/20830. Книга сия Часослов... Напечателся сос иждивением от Хаџи Найдена Иоановича... В Белград, в Книгопечатни Княжества Сербии, 1848,48 лист 8^о, тираж 3000.

1850.

45/3312. Часови благоговейния. Преведени от немский на сјрбский јазик от г. Гаврила Поповича, архимандрита, а от сјрбский на бјлгарский јазик от Георги С. Иошева, сеславчанина. В Белград, в Правителствената книгопечатња, 1850, 12, 1, 19, с. 8^о, тираж 1000 (вероватно).

46/2357... Псалтир... Напечатана сос иждивением и трудом от хаджи Найдена Иоановича... Белград, в Книгопечатни Княжества Сербии... 1850, индиката и мџа ианнуариа, 79 лист. 16^о, црквенослов. словима, на црквенослов. језику, тираж 500.

47/8493. Любител на болгарското просвещение. От Милана Давида Рашича Православова. В Земун, при народ. Книгопечатн. Дан. Медаковича, 1850, 68,4 с. 16^о.

1851.

- 48/5619. Неофит Рилски. Аритметика, Белград (Княжеско-сърбскей типография), 1851.
- 49/3250. Буквар или началное учение. Напечатесе сос иждивением от хаджи Найдена Иовановича... В Белграде, в Княжеско-сърбскей типографии, 1851, 23 с. 16^о, тираж 5000.
- 50/3264. Календар за лето 1852, списан от Х. Найдена Иовановича, татарпазарджичанина. В Белград, в книгопечатня Княжества Сербии (1851).
- 51/1239. Начала на христианското учение или кратка священнс история и кратак катихизис... печатани на Хаджи Найдена Иовановича... В Белград, в книгопечатни Княжества Сербии, 1851, 52 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 4000.
- 52/3255. Чистописание. Издадется с трудом и иждивением от Х. Найдена Иовановича... Издание бторо. В Белград, Княжества Сербии Каменорезница, 1851, 7 листова, дугуластог формата, 8^о, тираж 6000.
- 53/3258. Ново-български песни... Издаде ся с трудом и иждивением от Хади Найдена Иовановича... Издание първо. В Белград, в Книгопечатни Княжества Сербии, 1851, 64 с. 16^о, црквенослов. словима, тираж 6000.
- 54/3259. (Богат) Снотълковател... Издание и иждивение от хаджи Найдена Иовановича... Издание второ. В Белград, в книгопечатни княжества Сербии, 1851, 36 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 5000.
- 55/6439. Краткий турско болгарский речник и разговорник, списан и на тип оздан... от Пенча Радова, карловца. В Белград, печатано в правителствена книгопечатня, 1851, 92, 2 с. 8^о, црквенослов. и грчким словима.
- 56/6440. Китаби шерифтен алилма ве чок уляма... Филибе каза-съндан Карловаль Пенча Радиоглу мисарифи иле тап олунмуштур. Сербиа де Белиград Басма-хенесинде, 1851, 1 лист текстова из је-ванђеља на турском, црквенослов. словима.

1852.

- 57/3260. Житие на святого Варвара. Преведено от Славенский на славяно-болгарский язык, и печатано от х. Найдена Иованова... В Белград, в Правителственната книгопечатница, 1852,8 с. 16⁰.
- 58/3261. Житие на святого Игнатия и святого Варнава... Печатани от х. Найдена Иованова... В Белград, в Правителственната книгопечатница, 1852, 14 с. 16⁰.
- 59/3262. Наставник и ученик. Издаде са с ижвидение от Х. Найдена Иовановича... В Белград, в Правителственната книгопечатня, 1852, 16 с. 16⁰, црквенослов. словима.
- 60/3263. Правила за сохранение на здравието. Издаде ся с иждевением от х. Найдена Иовановича... В Белград, в Правителственната книгопечатница, 1852,8 с. 16⁰, црквенослов. словима.
- 61/4503. Начатоци на христианското учение или кратка священна история и кратък катихизис... преведени от Н. Х. Касапскога, а печатени... от Найдена Иовановича... В Белград, в Правителственната книгопечатница, 1852,52 с. 8⁰, црквенослов. словима, тираж 5000.
- 62/4504. Пространний христиански катихизис... преведен от Н. Х. Касапскога. Напечатан же с иждевением на Х. Найдена Иовановича... Издаде първо. В Белград, в Правителственната книгопечатня, 1852, 152 с. 8⁰, црквенослов. словима, тираж 5000.
- 63/2622. Басни Езопови... преведени от Иоана Еманоиловича, славеноболгарского учителя, татарпазарджичанина. А печатани с иждевением Найдена Иовановича... Издаде първо. В Белград, в Правителственната книгопечатня, 1852,43 листа, 8⁰, црквенослов. језику, тираж 2000.
- 64/3265 (Погорелов, 277). Календар за лето 1853. Списан от Хаджи Найдена Иовановича... В Белград, в Правителственната книгопечатница (1852), 20 лист, 16⁰, црквенослов. словима.
- 65/8221 (Погорелов, 234). Псалтир. Белград, Правителствена книгопечатня, 1852 (вероватно издање Хаџи Најдена Јовановича) тираж 4000.

66/1411. Райна, княгиня българска. Повест от Велтмана. Преведена от Йоакима Груева. Белград, в Правителствената книгопечатня 1852, 150 с. 8°, црквенослов. словима.

67/7372. Житие святаго Григория... Собрано и составлено на славеноболгарский язык от Аверкиа П. С. Монаха Рилсаго... С благословением же белоградскаго архиепископа и всея Сербии митрополита г. Петра напечатася. В Белийград, у книгопечатня Княжества Сербии, 1852, 4, 4, 164,24 с. 8°, црквенослов. словима.

68/7373. Оглашение кратко за болгарските деца. Собрано и списано... от Аверкиа П. С. Монаха Рилсаго. С благословением же... г. Петра напечатано. В Белийград, у книгопечатня Княжества Сербии, 1852,70 с. 16°, црквенослов. словима.

69/6441. Месребие масаллар. Филибе казасъндан Карловалъ Пенчо Радиоглу мисарифи-иле тап олунмуштур. Сербиа де Белиград Басма-ханесинде, 1852, 26,2 с. 16°, црквенослов. словима.

70/1747. Водител на взаимните училища, сочинен от Сава И. Доброплоднаго... В Земун, в И. К. Сопроновата бързотиска, 1852, 82,6 с. 8°.

1853.

71/978. Високи умни хитрости Бертолдови... Преведени... от... г. папа Христо Протопапа Василиев от Карлово. А напечатани с иждивението на хаджи Найдена Иованова... Издание първо. В Белград, в Княжеско-сербската книгопечатня, 1853,92 с. 13 сл. 8°, црквенослов. словима, тираж 3000.

72/3228. ... Кратка богословия с въпроси и ответи... на българский язык нарядена от Х. Д. Илариона и Л. Павлова. Напечатана же с иждивением Х. Найдена Иованова... Издание първо. В Белград, в книгопечатни Княжества Сербии, 1852, 68 с. 8°, црквенослов. словима.

73/3249. Книга нарицаемия святче или календар вечний... Списън и сос иждивение напечатан от Х. Найдена Иованова... Издание второ. В Белград, в Княжеско-сербската книгопечатня, 1853,64 с. 16°, црквенослов. словима, тираж 2000.

74/3267. Свиток Богоматере... Напечатася със иждивением от хаджи Найдена... в Княжеско-сербстей типографии, 1853, 24, 16 с. црквенослов. словима, на црквенослов. језику, тираж 8000.

75/3268. Повести забавни и любопитни на Настратин Ходжа и Хасекий... Преведени от турски на славяноболгарски език. Издадени на свят с иждивение от х. Найдена Иованова... В Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатња, 1853, 40 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 3000.

76/3269. Молитва на пресвјатая Богородица... напечатана сос иждивението х. Найдена Иованова... (Белград, 1853), 16^о, црквенослов. словима, тираж 2000 (8000?).

77/3270. (Погорелов, 278). (Лист /40 X 52 см/ са религиозним поукама)... печати сос иждивението от Найдена Иованова... В Белград, в Правителствената книгопечатница, 1853.

78/7195. Две приказки за славните жени и за Аза човекомразца. Писал на сѣрбски Доситеј Обрадович, а побѣлгарила Станка Николица... В Белград, в Правителствената книгопечатница, 1853, 64,2 с. 16^о, црквенослов. словима, тираж 2000.

79/7195. (Погорелов, 279). Изјаснения на празнични евангелија. Преведено от свещеника Златана (Груева Кинова). Белград, 1853, 182 с. 8^о.

80/3114. Земледение, съставлено от Николаја Икономовича, жеравњанца. Бялград, в Княжеско-сѣрбската печатња, 1853, 122, 14 с. 8 табела са сликама, 16^о, црквенослов. словима, тираж 1200.

81/1748. Михал. Комедия на четири действия. Преготовлена от Сава И. Доброплоднаго. Издание прѣво. В Земун, в К. Сопроновата бѣрзотиска, 1853, 46, 10 с. 8^о.

82/1749. Писменник (Писмовник), сочинен от Сава И. Доброплодни... Издание прѣво. В Земун, в И. К. Сопроновата бѣрзотиска, 1853, 14, 2, 163, 133 с. 16^о.

83/1446. здравословие... Издание второ. В Земун, в И. К. Сопроновата книгопечатница, 1853, 201, 9 с. 8^о.

84/6000. Критички издирия за историята бѣлгаарска на Ю. И. Венелин... Преведе от руски Ботю Петков. Чјаст прѣва. В Земун, в И. К. Сопроновата бѣрзописна книгопечатница, 1853, 2, 176 с. 8^о, 1 сл. (Ј. И. Венелин, литографија Ј. Јовановића).

85/6000. Критички издирия за историята бѣлгаарска на Ю. И. Венелин... Преведе от руски Ботю Петков. Чјаст втора. В Земун, в И. К. Сопроновата бѣрзописна книгопечатница, 1853, 4, 206, 16 с. 8^о.

1854.

86/3271. Филозофско поучение... издаде се на свят с иждивението от х. Найдена Иованова... В Белград, в Княжеско-сербската книгопечатница, 1854, 16 с. 16^о, црквенослов. словима, тираж 6000.

87/5847. Баснословие Синтипи филосава... изданое на свят с иждивението от х. Найдена Иовановича... В Белград, в Княжеско-сербската книгопечатня, 1854, 56 с. 8^о, тираж 2000.

88/6306. Есопа фригийсаго баснотворца басни... от елински преведени на славянобългарский язык от Райна Поповича П. С. Елино-греческаго учителя от Карлова... А напечатени сос иждивение на хаџи Найдена Иовановича... В Белград, в Княжеско-сербската книгопечатня, 1854, 80 с. 8^о, 14 сл., црквенослов. словима, тираж 4000.

89/3272 (Погорелов, 306). Календар за лето 1855. Списън от Х. Найдена Иовановича... В Белград, в Княжеско-сербската книгопечатница (1854), 16 лист. 32^о.

90/2903. Част първа на Священна история вехтаго завета. Написа се от Христия Михаил Златева, а издава се с пристоянието на Иована Стоянова, свишовченина, родом оз с. Мердана в Търновското окружие. В Белград, в Правителствената типография, 1854, 10, 152 с. 8^о, црквенослов. словима.

91/2903. Част втора на Священна история новий завет. Написа се от Христия Златев Михаила, и издава със пристоянието на Господина Ивана Стоянова... В Белград, в правителствената типография, 1854, 53,8 с. 8^о, црквенослов. словима.

92/1781. Кратко и ясно описание на сватби... Преведено... от протонотарий папа Димитрия (Драганов)... А напечатано от Иована Стоянова... 1854 лето, 6 октомвриа. В Новий Сад, в книгопечатнята д-р Даниила Медаковича, 92 с. 8^о, црквенослов. словима.

1855.

93/3273. Псалтир... Напечата се с иждивением и трудом от Хаджи Найдена Иовановича... В Белград, в книгопечатни Княжества Сербии, 1855, 67 лист. 1 сл. 8^о, на црквеносл. Језику, тираж 2000.

94/20831. ... Напечатася книга сия Часослов... иждивением и трудом от Хаджи Найдена Йовановича... В Белград, в Книгопечатни Княжества Сербии... 1855,44 листа, 8^о, црквенослов. словима, тираж 3000.

95/1526. Повест или поучение християнское... Преведено от славенский на български язык от Петра Давидова с настоянието и иждивението на Дим. Николаева (на корици: Стоян Маринов)... В Белград, в Княжеско-сербската типография, 1855, 140, 20 с. 8^о, црквенослов. словима (Благословением митрополита Петра).

96/1548. Старопланинче. Календар за 1856 година... Нарядин Х. Г. Данов. В Белградската книгопечатня (1855), 32 с. 16^о, црквенослов. словима.

97/4693. Общи знания всякому человеку нужны. Преведе от сърбский на българский язык Стефан П. Иов. Колнов, в Белград, в Правителствената книгопечатня, 1855,6 156, 12 с. 8^о, тираж 1000 (Благословением и дозволением митрополита Петра).

98/6084. Церковна история... Преведена от греческий на славяно-българский язык от Аверкия Петровича и Глигория Гога, дякони. В Белград, в правителствената книгопечатня, 1855, 4, 262,6 с. 8^о.

99/ Китаби шерифтен алинма ве чок уляма... Филибе казасъндан Карловаль Пенчо Радиоглу мисарифииле тап олунмуштур. Сербия де Белиград Басма-ханесинде 1858,1 лист (са текстовима из јеванђеља на турском језика), црквенослов. словима.

1856.

100/5779. Духовен знак... превел... на български язык Марин Софрониев Калугеров. Напечатал със свой труд и иждивение Нешо Недялков, копищанец. Издание второ. В Белград, в Княжеско-сербската типография, 1856, 65,8 с. 10 сл. 8^о, тираж 1000.

101/7508. Многострадална Геновева. Жалостно позорище на пет действия. Преведено от сърбский на българский язык от Павла Тодорова, а печатано с иждивението на Неша Неделкова... В Белград, в Правителствената книгопечатница, 1856,72 с. 8^о, тираж 1000.

102/7404. Кратка антропология... Превел и нарядин Найден П. Стоянов, а напечатана от Д. Ангелиев книгопродавец. Државна штампарија у Београду, 1856, 35 с. 1 табела, 8°.

103/5429. Святителско поучение... Превел... на български јазик... монах Натаил Атонескозографски, Нови Сад, в книгопечатњата д-р Данила Медаковича, 1856, 8, 46, 96 с. 18°.

104/6505. Пред-вестник Горскога пътника. От Г. С. Р. У Новиј Сад, в книгопечатња Дра Дан. Медаковича, 1856, 17 с. са илустрацијама (из „Седмице“), двостубачно, 8°.

105/7186. Евангелие поучително... Собрал пт славјански и от гречески Софрониа, епископ врачански, родом котленец, и сочинил на български јазик от свишовскога учитеља Теодора Теодорова Хрулева... а напечатано от Иована Стоянова... В Книгопечатњата Др Дан. Медаковича в Нов Сад, 1856, 12, 343, 16 с. 1 сл. 4°, црквенослов. словима.

1857.

106/20835. Буквар или начално учење. Напечата се сос иждивење от Хаджи Найдена Иоановича... В Белград, в Княжеско-сербстей типографији, 1857, 19, 1 с. 16°.

107/1413. Първи знања за деца. Нарядил Иоаким Груев. Белград, в Княжеско-србска на книгопечатња, 1857, 47 с. 8°.

108/1414. Священа историја на вехтиј и новиј завет... Нарядил И. Груев. Издание на книгопродавеца Димитри Ангелов, Белград, в Правителствената книгопечатња, 1857, 84, 2 с. 16°.

109/6132. Аделаида. Алпийската пастирка, изплетена от Кръста Стојан. Пишурка и посветена на Ломското читалище, а напечатано с иждивењето на Ивана П. И. Пишурка. В Белград, в Княжеско-србската книгопечатња, 1857, 3, 75, 8 с. 1 сл. 8°, црквенослов. словима.

110/6438. Месецослов или календар вечниј... издаден... от Пенча Радова, карловеца, В Белград, в Правителствената книгопечатња, 1857, 270 с. 8°.

111/1750. Взаимоучителни таблици, сочинени от Сава Илиев Доброплоднога, професора в Великата Карловачка гимназија в Австрија В Белград, в Княжеско-србската книгопечатња, 1857, 9 таблица.

112/987. Буквар за првоначалните ученици. Съчинен от Емануила Васкидовича и Георгиа М. Владикина, учители... Напечатан же с иждивение народаго читалища в Свишов. Издание първо. Нови Сад, Книгопечатня др. Дан. Медаковича, 1857, 38 с. 8^о, црквенослов. словима.

113/65,6. Горкий пътник. Повествителен спев от Г. С. Раковсаго. Списан в лето 1854. Печатан же в лето 1857, в книгопечатня Др Дан Медаковича, 6,288 с. 8^о.

1858.

114/1071. Писма за службата божия... От сръбский на българский язык от И. С. Владикин, търновца, а напечатана с иждивението на Неша Неделкова... В Белград, в Правителствената книгопечатня, 1858, 298,22 с. 8^о, црквенослов. словима, тираж 2000.

115/1415. Гуслица или нови песни, нагласени от И. Г. а издали И. Г. Трувчев и Х. Г. Д(анов). Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1858,36 с. 16^о, тираж 3000.

116/1418. Основа на българска граматика от Иоакима груева. Издали Х. Г. Данов и И. Г. Трувчев, Белград, в Правителствената книгопечатня, 1858, 2, 2, 133,2 с. 8^о, тираж 4000.

117/1419. Робинзон. Скратена приказа за деца. Превод от И. Груев. Издали И. Г. Трувчев и Данов, в Белград, в Правителствената книгопечатня, 1858,23 с. 16^о, тираж 3000.

118/1549. Пространи православни катихизис. Превел Х. Г. Данов, а издали И. Г. Трувчев и Данов, в Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1858, 108,4 с. 8^о, тираж 4000.

119/4976. Разна любовна песмопевка. Събрал Г. М. Л. Софиянец, а издал Пенчо Радов... В Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1858, 4, 106 с. 16^о, црквенослов. словима, тираж 2000.

120/5146. Читалища за децата. Превел и наредил Христо П. Марков, а печатана от Д. А(нгелов), В Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1858,72 с. 8^о, тираж 4000.

121/5147. Кратко повествование за святата църква... Нарядил. Х. П. Марков... Печатал Д. Агелов... В Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатня, 1858,56 с. 8^о, тираж 2000.

122/5813. Кратък писмовник, Белград, 1858,48 с. 32°.

123/5812. Кратка аритметика... от Лука Павлева, Белград, в Княже-ско-сърбската книгопечатня, 1858,96 с. 16°, тираж 2000.

124/5813. Писмени състави... от Лука Павлева, Земен, в книгопечат-нята И. К. Сопрона, 1858, 56 с. 16°.

1859.

125/5148. Азбуквар и първа книжка за чтение. Нарядена от Х. П. Марков, а печатана от Д. Ангелова... В Белград, в Правителстве-ната книгопечатница, 1859, 60 с. 14 сл. 16°.

1860.

126/4470. Масослов (Месеослов?)... Напечата ся иждивением Бра-тии А. и С. Николаеви (Карастоянови) из Самоков. В Белград, в Княжеско-сербской типографии, 1860, 144 с.

127/4469. Псалтир... Напечатася братии А. и С. Николаеви Карасто-янов... В Белград, в Правителственной типографии, 1860, 137 лист. 16°.

128/4486. Освобождението на сърбите от Карагеорги и Милоша Обреновича от И. Х. Касабова. В Белград, в правителствената К. С. книгопечатня, 1860, 10, 1, 182,1 с. 8°, тираж 1000.

129/4919. Книга, нарицаемая митарства... Издание трето. В Белград, в Правителствената книгопечатня, 1860,40 с. 8°, црквенослов. словима.

130/6523. Няколко речи о Асену първому... от Г. С. Раковсаго. У Белград, печатано в Кн. сърп. книгопечатница, 1860,4 ,128 с. 4. сл. (Николаја Павловича), 4°, тираж 3000.

131/6524. Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начяла... от Г. С. Раковсаго. Белград, печатано в Кн. сърп. книгопечатня, 1860, 12, 64 с. 8°, тираж 1000 (?).

132/6526. Българский за независимо им священство днес възбуден въпрос... Белград, печатано в Кн. сърп. книгопечатня, 1860, тираж 1000 (?).

133/6527. Отговор на Богословска гръцка брошура /на крају текста: Г.С. Раковски/, (Белград, 1860), 38 с. 8°, тираж 1000 (?).

134/6525. Глас еднога Българина. (Земун, штампарија И. К. Сопрона, 1860), 39 с. 8^о.

135/8252. Календар... на астронома Казамија за 1861... В Земун, в книгопечатња И. К. Сопронова (1860), 18 лист. 16^о.

1861.

136/3314. Кратка всеобща историја... превел от руски јазик Георгий С. Иошев... Белград, в Княжеско-сърбската книгопечатња, 1861, 16, 363, 13 с. 8^о, тираж 2000.

137/4461. Буквар... В Белграде, печатано в княжества Сербкаго книгопечатни... 1861,23 с. 8^о, црквенослов. словима.

138/5077. Календар за 1862... В Белграде, в книгопечатња Алекс. Андрича (18661), 40 с. 16^о. Година прѣва.

139/5072. Кратка свјашчена историја на ветхий и новий завет. Издал Димитрий Василиев. Издание шесто. В Земун, в И. К. Сопроновата книгопечатница, 1861,51 с. 8^о.

140/7790. Кратка географија или землеописание. Составлено от Теодора Т. Хрулева... И напечатано с иждивението на Иована Стоянова Мер. Издание второ. Земун, 1861.

141/7791. Кратах катихизис. Преведи от сѣрбски на бѣлгарски Теодора Т. Хрулева, взаимоучител свищовски, а напечата се с иждивението на Иована Стоянова Мер. Издание второ. В Земун, в типографијата на И. К. Сопрона, 1861,24 с.

142/7792. Кратка свјашчена историја. Преведе от сѣрбски на бѣлгарски Теодор Т. Хрулев... а напечата се с иждивението на Иована Стоянова. Издание второ. Земун, в типографијата И. К. Сопронова, 1861,23 с.

1862.

143/5075. Грѣцко-бѣлгарский разговорник. Нарядил и издал Димитрий Василиев. Издание прѣво. В Земун, в И. К. Сопронова бързотисна книгопечатница, 1862,67 с. 16^о.

1863.

144/6349. Буквар. От Никола Първанов. Белград (1863-1866?).

145/8270. Българский буквар... С прибавление на една малка читанка. Белград, при Правителствената книгопечатница, 1863, 170 с. 16°.

1864.

146/1660. Буквар... Трудом Т. Т. (Дивитчијан), Белград, 1864.

147/4471... Напечата ся книга сия часослов... иждивением и трудом от Сотира Н. Карастоянова... В Белград, в книгопечатница Никола Стефановича... 1864... 46 лист, 8°, црквенослов. словима.

148/20842. ... Напечатася книга сия часослов... с иждивением и трудом от Сотира Н. Карастоянов... В Белград, в книгопечатня Николе Стефановича... 1864, 46 лист, 8°.

1865.

149/8285. Буквар... Напечата ся с иждивением от Иованче Стефанова... В Белград, в книгопечатня Н. Стефановича, 1865, 16 с. 8°.

1866.

150/844 Неделни поучения... I-ий отдел с 16 поучения (митрополита Михаила). В Белград, в Княжеско-сръбската книгопечатница, 1866, 6, 89 с. сл. 8°.

151/4465... Напечатася Последование сие Молебних Пений... с иждивением и настоянием Николаа Карастояновича... В Белграде, в типографии Княжеско-Сербской... 1866... 73 листа, 8°, црквенослов. језику.

1867.

152/2673. Стълп православия... (Издава Калчо Пасков), Белград, 1867 (Книгопечатня А. Андрича), 12, 150 с. 8°.

153/4472. Апостоли... Напечатани от Сотира Н. Карастоянов... У Београду, у типографията Никола Стефанович, 1867, 73,3 с. 4 сл. 8°, црквенослов. словима.

154/20845. ... Напечатана книга сия Часослов... с иждивением и трудом от Сотира Н. Карастоянова... В Белград, в книгопечатни Николе Стефановича... 1867,46 лист. 16⁰.

155/6575. Глас одного радолубца за съюз Югославяния. (Београд), 1867,4,48 2с. 8⁰.

1868.

156/2673. Кратки чърти от животоописаниеето на Теодосий Търновски и богомилската ерес в България (1868?).

157/2674. Исторически преглед върху историята на югословянските народи в политическо отношение, Белград, 1868 (можда превод чланка Матије Бага „Зашто и како да се уједине словенска племена”, Световид, бр. 128, 1867).

158/7186. Поучително евангелие... Събрал от славянски и от гръчески Софроний, епископ врачанский, родом котленец, а съчинил на българский язык в 1806. В Белград, в книгопечатњята на Никола Стефановича, 1868, 10, 362,4 с. 4⁰.

1869.

159/1413. Първи познания за децата от И. Груева, 5 издание, преработено. Белград, 1869.

1870.

160/4808. Златний извор... Превел от х. И. Крантов, а умножен... с труда и иждивението на Димитри Х. Иоанова Смрикарова, самоковца. Издание първо. Част първа. В Белград, в книгопечатницата на Никола Стефановића, 1870, 16, 128 с. 8⁰.

161/5652. ... с дозволением... Княза Сербскаго МИЛАНА ОБРЕНОВИЧА четвертаго, благословением же... митрополита... Михаила, Книга сия содержащая Служби с житием... отца нашего Иоанна рилскога чудотворца... исправлена... Неофитом Иеромонахом... и напечатани первым тиснением 1836 в Белграде, издается ныне вторым печатным тиснением, с присовокуплением внов и служби... святых отец наших Кирила и Методия... всеусердным настоянием и попечением

всечестних настоятелей тоя свещения обители рилския... В Белграде, В Типографии Княжеско-сербской, 1870,78 лист. 1 сл. 4°.

162/1072. Позоришни дела от И. С. Владикина I Владислав крал български; II Велики княз Борис . Букурещ (В печатницата на А. Андрича), 1870, 54, 26 с. 8°.

163/3513. Хаджи Ничо. Истинска повест от Л. Каравелова. Букурещ (В печатницата на А. Андрича, в-к „Свобода”), 1870, 176,1 с. 16°.

1871.

164/3581. Войвода. Расказ от Л. Каравелова, Букурещ, В печатницата на А. Андрича, 1871,63 с. 8°.

165/6042. Чърковно богословие или обрядословие... Превели и издали Зиновий П. Петров и Иордан С. Наумов, ученици в Белградската духовна семинария. В Белград, в печатницата Н. Стефановича и съдрж. 1872,8, 2, 283,5 с. 8°.

166/6154. Рахилин плач... Изплете Кр. С. Пишурка. В Белград, в печатницата на Н. Стефановича и съдрж. 1872, 84,6 с. 16°.

1874.

167/4149. Книга нарицаемая митарства. Преведена от славенски на болгарский язык... В Белград, в печатницата Н. Стефановича и съдрж. 1874,36 с. 8°, црквенослов. словима.

168/6045. Наручна свещеническа книга. Превели и издали Зиновий П. Петров и Иордан С. Наумов, В Белград, в печатницата Н. Стефановича и съдрж. 1874, 5, 3, 123, 8 с. 8°.

169/7180. Додатъци на Златния извор... Издава... с трудът и иждивението си Димитрий х. Иоанов Смрикаров-самоковец. Издание първо, Часр втора. В Белград, в Правителствената книгопечатница, 1874, 211 с. 8°.

1876.

170/8353. Правило всякому свещенику потребно. В Белград, в типографии Никола Стефанова и друга, 14 с. 8°.

171/8355. Свято евангелие от Иоанна. Панчево, Печатня Браће Јовановића, 60 с. 8^о.

172/20858. Свято евангелие от Луке... Панчево, Печатня Браће Јовановића (1876), 80 с. 16^о.

1877.

173/941 Тъгите на България. Стихотворения от И. Вазова. Букурещ, печатницата на Иосифа Андрича, 1877,46,1 с. 8^о.

НЕПОЗНАТА ИЗДАЊА

174/ - Часослов... Крагујевац, 1834, 328 с. 8^о, тираж 2000 + (3000).

175/ - Константин Рајнов-Ранос, Дело на грчком, српском и турском језику намењено образованим Бугарима да науче српски језик, Београд (1845).

176/ - Матија Бан, О Југословенству, Београд (1848-1849), превео на бугарски Хрисант Јованович.

177/ - Часословац за бугарске школе, Београд, 1850.

178/ - С. И. Доброплодни, Взаимоучителни таблици, Белград, 1852, тираж 500 (?).

179/3254. Христос душата грешна зове камто себе. Преведесе от Славенский на Славяно-Болгарский язык, а са напечата сос иждивение от Наидена Иованова, Белград (Княжеско-српска типографија), 1853, тираж 1000.

180/- Хаџи Најдена Јованович издавач, Псалтир, К. С. типографија, 1849-1854, тираж 3000.

181/- Хаџи Најдена Јованович, Часослов, Београд, К. С. типографија, 1849-1854, тираж 3000.

182/- Хаџи Најдена Јованович, Требник, Београд, К. С. типографија, 1849-1854, тираж 6000.

183/- Хаџи Најдена Јованович, Буквар, Београд, К. С. типографија, 1849-1854, тираж 5000.

184/- Хаџи Најдена Јованович, Календар, Београд, К. С. типографија, 1849-1854, тираж 5000.

185/- Јован Стојанов, издавач, Буквар (мали), Нови Сад (штампарија Данила Медаковића), 1854, 16 с. 8^о.

186/- Јован Стојанов, Кормчија (скраћена), Нови Сад (штампарија Данила Медаковића), 1854, 112 с. 8^о.

187/- Јован Стојанов, Евангелие (са опширним толковањем), Нови Сад (штампарија Данила Медаковића), 1854 (више од 40 штампаних табака, вероватно 105/7186).

188/- Анастас Карастоянович, Часослов, Београд, К. С. типографија, 1852, тираж 1000.

189/- Прегледалица краснописа бугарског, Београд, К. С. литографија, 1858, тираж 1000.

190/- Братия Българи! Командант на вџсточната войска, генерал Черняев. Българско, јуни 1876 година, лист (47 X35 см).

ИЗДАЊА СРПСКИХ КЊИГА

192/- (Новаковић, 1037). ... Напечатесе Последование сие Молебних пений... иждивением и настоянием Николаа Кара-Стояновича... В Белграде, в типографии Княжеско-Сербской... 1838, 123 с. 8^о (вероватно за српске читаоце).

193/- (Новаковић, 1567). Г.С. Јошев, Правила против холере, Београд, Правителствена књигопечатња, 1848, 12 с. 1 л. 8^о.

194/3266. (Новаковић, -), Годишно предзнание или... календар вечний... издан на свет с иждивение от Хаджи Најдена Јовановича... издание седмое. В Белград, Княжеско-сербската књигопечатња, 1853, 16 с. 8^о, црквенослов. словима.

195/20832 (Новаковић, -), Повести забавне и љубопитнен Насратин Оце... Преведене с турског на српски језик и напечатане трошком Х. Н. Јовановича... У Београду, у књигопечатњи књажества Србског, 1855, 60 с. 8^о.

196/20833 (Новаковић, 1953). Историја Синдипа Философа... напечатана трошком Х. Најдена Јовановича... У Београду у књигопечатњи књажества Србског, 1855, 60 с. 8^о.

197/20834. (Новаковић, -). Плач Рахили... Издао Константин Маринковић, а препечатано от хаџи Најдена Јовановића... У Београду, у правитељственој књигопечатњи, 1856,68, с. 16^о, тираж 2500.

198/- (Новаковић, 1980). Кратко толковање божественог храма. Калиник Пајсијевић, Нови Сад, 1855, 74 с. 8^о.

199/3421. Је ли крива судбина? Приповетка Љубена Каравелова. Први део: Из београдског живота. Нови Сад, 1869 (прештампао из „Матице”, бр. 9-21, 1868).

ЛИТОГРАФИЈЕ

200/- Ј. Петровић, Јуриј Иванович Венелин, Земун, штампарија И. К. Сопрана (у књизи „Критически издирања за историјата бугарска”, 84/6000.

201/- Калиник Пајсијевић (издавач), Св. Тројица, Београд, Књаже-ско-србска каменозеница, 1855, тираж 2500 (?).

202/- Калиник Пајсијевић, Тајна вечера, Београд, К. С. Каменозеница, 1855, тираж 2500 (?).

203/- Алпийска пастирна, Београд, 1857 (у књизи К. Пишурке, Аделаида, 109/6132).

204/- Иоанн Владимир Цар Болгарский, Царствовал от 1190 лето до 1205 по Х. Р. Столица его била в велико Трново. Издал на свет Х. Најден Јованов... В Белград, в княжество Србији каменозеница в лето 1858.

205/- Хаџи Најден Јованович (издавач). Иван Шишман (Београд, К. С. Каменозеница), 1858.

206/- Хаџи Најден Јованович, Св. Кирил и Методи (Београд, К. С. каменозеница), 1858.

207/- Николай Павлович, Асен I цар българџм и грџком... Печат. у К. С. Каменопеч. (Београд, 1860), тираж 3000.

208/- Николай Павлович, Пленяването на грџки император Тодор Комнин. В Белград, В К. С. Каменопеч. 1860, тираж 3000.

209/- Николай Павлович (Табела старих бугарских новаца), Београд, К. С. Каменозеница, 1860, тираж 3000.

- 210/- Николай Павлович, Натпис Ивана Асена у Трнову, Београд, К. С. Каменозеница, 1860 (бр. 207-210 илустрације у књизи раковског „Неколико речи о Асеню”, 130/6523).
- 211/- Николай Павлович, Михаил Обренович, портрет (према фотографији), Београд, К. С. Каменозеница, 1860.
- 212/- Николай Павлович, Райна, или Борислава, княгиня българска... Печат. в кн. Срѣб. Каменопечатница, Белград, 1860.
- 213/- Николай Павлович, Сретение княг. Райни с братия ѝ Бориса и Романа в Преслав... Печат. в кн. Срѣб. Каменопечатница, Белград, 1860.
- 214/6567. Мили братя българи. (Датум:) 1 август 1862 (Потпис:) Народний войвода Г. С. Раковски, лист (литографија, 41 X 33 см), (Београд, Правителствена литографија, 1862).
- 215/- Монах Калистрат, Крст Св. Саве, Београд, 1865, тираж (предложен) 2000 (није познато да ли је штампано).
- 216/- (Добри Чинтулов), Къде си, вярна ти любов народна (Београд, 1867, литографисани лист, тираж 5000).
- 217/- Преподобний отец Софроний епископ Врачанский... Нови Сад, штампарија Данила Медаковића, 1868 (у књизи „Евангелие поучително”, 158/7186).
- 218/- Святии славяноболгарскии учители Кирил и Методи, у Београду, 1870 (литографија, Државна штампарија, 200 X 275 мм).

НЕОБЈАВЉЕНИ РУКОПИСИ

- 219/- Проигумен Исаија Рилец (издавач), Чудеса пресветой богородици, Београд, 1840, тираж (наручен) 500 (АС, БМ, 1840, 103).
- 220/- Константин Рајнов-Ранос, Дело на „бугарском наречју” о „потреби да бугарски писци приближују своје наречје српском“, Београд, (1845?).
- 221/- Емануил Васкидович, Опширна свештена историја, Београд, 1845 (АС, ДС, 1845, 440).
- 222/- Емануил Васкидович, Поученија полезног за сваког, Београд, 1845 (АС, ДС, 1845, 440).

- 223/- Емануил Васкидович, Бугарски цветник, или различне правоучителне историје, Београд, 1845 (АС, ДС, 1845, 440).
- 224/- Емануил Васкидович, Прво воспитаније здравог човеческог разума, Београд, 1845 (АС, ДС, 1845, 440).
- 225/- Емануил Васкидович, Преводи из Лукијана Самостатског, Београд, 1845 (АС, ДС, 1845, 440).
- 226/- Бугарска школска дружина (издавач), Владислав, крал български, Београд, 1857 (вероватно превод И. С. Владикина, 162/1072; Србске новине, XXIV 144, 21. XII 1857, 556).
- 227/- Бугарска школска дружина, Христов живот, Београд, 1857 (Србске новине, исто).
- 228/- Кнез Михаило Обреновић (издавач), Житије свјатаго краља Дечанског Стефана, Београд, 1858 (АС, МИД-И, 1858, IV 162).
- 229/- Веди Каково, Излишна любов, Београд, 1858 (Србске новине, XXI, 14, 1. II 1858, 43).
- 230/- Веди Каково, Търновско-Пловдивско просвещение, Београд, 1858 (Србске новине, исто).
- 231/- Иван М. Карајазов, Касија царица, Београд, 1858 (Србске новине, XXV, 25, 27. II 1858, 88).
- 232/- Иван М. Карајазов, Цицерон, Београд, 1858 (Србске новине, исто).
- 233/- Јован Нешковић, Историја Бугарске, 1858 (Србски дневник, VII, 41, 29. V 1858).
- 234/- Аверкије Петрович, Општа историја – стара, средња и нова (на српском језику, за вишу женску школу у Београду), Београд, 1865 (АС, МПс, 1866, II 359).
- 235/- Недељко Жеков, Извор из химия, Београд, 1865, (Въсток, I, 12, 26. VII 1865).
- 236/- Недељко Жеков, Опитно разсъждение върху тъмните начала, на които е основата повесност на българский народ, Белград, 1868 (Дунавска зора, I, 48, 20. X 1868, 181: Неспоразумение, Белград, 2. окт.).

237/- Неделько Жеков, Развитие филозофије, Београд, 1871 (АС, ПО, 57/576). Објављено: Развитие на българската философија, Читалище, II, 14, 15. IV 1872, 639 (одломак?).

238/- Бугарска ђачка дружина (издавач), Емил в 19 век, Београд, 1873 (Србија).

239/- Зиновий Петров, Иордан С. Наумов, Пастирско богословие, Београд, 1874 (оглас на корици књиге „Наручна свјашченическа књига”, 168/6045; М. Стојанов, I, 286).

ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ

240/8811 (7). Българска дневница, Нови Сад, I, 1, 26. VI 1857 - I, 18, 23. X 1857)... Издава, урежда и отговаря Дан. Медакович. Книгопечатня Др Дан. Медакович у Нови Сад...

241/8814 (10). Дунавски лебед. Граждански любословни и забавни вестник. Белград, I, 1, 1. IX 1860- II, 62, 24. XII 1861... Кн. Србска книгопечатня в Белград... (од бр. 21, 14. II 1861. наслов и на француском језику „Le cygne du Danube”).

Угледни број: „Дунавский лебед. Любословний български народен лист за наука и забава. Нови Сад печатница Д. Медаковича, 1857, 8 с.

242/8816(12). Журнал за наука, занаят и трговија. Пловдив, 1862, св. 1-3... В книгопечатњата на Никола Стефановича в Белград... тираж 1000.

243/8827(23). Вѣсток. Политичен и забавен български весник, Београд, I, 1, 11. V 1865-I, 16, 11. IX 1865... Учредник и издавател Ал. Андрич. В книгопечатница Ал. Андрича...

Излазио, вероватно, повремено и у току 1867-1869, укупно 16 бројева (?), под уредништвом Ал. Андрића и сауредништвом Неделка Жекова.

Восток, II, 1, 1. I 1874-II, 9, 31. III 1874. Србско-бугарский вестник за политику забаву и науку, Букурешт. Уредник и издавач Ал. Андрић...

244/8838(34). Тъпан, Букурешт, I, 1, 1. II 1869- I 18,12.VI 1870; II, 1. 20. VI 1875-II, 3, 10.VII 1875. Редактор Ив. Мънзов... Уредник К. Цанков. Народна печатница (и друге штампарије)... Број 2, 20. VI 1875. штампан код Александра Андрића.

245/8841(37). Свобода. Вестник политически и книжевни. Редактор Любен Каравелов. Букуреш, I, 1, 7. XI 1869-IV, 1, 20. X 1874. Од бр. 23, 23. II 1873. лист се зове „Независимост”.

Од I, 33, 8. VII 1870 до II, 16, 17. IV 1871. лист је штампан код Ал. Андрића.

246/8870(66). Знаме. Вестник политически и книжевни. Букуреш, I, 1, 8. XII 1874-I, 25, 14. IX 1875. Редактор Христо Ботев... Печатница „Свобода”.

Од броја 11, 16. III 1875. лист је штампан код Ал. Андрића, а од броја 19, 22. VI 1875. у штампарији „Свобода”.

247/8886(82). Нова Българија. Вестник за политика и народно свестяване. Ђурђево, I, 1, 5. V 1876-I, 75, 22. IV 1877... Редактори: Христо Ботел, Р. Блъсков и Ст. Стамболов. Печатница „Нова Българија”...

Број 2, 26. V 1876. и бр. 75, 22. IV 1877. штампани код Ал. Андрића, односно Јосифа Андрића.

248/8899(95). Българин. Управляват и уреждат Хт. Г. Бъчеваров и Дим. К. Попов, Букуреш, I, 1, 8. X 1877-I, 94, 28. IX 1878... Печатница на Иосиф Андрич...

Од броја 28, 18. I 1878. лист се штампа у штампарији која је купљена од Јосифа Андрића.

ПОКУШАЈИ ПОКРЕТАЊА БУГАРСКИХ ЛИСТОВА

249/- Българска новина (Новина българска), Цариград, 1846/47, два пута недељно, на бугарском и „илирском” језику, 5-6 бројева (нема поузданих података о излажењу овог листа).

250/- Българска старина, Г. С. Раковски, Београд, 1860.

251/- Братски труд (Братски съюз), Београд, 1867, уредници Ал. Андрић и Љ. Каравелов, издавач Ал. Андрић.

ШТАМПАРИЈЕ

КЉАЖЕСКО-СРБСКА ТИПОГРАФИЈА (Правителствена типографија, Правителствена књигопечатња, Државна штампарија): 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23,

24, 25, 26, 27, 28, 29, 3, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 137, 145, 150, 151, 161, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 191, (укупно 138); српска издања: 192, 193, 194, 195, 196, 197 (укупно 6); листови: 241 (укупно 1).

ПРАВИТЕЉСТВЕНА ЛИТОГРАФИЈА (Правитељствена каменорезница): 52, 189, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218 (укупно 19).

ШТАМПАРИЈА АЛЕКСАНДРА АНДРИЋА, Београд: 138, 152, 190 (укупно 3); Букурешт: 162, 163, 164 (укупно 3); листови, Београд: 243; Букурешт: 244, 245, 246, 247 (укупно 4).

ШТАМПАРИЈА ЈОСИФА АНДРИЋА, Букурешт: 173; листови: 248.

ШТАМПАРИЈА НИКОЛЕ СТЕФАНОВИЋА, Београд: 147, 148, 149, 153, 154, 158, 160, 165, 166, 167, 168, 170 (укупно 12); листови: 242.

ШТАМПАРИЈА ДАНИЛА МЕДАКОВИЋА, Земун: 47; Нови Сад: 92, 103, 104, 105, 112, 113, 185, 186, 187, 198 (укупно 10); литографије: 217; листови: 240.

ШТАМПАРИЈА ИГЊАТА СОПРОНА, Земун: 70, 81, 82, 83, 84, 85, 124, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143 (укупно 14); литографије: 200.

ШТАМПАРИЈЕ БРАЋЕ ЈОВАНОВИЋА, Панчево: 171, 172 (укупно 2).

НЕПОЗНАТЕ ШТАМПАРИЈЕ: Београд, 144, 146, 155, 156, 157, 159²; Нови Сад, 199.

ГРАДОВИ

БЕОГРАД: 1, 2, 9, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136,

²* Бугарска издања без назнаке штампарије до 1862, кад се појављује прва приватна штампарија Александра Андрића, штампана су у државној штампарији, јединој докле у Београду.

137, 138, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 176, 177178, 179, 180, 182, 183, 184, 188, 190, 191 (укупно 147); српска издања: 192, 193, 194, 195, 196, 197 (укупно 6); литографије: 52, 189, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218 (укупно 19); листови: 241, 242, 243 (укупно 3).

КРАГУЈЕВАЦ: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 174 (укупно 13).

ЗЕМУН: 47, 70, 81, 82, 83, 84, 85, 124, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143 (укупно 14); литографије: 200.

НОВИ САД: 92, 103, 104, 105, 112, 113, 185, 186, 187 (укупно 9); српска издања: 198, 199 (укупно 2); литографије: 217; листови: 240.

ПАНЧЕВО: 171, 172 (укупно 2).

БУКУРЕШТ: 162, 163, 164, 173 (укупно 4); листови: 244, 245, 246, 247, 248 (укупно 5).

СПИСАК УЧЕНИКА

(Према архивској грађи и литератури)

1. АБАЦИЈЕВ ВЕЉКО (Рушчук, 1870-74, Г, Б);
2. АНЂЕЛКОВИЋ ДОБРИВОЈ (Пловдив, 1845-1848, одбијен, ОШ, Г);
3. АНЂЕЛКОВИЋ СТОЈАН (Пазарцик, 1838/39, Г);
4. Ђакон АНТИМ (? , 1872, Б);
5. АНТОНОВА, СТОЈАНКА ЗЛАТОРОВА (Шумен, 1872-75, ВЖШ);
6. АТАНАСИЈЕВИЋ МИРЧО (Стара Загора, 1864-70, Б);
7. АТАНАСОВА ПАРАСКЕВА (Свиштов, 1844-48, ВЖШ);
8. АТАНАСОВИЋ ЂОРЂЕ (Свиштов, 1844-48, меденица у Паризу).
9. БРАНКОВИЋ СОФРОНИЈЕ-РИЛСКИ (Самоков, 1850-51, Б);
10. БЕНЕВ ГЕОРГИ (Стара Загора, 1864-68, Б);
11. БОГДАНОВИЋ АЛЕКСАНДАР (Београд, 1832, ВКШ-Г);
12. БОГОРОВ ИВАН (Карлово, 1864, одбијен);
13. БОЗВЕЛИЈЕВ НИКОЛА (? , 1867, одбијен);
14. БОЈАЦИЈЕВА, ЕВГЕНИЈА ИВАНОВА (Карлово, 1868-70, ВЖШ);
15. БОЊЕВИЋ ПЕТАР (Перушtica, 1875-?, Г);
16. БУРМОВ, ДАНИИЛ СТОЈАНОВ (? , 1860, примљен, да ли је дошао?);
17. ВАСИЛИЈЕВИЋ ПЕТАР-ОЦАКОВ, ПЕТАР В. (Љасковец, 1855-58, Г);
18. ВАСИЉЕВИЋ НЕДЕЉКО (Севлијево, 1845-46, Г);
19. ВАСКИДОВИЋ КОНСТАНТИН (Свиштов, 1845-46, Г);
20. ВЕЛЕВА МАРИЈА (Казанлук, 1856-71, ВЖШ);
21. ВЛАДИКИН, ИВАН С. (Трново, 1856-58, Г);
22. ВРБАНОВ АНГЕЛ (Љом, 1862-68, Г, Б).

23. ГАНЧЕВ, НИКОЛА ИВАНОВ (Стара Загора, 1868, одбијен); 24. ГАНЧОВИЋ ДРАГАН (Шумен, 1861-66, Б, ВШ); 25. ГЕНЧОВИЋ СТЕВАН-ГИНЧЕВ ЦАНИ (Љасковец, 1854, Г); 26. ГЕОРГИЈЕВ ПАСХАЛ (? , 1867, одбијен); 27. ГЕРЏИКОВ, ИВАН П. (Копривштица, 1861-?, Г, ВШ); 28. ГЕОРХИЈЕ, монах (Рилски манастир, 1865, Б); 29. ГЛИГОРИЈЕВИЋ ГЛИГОРИЈЕ-ХИЛЕНДАРСКИ (с. Сорока, Бесарабија, 1863, примњен, није дошао).
30. ДАЛУБОЈОВИЋ СЛАВКО-БОЈЕВ СЛАВИ (Стара Загора, 1849-51, Г); 31. ДАМЈАНОВ КОСТА (? , 1872, Г); 32. ДЕСЕВ, НИКОЛА Т. (? , 1861-?, ВШ); 33. ДЕСИМЕРОВ КОСТА (? , 1867, одбијен); 34. ДИМИТРИЈЕВИЋ ВАСИЛ (Пловдив, 1845, одбијен); 35. ДИМИТРИЈЕВИЋ ЂОРЂЕ (Самоков, 1846-48, Г); 36. ДИМИТРИЈЕВИЋ ИВАН (Калофер, 1873-75, Б); 37. ДИМИТРИЈЕВИЋ ЈАКОВ (Пловдив, 1845-46, ТПУ); 38. ДИМИТРИЈЕВИЋ ПЕТАР (Софија, 1851, Б); 39. ДОБРИНОВИЋ ГЕОРГИЈЕ (Лом, ?, Г); 40. ДОНЧЕВ ДАНИИЛ (? , 1867, одбијен); 41. ДОНЧЕВИЋ ЦОЦО (Трново, 1859, одбијен).
42. ЂЕНОВИЋ ВЕЉКО (Кула, 1861-64, Г); 43. ЂОРЂЕВИЋ КОСТА (Чипровец, 1862-70, Г, Б); 44. ЂОРЂЕВИЋ СТОЈЧО-КАРАВЕЛОВ (Копривштица?, 1876, Г?).
45. ЕГЗАХ АЛЕКСАНДАР (Стара Загора, 1844, одбијен).
46. ЖЕКОВ, НЕДЕЉКО НИКОЛОВ (Љасковец, 1865-70, Б, ВШ).
47. ЗАРИЋ НИКОЛА (Трн, 1877, Б); 48. ЗАХАРИЈЕВИЋ-РАСОЛКОВ ВАСИЛИЈЕ Х. (Дупница, 1861, ВШ); 49. ЗАХАРИЈЕВИЋ-КРУША КРИСТОФОР (Софија, 1865-71, Г, Б); 50. ЗИМОВ, СТЕФАН Ј. (Тулча, 1861-65, Б); 51. ЗЛАТКОВИЋ ГРИГОРИЈЕ (Радово, 1846/47, Г).
52. ИВАНОВ, ИВАН СТЕПАНОВИЧ КАЉАНЦИ (Љасковец, 1852, одбијен); 53. ИВАНОВ ЛУКА (? , 1867, одбијен); 54. ИВАНОВ СТЕФАН (? , 1867, одбијен); 55. ИВАНОВ ПЕТАР (Стара Загора, 1864-70, Б); 55^a. ИВАНОВ ХРИСТО (? , Г); 56. ИВАНОВА ЖЕЉКА (Стара Загора, 1864-?, ВЖШ); 57. ИВАНОВИЋ НЕДЕЉКО (? , 1861, одбијен); 58. ИВАНЧОВА ЗУМБУЛКА-ГАЛИМОВА ЗЈУМБЈУЉА ИВ. (Стара Загора, 1864-68, ВЖШ); 59. ИЛИЈЕВ, АТАНАС ТРИФОНОВ (Стара Загора, 1871-74, ВШ); 60. ИЛИЈЕВИЋ РИСТА (Видин, 1837/38, ОШ); 61. ИЛИЋ ЈОВАН (Видин, 1863, ?); 62. ИСКРЕНОВ, ГЕОРГИ Д. (Лом, 1873, Г).

63. ЈАНАКИЈЕВИЋ ДИМИТАР-БИСЕРОВ, ДИМИТАР Е. ЈАНАКИЈЕВ (Дупница, 1856, Г); 64. ЈАНАКИЈЕВИЋ ФИЛАРЕТ (Самоков, 1865, Б); 65. ЈЕВТАСИЈЕВИЋ МИХАИЛО (Рушчук, 1846/47, Г); 66. ЈОАНИКИЈА, ђакон (? , 1872, Б); 67. ЈОВАНОВИЋ АНАСТАС (Враца, 1826 – приватно, 1832 – Типографија, Умет. акад. У Бечу); 68. ЈОВАНОВИЋ АНЂЕЛ-КУЛИН, АНГЕЛ ИВАНОВ (Јом, 1856-?, ОШ, Г); 69. ЈОВАНОВИЋ ГАЛАКТИОН-ХИЛЕНДАРЕЦ (? , 1862-66, Б); 70. ЈОВАНОВИЋ ГРИГОРИЈЕ (г. Грујинци, Бисилград, 1841, ОШ); 71. ЈОВАНОВИЋ ПЕТАР-БЕРКОВСКИ, ПЕТАР ИВАНОВ (Јом, 1865-69, Б); 72. ЈОВАНОВИЋ РИСТА-КУЛИН, ХРИСТО ИВАНОВ (Јом, 1859-67, ОШ); 73. ЈОВАНОВИЋ ХРИСАНТ (Свиштов, 1844-49, Л, Б).
74. КАЛИСТРАТ, монах (Рилски манастир, 1864-65, Типограф.); 75. КАРАЈОЗОВ, ИВАН МИНЧЕВ (Сопот, Пловдив, 1857, Г); 76. КЕСАРИЈЕВИЋ КОНСТАНТИН-КЕСАРОВ К'НЧО (Габрово, 1848-83, Г); 77. КИРИЛ, јерођакон (Берковица, 1863, примљен, није остао); 78. КИРОВИЋ ДИМИТАР (Трново, 1848, 1850, одбијен); 79. КОЛЕВ ТИЉО (? , 1874, Г); 80. КОСТОВ (КОЧЕВ)-КАРАКОНОВСКИ ВАСИЛ (Ловеч, 1854-59, ?); 81. КРЕСТИЋ СТЕФАН (Видин, 1837/38, ОШ); 82. КРСТОВИЋ ТЕОДОР (Трново, одбијен); 83. КРЦИЈЕВ, ГЕОРГИ А. (Арбанаси, Трново, 1870, Б); 83^а. КЕСЈАКОВА РАЈНА (Копривштица, 1864, ВЖШ).
84. ЛАЗАРОВИЋ-ЗЛАТАРОВИЋ КОСТА (Свиштов, 1867-71, Б); 85. ЛАЗИЋ БЛАГОЈЕ (Београд, 1832, ВКШ-Г).
86. МАНОЈЛОВИЋ АЛЕКСА (? , 1873, ?); 87. МАРИНКОВИЋ ПЕТАР (Видинска нахија, 1873, Б); 88. МАРИНОВ ДИМИТАР (Трстеник, Пловдив, 1871-75, Г, ВШ); 89. МАРКОВИЋ НИКОЛА (Трн, 1874, Б); 90. МЕЛЕНТИЈЕ, ђакон (? , 1873, Б); 91. МИЛОЈЕВИЋ НИКОЛА (Водњаци, Видин, 1863, одбијен); 92. МИХАИЛОВИЋ ВАСИЛИЈЕ (Трново, 1861-66, Г); 93. МИШАЈКОВ МИХАИЛ (? , 1873, ВШ); 94. МИШАЈКОВ ПЕТАР Д. (Пловдив, 1864, Г); 95. МЛАДЕНОВ ГЕОРГИ (? , 1872-73, Б).
96. НАЧЕВА, СТАРАИДА-СМАРАЈДА (Стара Загора, 1864, ВЖШ); 97. НАУМОВ, ЈОРДАН С. (Елена, 1870-74, Б); 98. НЕДЈАЛКОВ, поп; 98^а. КРСТЈУ ТОДОРОВ (Лочев, 1862, Б); 99. НИКОЛАЈЕВИЋ ЂОРЂЕ (Самоков, 1865-69, Г); 100. НИКОЛАЈЕВИЋ НАЈДЕН (Бургас, 1861-66, Г); 101. НИКОЛАЈЕВИЋ СВЕТОЗАР (? , 1863, примљен, није дошао); 102. НИКОЛОВ АТАНАС (? , 1874, Г); 103. НИКОЛОВ, ИВАН ПОПОВ (Рушчук, 1870, Б); 104. НИКОЛОВ КОСТАДИН (? ,

1867, одбијен); 105. НИКОЛИЋ ДИМИТРИЈЕ (Брегово, Видин, 1861, Г); 106. НИКОЛИЋ ТОДОР (? , 1860, ОШ, Г).

107. ПАВЛОВ ЛУКА (Пирдоп, 1855-57, Л); 108. ПАВЛОВ МЛАДЕН (Свиштов, 1872-75, Б); 109. ПАВЛОВИЋ ДИМИТРИЈЕ (Свиштов, 1849-53, Г); 110. ПАВЛОВИЋ, КОНСТАНТИН ПОП (Ловеч, 1848-53, Г, Л); 111. ПАНИЋ ЈОВАН (Софија, 1862-71, Г, Б); 112. ПАНОВ, НИКОЛА Х. (? , 1872-75, ВШ); 113. ПАНТЕЛИЋ ГРИГОРИЈЕ (Свиштов, 1871, Б); 114. ПЕТКОВИЋ , ЈОВАН ЦЕКОВ (Лом, 1857, одбијен); 115. ПЕТРОВ ЗИНОВИЈЕ-ЦВЕТКОВ ЗАХАРИЈЕ (Врањестена, Радомир, 1868-72, Б); 116. ПЕТРОВИЋ АВЕРКИЈЕ (Сопот, Пловдив, 1845-48, Б); 117. ПЕТРОВИЋ АТАНАС-ДАНЕВ, АТАНАС ХРИСТОВ (Сливен, 1873, ?); 118. ПЕТРОВИЋ ЂОРЂЕ (Семитлери-Горно Черковиште, Казанлук, 1861-66, Б, ВШ); 119. ПЕТРОВИЋ ЂОРЂЕ (Лом, 1872, ?); 120. ПЕТРОВИЋ ЈЕРЕМИЈА (Лом, 1859, Г); 121. ПЕТРОВИЋ МЛАДЕН (Церовина, Видин, 1858-1862, Г); 122. ПОМАКОВ ДИОНИСИЈЕ-ДИМИТАР (Трново, 1866-72, Б); 123. ПОПОВИЋ ДИМИТРИЈЕ (Видин, 1867, Б); 124. ПОПОВИЋ ЈОВАН (? , 1867, Б); 125. ПОПОВИЋ МАНОЈЛО (Софија, 1853-55, Г); 126. ПОПОВИЋ СТЕФАН (Клисура, Пловдив, 1857-63, Г); 127. ПОПОВИЋ СТЕФАН-ИВАНОВ, СТЕФАН ПОП (Свиштов, 1849-51, Г); 128. ПРВАНОВ ЂОРЂЕ (Лом, 1864-69, Б, ВШ); 129. ПРВАНОВ НИКОЛА (В'лкова Слатина-Владимирово, Лом, 1857-66, Г, ВШ); 130. ПРОТИЋ ГРИГОРИЈЕ (Видин, 1846/47, Г); 131. ПРОТОПАПА П. Д. ПРОТИЋ ПЕТАР (Трново, 1848, 1850, одбијен).

132. РАЈКОВИЋ МАКСИМ (Трново, 1844-46, Б); 133. РАЈКОВА-РАНОСОВА, ТАЈНА КОНСТАНТИНОВА (Цариград, 1865, одбијена); 134. РАЈНОВИЋ-РАНОС МИХАИЛ (? , 1875, Б).

135. САМОКОВСКИ БОЖИДАР (Самоков, 1868-70, Г); 136. САНДИНОВ СВЕТОСЛАВ (? , 1867, одбијен); 137. САПУНОВ-МИЛАРОВ ИЛИЈА (Габрово, 1872-73, Г); 138. САПУНОВ-МИЛАРОВ СВЕТОСЛАВ (Габрово, 1872-73, Г); 139. СОКОЛОВИЋ АРАНЂЕЛ (Грознатовци, Босилград, 1867-69, Б); 140. СОКОЛОВИЋ ИВАН (Радомир, 1867, одбијен); 141. СОКОЛОВИЋ СИМА (Грознатовци, Босилград, 1861-74, ОШ, Г, ВШ); 142. СТАНКОВИЋ АНТОНИЈЕ (Софија, 1847-49, Г); 143. СТАНКОВИЋ НИКОЛА (Трново, 1859, одбијен); 144. СТАНЧЕВ, ИВАН Х. (Рушчук, 1872-75, Б); 145. СТЕФАНОВИЋ ДИМИТРИЈЕ (? , 1837/38, ОШ); 146. СТЕФАНОВИЋ, ЂОРЂЕ ПОП-ЈОШЕВ, ГЕОРГИ (Сеславци, Софија, 1845-52, Г, Л,

- Б); 147. СТЕФАНОВИЋ ПЕТКО (Сливен, 1860, Г); 148. СТОЈАНОВ АТАНАСИЈЕ (Розовец, Пловдив, 1871, Б); 149. СТОЈАНОВ, ВАСИЛ Д. (Жеравна, 1864, одбијен); 150. СТОЈАНОВ ЂОРЂЕ (? , 1874, Г); 151. СТОЈАНОВИЋ АЛЕКСАНДАР (Дупница, 1866, одбијен); 153. СТОЈАНОВИЋ ЈОВАН (Трново, 1837/38, Г); 154. СТОЈИШИЋ ГЕОРГИЈ (Београд, 1832, ВКШ-Г); 155. СТОЈКОВИЋ ПЕТАР (Крагујевац, 1836, Г); 156. СУКНАРОВ, НИКОЛА Л. (Свиштов, 1866-75, Г, ВШ).
157. ТАНАСКОВИЋ МИХАИЛ (? , 1867, Б); 158. ТЕОДОРОВИЋ ИВАН (Љасковец, 1851-54, Г); 159. ТЕОДОРОВИЋ ИВАН (Љасковец, 1875, ?); 160. ТЕОДОРОВИЋ ПАВЛЕ (Чертово, Трново, 1852-58, Г); 161. ТОДОРОВ ЈЕВСТАТИЈЕ (Чирпан, 1864, Б); 162. ТОДОРОВИЋ ИЛИЈА (? , 1872, Б); 163. ТОПЛИЦКИ РИСТА (Силистра, 1847/48, Г).
164. ФИЛИПОВИЋ ПЕТКО (Лом, 1858-66, ОШ, Г).
165. ХРИСТИЋ ИВАН (Љасковец, 1875, ?); 166. ХРИСТИЋ ЈОВАН-КАСАБОВ, ИВАН Х. (Љасковец, 1852-62, Г, Л); 167. ХРИСТИЋ ФИЛИП (Долни Лозенец, Софија, 1832, ВКШ.Г, права у Паризу).
168. ЦОНЧЕВ ТЕОДОСИЈЕ (? , 1873-75, Б).
169. ЧОЛАКОВ, ВАСИЛ Д. (Панаѓуриште, за време уставобранитеља?).
170. ШИШМАНОВИЋ ТОМА-БОРОВСКИ, ТОМА МЛАДЕНОВ (Лом, 1854-58, Г).

Никола Аврејски*

Софија, Бугарска

УЗАЈАМНО НЕОПХОДНО ДОБРОСУСЕДСТВО: О ПОУКАМА ИЗ ПРОШЛОСТИ, ИЗАЗОВИМА САДАШНОСТИ И БУДУЋНОСТИ БУГАРСКО-СРПСКИХ ОДНОСА

Сажетак

Ако жели да пробије амерички обруч, Србија има разне опције, али оптимална је преко Бугарске. Бугарска је источни сусед Србије и ако Београд успе да изгради партнерске односе са Софијом, то би јој гарантовало најдиректнији и најкраћи излаз на море (Црно море) и на Русију.

То, наравно, данас изгледа немогуће, утолико што наши односи са Србијом најјасније откривају аналитичку немоћ бугарских државника, политичара, дипломата и генерала, као и њихових навијачких саветника. Али то може постати могуће са новом, проруском бугарском владом, која би се појавила у случају повољног развоја прокси рата у Украјини. Прочишћена, бугарска политичка елита мораће да

---

* Професор политичке историје Европе и Северне Америке, доктор историографије опште историје, предавач на Универзитету за библиотекарство и информационе технологије у Софији. Тезу је одбранио у Санкт Петербургу, специјализовао у Бону, Москви и Варшави. Објавио је преко 200 научних публикација на бугарском, руском, немачком, француском, енглеском и турском језику. Међу њима су и његове монографије „Георги Димитров и револуционарни покрет у Кини” (1987), „САД и Европа. Европска политика Вашингтона” (2013), „Велика Британија и Европа. Уједињено Краљевство и европске интеграције” (2016), „Међународна заштита светске културне и природне баштине” (2021) и „Турска и Европа. Болни вишевековни пут трагања за заједничком судбином” (2022), као и књиге „Историја европске идеје” (2019) и „Спољна политика Републике Бугарске” у два дела (2019).

се ослободи инерције антисрпства која замагљује нормално расуђивање, да јасније схвати значај добросуседских односа, да схвати колико је Србија значајна за Бугарску, преко које прелазе главне комуникације за Централну и Западну Европу, да схвати да без обзира на то са којим великим силама има стратешко партнерство, у ма каквим међународним организацијама да је члан, не може да промени свој географски положај и да ће вековима и вековима остати уз свог суседа – Србију. Такође, да је њена позиција према Београду добра ако прати своје, а не стране интересе, и да Бугарска мора да иде највећим делом ка успостављању нормалних добросуседских односа. Од Срба ће морати да научи независни национални карактер, достојну спољну политику, као и њихову способност да увек заврше на страни победника. И размислиће о томе да ли заиста није могуће помирити геополитичке циљеве између две суседне словенске и православне земље.

Кључне речи: Бугарска, Србија, геополитика, сарадња Бугара и Срба, добросуседство

Тема бугарско-српских односа изузетно је актуелна и у научном и у политичком смислу. Симптоматично је да они нису постали предмет комплетног озбиљног монографског проучавања бугарске историографије, нити предмет заједничких истраживања бугарских и српских научника. Разна питања ове сложене теме осветљавали су поједини бугарски и српски истраживачи. Није случајност, што је Република Србија једини бугарски сусед са којим немамо основни споразум о добросуседству и сарадњи. То је чињеница која сведочи о слојевитим нерешеним проблемима билатералних односа, који и даље ометају њихову нормализацију и узлазну путању развоја. То је заиста невероватно, с обзиром на то да је реч о две суседне словенске и православне земље, које су се развијале у непосредној близини више од 13 векова.¹

¹ Бобчев, С. Значење за славјанската идеја на срџбско-бџлгарските отношения. – В: *Conservative Quarterly*, 2017, кн. 3 – 4, с. 174 – 184.

Међу главним разлозима за овакво разочаравајуће стање су унутрашњи и спољни политички притисци на науку. С једне стране, од тзв. бугарске „политичке класе”, која је заслепљена дубоко укоревеним антисрбизмом, замагљујући јој здрав разум, а са друге стране, од „колективног Запада” предвођеног САД, заинтересованог за распиривање противречности између „натовске” Бугарске и „проруске” Србије.

* * *

Данас нам је заиста потребна нормализација бугарско-српских односа и отварање нових перспектива за билатералну сарадњу, али то се не може учинити без учења поука из прошлости.

Ако оставимо по страни доба средњег века, можемо констатовати да корени бугарско-српских неспоразума воде у период националног романтизма. За разлику од остатка Европе, овде на Балкану процеси изградње нација одвијали су се у условима необичне етничке мешавине. Наравно, сваки народ на полуострву је неговао сећање на најславније периоде своје средњовековне прошлости и маштао о обнови своје државности у својим најширим оквирима. А пошто су Срби због свог периферног положаја у царству пре Бугара изборили своју аутономију (званично признату 1829. године), они су раније развили свој национални програм за стварање „Велике Србије” полажући право и на територије са преовлађујућим другим становништвом (укључујући бугарско). Тако је Илија Гарашанин написао у „Начертанију” 1844. године. Међутим, жеља за стварањем „Велике државе” није била српски патент, већ нешто својствено готово свим балканским народима. Укључујући нас, Бугаре – најубедљивији доказ заузетог курса ка успостављању хегемоније Бугарске на Балкану је поверљиви извештај о спољној политици земље, који је премијер др Стојан Данев послао на самом почетку 20. века кнезу Фердинанду, у којем каже: „Бугарска политика не може искрено да прихвати идеју балканске федерације, јер је ова друга у основи неподобна за Велику Бугарску”.²

Код нас често подсећају на Српско-бугарски рат, који је започео краљ Милан непосредно после уједињења Кнежевине Бугарске

² Цит. по: Грњчаров, С. Вншнополитическата ориентација и дейност на българските правителства (1901 – 1903). – Вџв: Вншната политика на България 1878 – 1944. София, 1978, с. 161.

и Источне Румелије (1885). Али пропуштамо да прецизирамо да је то резултат подстрекивања Аустроугарске, да су Срби свргнули краља Милана и записали у историјским књигама да је то његов грех према Бугарској.

Бугарски преступи према Србима су много већи. После Балканског рата Срби су ступили у тајни савез са Грцима, али нису Срби и њихови савезници напали Бугаре, већ је Бугарска, по наређењу цара Фердинанда, напала донедавне савезнике. Сага се завршила тешком бугарском националном катастрофом. На почетку Првог светског рата, када је Србија била у борби за опстанак са Аустроугарском, цар Фердинанд је Манифестом позвао Бугарску да се „освети за своју оклеветану част”, а бугарска војска је српској ударила у леђа. Србија је „поражена”, али се на крају рата сврстала међу победнике и постала предводник новостворене Краљевине СХС (од 1929. године – Југославије)³, док је Бугарска доживела нову националну катастрофу. Током Другог светског рата, без такве обавезе Протоколом о приступању Тројном пакту, Бугарска је дозволила Хитлеру да искористи бугарску територију за инвазију на Југославију, а након њене „предаје” бугарске трупе су преузеле окупационе функције на великим просторима Југославије, од којих неки имају претежно српско становништво. Преузевши на себе мисију да постане „моћан чинилац успостављања и одржавања новог поретка у Југоисточној Европи”, како је пред Народном скупштином 14. маја 1941. поносно изјавио премијер проф. Богдан Филов, Бугарска се сабрала и послала у концентрационе логоре нациста све Јевреје из „нове земље”. На крају Другог светског рата Југославија је поново била међу победницима, а Бугарска – поново међу пораженима. На почетку Хладног рата, због ропства под Кремљовском вољом и идеолошким разматрањима, Бугарска је изгубила Југославију као најважнијег балканског стратешког савезника. Поводом супротстављања Стаљиновој диктатури, Бугарска је прогласила маршала Тита за „издајника” (1948), једнострано поништила низ споразума и одрекла се обавеза из савезничког уговора. Давање могућности југословенским грађанима да слободно путују на Запад (1952) Бугарска је окарактерисала као „споразум са империјализмом”.

³ Види: Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914 – 1916. София, 1995.

После Стаљинове смрти (1953) односи су нормализовани, непријатељски тон је прекинут, настављен је рад Заједничке граничне комисије, оживљене су трговинске, културне, научне и спортске везе. Споразуми потписани 1955. године изграђени су на принципима једнакости и узајамне користи. Упркос обнављању сусрета лидера две земље (од 1963.) и успону билатералних односа (од касних 1960-их), разлике у оценама принципа међународних односа, међународне ситуације, граничних спорова, питања о „Западној бугарској периферији” и „македонском питању” су остале. Ово се показало довољним да спречи потписивање новог уговора након што је истекао 20-годишњи уговор о савезу из 1947. године.

Када је Тито увео елементе тржишне економије у југословенску привреду (70-их година прошлог века), Бугарска је оптужила Југославију да је „прешла на страну капитализма”. Али када је пао Берлински зид, Бугарска се поново нашла на страни побеђених – нешто што се у то време није могло рећи за Југославију.

Након почетка демократских промена у Бугарској, нова доза хладноће унесена је у билатералне односе писмом председника југословенске Скупштине (14. фебруар 1990.), који почетак демократске обнове Бугарске повезује са надом на гарантована права и слободе „македонске националне мањине”. У посебној декларацији бугарског парламента (6. марта 1990.) то је оцењено као мешање у унутрашње ствари Бугарске, задирање у њен национални суверенитет и територијалну претензију према њој.

Са распадом Источног блока и СССР-а, Бугарска је пожурила да се сврста у једину преосталу глобалну суперсилу (САД), активно подржавајући њен курс разградње Југословенске федерације како би натовску Турску претворили у регионалну силу на Балкану. Следећи тврдоглаво тим путем, Софија је попустила свом старом антисрпском комплексу, изводећи дуги низ отворено непријатељских акција према Београду. Подржала је ембарго УН на СФРЈ (24. јул 1991.) и њену каснију трговинску и финансијску блокаду, упркос огромној економској штети коју је сама претрпела.⁴ Супротно одлуци Европске комисије, истовремено је признала независност Словеније, Хрватске, Македоније, Босне и Херцеговине (15. јануара 1992.), не признајући новонасталу 27. априла 1992. од друге две републике, СР Југославију, подржала њену суспензију из међународних

⁴ Банчев, Б. Югоембаргото и транспортната блокада на Бугарија. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2008, кн. 5, с. 32 – 42.

организација, смањила ниво дипломатског представништва у Београду и ограничила контакте између две државе.⁵ Бугарски председник др Жељу Желев постао је први шеф државе у свету који је позвао НАТО да удари на српске положаје у остатку Југославије (1992). Бугарска је не само одбацила предлог Грчке и Румуније о укидању јужног ембарга и сазивању балканске конференције, већ је на предлог Америке ојачала своје везе са чланицама Организације исламске конференције, Турском и Албанијом, као и са исламизирајућом Македонијом. Након постизања Дејтонског споразума о Босни (1. новембра 1995.), Бугарска се придружила војном присуству НАТО-а у Босни и Херцеговини.⁶ У вези са напетостима у српској области Косово и Метохија, бугарска влада је низом уредби поново увела ембарго СР Југославији, замрзнула њена и средства Републике Србије, забранила нова улагања у Србији и чак забранила летове југословенских превозника између СР Југославије и Бугарске (6. мај – 25. новембар 1998.).⁷ Бугарски председник Петар Стојанов је два пута (1998. и 1999. године) изјавио да „ако се од нас тражи ваздушни коридор за НАТО ударе на Србију, ми ћемо им га дати”. Народна скупштина је подржала напоре за решавање насталог сукоба на Косову и Метохији кроз НАТО (23. октобар 1998.), позвала Београд да попусти пред захтевима „међународне заједнице” (25. март 1999.), обезбедила ваздушни простор и логистичку подршку за НАТО бомбардовање Југославије (4. мај 1999.)⁸ – иако није постојала резолуција Савета безбедности УН о томе, Србија није напала ниједну НАТО или другу земљу, а резултат социолошког истраживања показује да одлуку парламента подржава само 17% бугарских грађана. Министар финансија се похвалио да Бугарска пружа „највећу финансијску помоћ” косовским Албанцима. И не само то – Бугарска је доставила своје обавештајне податке о циљевима бомбардовања, за које се испоставило да су четврти по квалитету за НАТО.

⁵ Радева, Ю. Политиката на Българија спрямо новите државни образования на територията на бивша Югославия. – В: *Международни отношения*, 1994, кн. 5, с. 65 – 74.

⁶ Узунов, С. Участието на Българија в ЕСФОР. – Вв: *Военен журнал*, 2001, кн. 6, с. 23 – 25.

⁷ Тръпков, З. Българската позиция по отношение на кризата в Косово. – В: *Международни отношения*, 1999, кн. 1, с. 95 – 100.

⁸ Лютакова, А. Операциите на НАТО в Югославия. – Вв: *Военен журнал*, 2001, кн. 5, с. 77 – 85; Найденов, Б., А. Лютакова. Разпадането на Югославия и политиката на Великите сили в Косово. – В: *Международни отношения*, 2001, кн. 5, с. 25 – 40.

Уствари, Република Бугарска је била директно „крива“ за одлуку НАТО-а да покрене војну операцију против СР Југославије. Министарка спољних послова Надежда Михаилова предала је немачком колеги Јошки Фишеру поверљиве информације о тајном српском плану „Потковица“ за ликвидацију косовских Албанаца, који су откриле бугарске специјалне службе. По Фишееровом сопственом признању, ова информација је била веома општа и недоказана, али је коришћена као званични разлог да САД, Велика Британија и Немачка предложе да НАТО бомбардује Југославију. Користио га је и за оптужбе против Милошевића од стране Међународног кривичног суда за бившу Југославију, али је због недостатка доказа постхумно ослобођен (2016).

Након завршетка бомбардовања и усвајања Резолуције 1244 Савета безбедности УН, којом се признаје суверенитет Србије над Косовом и Метохијом и предвиђа успостављање мисије УН на Косову, Бугарска није удовољила захтеву Русије за дозволу ваздушног коридора, хвалили су се премијер Костов и заменик министра спољних послова Марин Рајков. Али и без бугарског коридора, руске снаге стигле су у косовску престоницу Приштину пре НАТО снага.⁹ Бугарска се 28. јануара 2000. придружила мисији НАТО-а у српској области Косово и Метохија (КФОР), са својим војним контингентом, чија је команда исте године прешла у руке Еврокорпуса.

Осим тога, на предлог споља и без сагласности Београда, Бугарска је преузела несвојствену улогу посредника у сукобу на југу. На њену иницијативу организован је састанак југословенских суседа (Хисар, 21-23. јануара 2000.) на коме су учествовали Бугарска, Албанија, БиХ, Македонија и Румунија, као и представници НАТО и ЕУ (Русија и Грчка нису биле позване). Министарка иностраних послова Надежда Михаилова, која је охоло представила Хисарску декларацију у Београду, наишла је на хладан пријем. Други састанак тзв. Хисарског процеса био је организован у Будимпешти (март 2000.) уз учешће Мађарске. Размотрену идеју о подели Србије на шест федералних делова (Косово, Санџак, Војводину, Шумадију, Југоисточну Србију и Београдску зону), што представља грубо мешање у унутрашње ствари СР Југославије, подржао је бугарски премијер Костов. Трећи састанак заказан за јун 2000. године у Охриду одложен је и није одржан.

⁹ Види: Кларк, У. Свременната война. Босна, Косово и бџдешето на войната. Софија, 2002, с. 442.

После победе Удружене демократске опозиције на парламентарним изборима у СР Југославији (септембар 2000.), влада Костова је укинула забрану летова југословенских превозника између две земље (26. септембар 2000. године). Са своје стране, бугарски парламент је посебном декларацијом (11. октобар 2000.) поздравио „почетак демократског процеса” код западног суседа. У менторском тону инсистирало се да „СРЈ спроведе све резолуције Савета безбедности УН” за „одржавање фер и слободних избора на Косову” и за „присуство КФОР-а” као „неопозивог фактора за стабилност у региону”. Експлицитно је наглашено очекивање да ће „развој демократског процеса обновити и гарантовати права и слободе националних, етничких и верских мањина, укључујући бугарску националну мањину, и њихову заступљеност у релевантним структурама власти”.

Након рушења режима Слободана Милошевића (новембар 2000.) и превазилажења међународне изолације СР Југославије, одустило се од вештачке идеологизације билатералних односа. Бугарска је настојала да нормализује односе са Београдом, постављајући их на основу европских и светских стандарда. Нове могућности за узлазни развој билатералних односа отвориле су се трансформацијом СР Југославије у Заједницу Србије и Црне Горе (2003) и њеним међународним признањем. Почетком преговора за придруживање Савеза Србије и Црне Горе Европској унији (3. октобар 2005.) бугарско-српски односи су добили већу шансу да коначно одбаце терет антагонизма.¹⁰ Након уласка Бугарске у НАТО, постало је могуће извођење прве заједничке војне вежбе (8-11. новембра 2005. године). Убрзо су наши односи са западним суседом ушли у нову фазу у вези са отцепљењем Црне Горе као суверене државе (2006). Пријем Бугарске у ЕУ (2007) и ступање на снагу Споразума о стабилизацији и придруживању Србије са ЕУ (2008) имали су подстицајни ефекат на билатералне односе.

Међутим, бугарско-српски односи су остали хладни, јер су САД одмах након коначног распада југословенске федерације учврстиле свој курс ка разбијању саме Србије. Једнострано проглашење независности српског региона Косово 2008. године, без председавања од Другог светског рата, уз аргумент да га насељава претежно

¹⁰ Види: Банчев, Б. Европски пут на Југославија. – В: *Международни одношения*, 2008, кн. 5 – 6, с. 133 – 142.

албанско становништво, постало је велики испит за Бугарску.¹¹ Министар спољних послова Ивајло Калфин најавио је пред Саветом ЕУ (19. фебруар 2008. године) да ће његова земља одложити расправу о питању признавања КиМ. Али почетком марта 2008. амерички амбасадор у Софији Џон Бајерли је јавно истакао да ће бугарска влада у року од две недеље донети одлуку о том питању. Иако је Резолуција 1244 од 10. јуна 1999. године Савета безбедности УН, којом се успоставља суверенитет Србије над Косовом и Метохијом, остала на снази, тачно у року који је Бајерли (!) навео – 20. марта 2008. године, бугарска влада Станишева је одлучила да призна независност Косова уз заједничку декларацију Бугарске, Македоније и Хрватске, као и да успостави дипломатске односе на нивоу амбасада.¹² Тиме је Бугарска постала прва православна земља која је признала независност Косова.

Уз многе потешкоће, билатералне бугарско-српске односе поново су покренуле канцеларије „Борисов” у контексту статуса датог Србији као земље кандидата за чланство у ЕУ (2012) и преговора за приступање Србије ЕУ, који су започели 2014. у вези са којим је Београд показао склоност да саслуша тврдње Софије и предузео мере за активирање билатералних односа. Почетком 2018. године, на заједничкој конференцији за новинаре са бугарским шефом државе у Софији, председник Александар Вучић је изјавио: „Бугарска тешко да би нашла лојалније и ближе пријатеље од Србије”.

* * *

Изазови садашњости суштински су повезани са једностраном посвећеношћу Бугарске „колективном Западу” предвођеном САД и вишевекторском спољном политиком Србије.

¹¹ Първанов, А. Конфликтната ситуация в Косово през 1998/1999 г. и външнополитическото поведение на държавите от Югоизточна Европа. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. Т. II. София, 2001, с. 857 – 876; Венелинов, Е., З. Димитров. Косовският въпрос и геополитиката на България. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2006, кн. 3, с. 43 – 48; Венелинов, Е., З. Димитров. Косовското предизвикателство пред политиката на България. – В: *Международни отношения*, 2006, кн. 3, с. 45 – 52.

¹² Види: Чавдарова, М. Косово, Южна Осетия и международната сигурност. – В: *Икономика на знанието – възможности и предизвикателства пред висшето образование*. Т. III. Бургас, 2008, с. 74 – 81.

Србија пут ка Европи не види као лек, поготово што је Брисел признавање независности Косова поставио као услов за пријем у ЕУ, а Европљани размишљају и о дилеми да ли је могуће прихватити нову демократију у Уједињеној Европи без њеног претходног уласка у НАТО (за сада нема таквог преседана). Американци активно раде на томе да Србију уведу у НАТО, али њихове шансе изгледају минималне.

У сталном дијалогу са САД, НАТО и ЕУ, Србија има алтернативну опцију за свој будући развој.¹³ Председник Србије Вучић се већ 14 пута састао са руским колегом Путином. Током њиховог састанка у мају 2018. године, Вучић је категорички изјавио: „Србија ће задржати свој суверенитет, Србија ће задржати војну неутралност и неће постати чланица НАТО-а нити било ког другог војног савеза”. Вучић је на њиховом следећем састанку у Москви (2. октобра 2018. године) захвалио Путину „на чврстом ставу (...) у одбрани међународног права и виталних националних и државних интереса Републике Србије”. А у октобру 2019. Србија је закључила споразум са Евроазијском унијом о стварању зоне слободне трговине. Европска комисија ју је одмах упозорила да ће морати да напусти ЕА унију оног дана када постане чланица ЕУ. Међутим, премијерка Ана Брнабић, која је потписала споразум у Москви, рекла да он служи интересима грађана Србије и да није препрека на путу земље ка Европској унији.

Источни вектор спољне политике Србије има још једну важну димензију – одржавање конструктивних и пријатељских односа са Кином, која је доследно бранила српске интересе у Савету безбедности УН у драматичном распаду југословенске федерације и саме Србије, који је Запад изазвао. Кина интензивно улаже у Србију, а Србија се заузврат појављује као најзаинтересованији учесник кинеске Иницијативе „16+1”.

Пошто спољна политика било које земље нема шансе ако није заснована на јавном мњењу, интересантни су савремени ставови српског друштва. Демографско истраживање објављено у фебруару

¹³ Филипова, А. Србија в стратегията на ЕС за стабилизация на Западните Балкани. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2010, кн. 1, с. 58 – 63; Славов, Х. Регионално сътрудничество и прагматизъм във външната политика на Сърбия. – В: За по-силна Югоизточна Европа: регионалното сътрудничество. София, 2015, с. 94 – 104; Бараков, С. „Стълбовете” на сръбската външна политика – вчера, днес, утре. – В: *Международни отношения*, 2015, кн. 3, с. 89 – 114; Хаджиев, А. Белград на стратегически кръстопът. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2017, кн. 5, с. 9 – 15; Пророкович, Д. Краят на „седенето на два стола”: накъде се е запътила Сърбия? – В: *Геополитика & геостратегија*, 2018, кн. 1, с. 59 – 63.

2019. показало је да 60% Срба верује Русији, 56% Кини, 27% ЕУ, 17% Турској, 15% САД и 4% НАТО-у.

* * *

Будућност српско-бугарских односа треба посматрати у богатом геополитичком контексту. Свет је после 24. фебруара 2022. године ушао у турбулентну фазу свог развоја. После две деценије интензивних припрема, Русија је одлучила да заштити своје виталне интересе у Украјини. У дефинисане циљеви спадају заштита руског говорног становништва Украјине и њена денацификација, спречавање њене апсорпције од стране НАТО-а и бесконачно померање „Берлинског зида” ка истоку, јачање западних граница Русије и осигурање њене националне безбедности. Руска инвазија на Украјину, коју је намерно испровоцирао Вашингтон, искоришћена је као изговор за разгоревање прокси рата „колективног” Запада предвођеног САД против Русије у Украјини. Јавно су саопштени циљеви којима Запад тежи: победа над Руском Федерацијом на бојном пољу, елиминација њеног шефа државе, њено распарчавање, лишавање милитаризоване Русије статуса велике силе и њено претварање у полуколонију Запада. Међутим, улози су много већи, пошто Вашингтон елиминацију Русије види као неопходан услов да би се Запад потом усмерио на уништење и Кине – последњег великог изазова напорима да се цео свет стави под америчку контролу. Свесни ове чињенице, Москва и Пекинг су се договорили и заједнички активно промовишу у међународној заједници радикално другачију визију света од западне: свет истински суверених држава, слободне репродукције цивилизација и равноправности у међународним односима; мултиполарни свет који узима у обзир и поштује расну, верску, етничку, језичку и културну разноликост човечанства; светска заједница заједничке судбине; на крају, разноврснији, праведнији, уравнотеженији и сигурнији свет. У том смислу, прокси рат Запада против Русије у Украјини је рат за будућност сваке појединачне земље на свету и свака од њих је суочена са потребом да направи сопствене геополитичке изборе.

Досадашњи резултати геополитичког сукоба у Украјини су охрабрујући: Крим и велики део Донбаса враћени су у састав Руске Федерације; Русија се опире антируској коалицији од 50 нација коју организују САД; Западне санкције су се већ појавиле као бумеранг

који је погодио не толико Русију колико Европу; покушаји да се Русија стави у међународну изолацију су пропали; могућности за остварење циљева које су англосаксонци поставили су пропале.

Уствари, недавно смо видели јачање глобалног југа на челу са Русијом и Кином. БРИКС је одлучио да се прошири са 6 нових држава од 1. јануара 2024. године, када председавање преузме Русија. То пак значи моћан катализатор за успостављање сарадње БРИКС-а са ОПЕК+, где Русија има значајну улогу, и са ШОС-ом, којим доминирају Пекинг и Москва. Тиме БРИКС добија шансу да постане најприхватљивија платформа за сарадњу светске већине против упорног покушаја светске мањине да диктира своју вољу – довољно је погледати импресивну листу држава које су се званично изјасниле да приступају БРИКС-у, и онима који су изразили интересовање за приступање (укључујући Србију).

У овом геополитичком контексту Бугарска и Србија траже свој најисправнији стратешки избор. Умесно је најпре одговорити на разумно питање: да ли две земље имају заједничку основу за сличан спољнополитички избор који се међусобно подржава? Такво заједничко тло без икакве сумње објективно постоји, а његове најважније димензије су наше заједничко суседство старо више од 13 векова, испуњено не толико ратовима и противречностима колико сарадњом и међусобном подршком, дубоком и трајном политичком, економском и културне везе, заједничка припадност словенском свету и православној цивилизацији са Русијом као њеним језгром.¹⁴

Америчка стратегија према Русији и православно-словенској Европи добила је, захваљујући цурењу, потврду од највишег ауторитета. У време када су Сједињене Државе себе већ виделе као јединог господара света, у говору одржаном 25. септембра 1995. пре састанка Заједничких штабова, председник Клинтон је изјавио: „У следећој деценији суочавамо се са решењем од следећих проблема: распарчавање Русије, коначно уништење њеног војно-индустријског комплекса, успостављање нама повољних режима у отцепљеним републикама. Дозволићемо Русији да буде држава, али ће империја бити једна држава – САД”.¹⁵ А током бомбардовања СР Југослави-

¹⁴ Заједничка припадност Бугарске и Србије православној цивилизацији препозната је и у најмеродавнијим англосаксонским теоријама о цивилизацијама. – Види: Тойнби, А. Изследване за историята. Т. 1 – 2. Софија, 2001; Хънтингтн, С. Сбљсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. Софија, 2000.

¹⁵ Цит. по: Аврејски, Н. САЩ и Европа. Европската политика на Вашингтон. В. Търново, 2013, с. 576.

је, у писму вођама косовских Албанаца (1999), Клинтон је, између осталог, написао и следеће: „Наш војни поход ће се наставити јер се водимо стратегијом коначног и неповратног елиминисања православно-словенске хегемоније на Балкану и у средњој Европи. Уништење Србије и трајно прикључење Албаније, Македоније и Бугарске муслиманским вредностима створиће нову ситуацију на Балкану и у Европи. ЕУ и САД морају потпуно да униште тзв. националне економије држава региона да их учине саставним делом новог светског поретка. Подстицање националног развоја и националног идентитета мора уступити место атлантским критеријумима и ограничавању националног суверенитета у бившим социјалистичким земљама. Ми и наши савезници морамо следити стратегију која ће гарантовати превласт снага које уједињују Југоисточну Европу, како би она ушла у нови светски поредак, у коме нема и неће бити места за православно бахатост и словенску тврдоглавост и супериорност”.¹⁶ Стратегија коју је зацртао Клинтон била је уграђена у развој ЦИА кодног назива „Зелени појас”, који је постао основа за развој турске „Исламске дуге”.¹⁷

Рат САД против „православне бахатости и словенске тврдоглавости” као да је добијен у Бугарској. Политичким инжењерингом, директним мешањем у изборни процес и манипулисањем изборним резултатима, државне институције су стављене у руке евроатлантским политичким формацијама, које су водиле отворену борбу против православља,¹⁸ против руског културно-историјског наслеђа у нашој земљи,¹⁹ против Руса у Бугарској, против руских медија, руске имовине, руских аутомобила, руске културе и руског језика, против свега руског. Ова подмитљива политичка елита, стављена у великодушне јасле Чика Сема и Татице Сороса, пожурива је да, макар и бесплатно, уступи војне базе САД (овај поклон су

¹⁶ Цит. по: Аврамов, Д. Тайни споразуменија със САШ вѡвличат Бѡлгария в чужди војни. – В: *Сигурносѡ*, 2016, септември, с. 28.

¹⁷ Види: Аврејски, Н. Голямото предизвикателство пред националната сигурност на Бѡлгария. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2017, кн. 6, с. 5 – 29.

¹⁸ Крилатицу „Не занима ме Православље!” покренуо је др Соломон Паси – министар спољних послова и почасни председник Атлантског клуба у Бугарској, предложивши бугарској Народној скупштини да номинује НАТО за Нобелову награду за мир и предложен је као опција за генералног секретара НАТО-а.

¹⁹ На Дан победе над фашизмом у Другом светском рату, 9. маја 2020. године, Атлантски савет у Бугарској објавио је интерактивну мапу где у земљи постоје неуклоњени „совјетски споменици” – „Совјетски споменици срама и нашег националног понижења”, којих је било „изненађујуће много”, пошто их је „љубоморно чувала руска амбасада”. Атлантски савет је позвао владу и градоначелнике да што пре почну да их демонтирају.

дали премијер Станишев и председник Прванов – тадашњи и бивши председник Бугарске социјалистичке партије – БСП).

Међутим, то не значи да је америчка доминација у Бугарској трајно успостављена. Западне социолошке студије потврђују да Бугари остају најрусифилнији народ на свету. Није случајно што су Национални покрет „Русофили” и политичка партија „Русофили за препород отаџбине” постали покретачи Међународног покрета русофила (МДР), а председник Координационог савета МДР је њихов лидер Николај Малинов. Има разлога да се надамо да ће, на основу сопственог горког искуства и повољног развоја међународног окружења, већина Бугара схватити оправданост упозорења Цавахарлала Нехруа да је „највећи непријатељ народа колонијална управа, подигнута и одбрањена од поробљивача”, и да уз активну грађанску позицију неће дозволити одвајање Бугарске од недара православне цивилизације.

За разлику од Бугарске, Србија и даље показује националну вољу и политичку енергију да одбрани свој суверенитет и потврди свој словенски и православни идентитет, као и своје везе са братском Русијом. Њена ситуација тренутно изгледа готово безнадежна. Под диригентском палицом Вашингтона окупљене су све његове савезничке републике у федерацији, а насилним одузимањем Косова и Метохије – праве колевке српства, започета је разградња саме српске државе. Западни ултиматум Србији је очигледан: или признајте независност Косова и постаните члан НАТО-а и ЕУ, тј. амерички протекторат, или ћемо наставити са распарчавањем ваше земље са историјском регијом Санџака и са Војводином. Србија данас без излаза на море и суседна са својим традиционалним православним партнером Грчком, стављена је у чврсти прстен који су изградиле САД – граничи се са натовским државама: Бугарском, Румунијом, Мађарском, Хрватском, Северном Македонијом и Црном Гором, као и са америчким протекторатима Босне и Херцеговине и Косова. Ипак, геополитичку ситуацију данашње Србије не треба претерано драматизовати. У сличној, наизглед безнадежној позицији наша се и у Првом и у Другом светском рату, и у оба случаја Београд је показао невероватну способност да нађе излаз и буде међу победницима.

Ако жели да пробије амерички обруч, Србија има разне опције, али оптимална је преко Бугарске. Бугарска је источни сусед Србије, и ако Београд успе да изгради партнерске односе са Софијом,

то би јој гарантовало најдиректнији и најкраћи излаз на море (Црно море) и на Русију.

То, наравно, данас изгледа немогуће, утолико што наши односи са Србијом најјасније откривају аналитичку немоћ бугарских државника, политичара, дипломата и генерала, као и њихових навијачких саветника. Али то може постати могуће са новом, про-руском бугарском владом, која би се појавила у случају повољног развоја прокси рата у Украјини. Прочишћена, бугарска политичка елита мораће да се ослободи инерције антисрпства која замагљује нормално расуђивање, да јасније схвати значај добросуседских односа, да схвати колико је Србија значајна за Бугарску, преко које прелазе главне комуникације за Централну и Западну Европу²⁰, да схвати да без обзира на то са којим великим силама има стратешко партнерство, у ма каквим међународним организацијама да је члан, не може да промени свој географски положај и да ће вековима и вековима остати уз свог суседа – Србију. Такође, да је њена позиција према Београду добра ако прати своје, а не стране интересе, и да Бугарска мора да иде највећим делом ка успостављању нормалних добросуседских односа. Од Срба ће морати да научи независни национални карактер, достојну спољну политику, као и њихову способност да увек заврше на страни победника. И треба размислити о томе да ли заиста није могуће помирити геополитичке циљеве између две суседне словенске и православне земље.²¹

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврејски, Н. САШ и Европа. Европската политика на Вашингтон. В. Търново, 2013.
2. Аврамов, Д. Тайни споразумения със САЩ въвличат България в чужди войни. – В: Сигурност, 2016, септември.
3. Аврејски, Н. Голямото предизвикателство пред националната сигурност на България. – В: Геополитика & геостратегија, 2017, кн. 6.
4. Бобчев, С. Значение за славянската идея на сръбско-българските отношения. – В: *Conservative Quarterly*, 2017, кн. 3 – 4.

²⁰ Сравни: Петровић, Д. Историјата на сръбско-българскиот везел. – В: Историјат – граѓанин и учен. Софија, 2001, с. 272 – 287 с Деведџиев, М. Сръбската теза за транспортно заобикалање на Бугарија. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2006, кн. 1, с. 37 – 41.

²¹ Прокоповић, Д. Бугарија и Србија: възможното съгласување на геополитически цели. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2013, кн. 4, с. 29 – 43.

5. Банчев, Б. Югославията и транспортната блокада на България. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2008, кн. 5.
6. Грнчаров, С. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства (1901 – 1903). – Във: *Външната политика на България 1878 – 1944*. София, 1978.
7. Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914 – 1916. София, 1995.
8. Радева, Ю. Политиката на България спрямо новите държавни образувания на територията на бивша Югославия. – В: *Международни отношения*, 1994, кн. 5.
9. Узунов, С. Участието на България в ЕСФОР. – Във: *Военен журнал*, 2001, кн. 6.
10. Тръпков, З. Българската позиция по отношение на кризата в Косово. – В: *Международни отношения*, 1999, кн. 1.
11. Лютакова, А. Операциите на НАТО в Югославия. – Във: *Военен журнал*, 2001, кн. 5.
12. Найденов, Б., А. Лютакова. Разпадането на Югославия и политиката на Великите сили в Косово. – В: *Международни отношения*, 2001, кн. 5.
13. Кларк, У. Съвременната война. Босна, Косово и бъдещето на войната. София, 2002.
14. Банчев, Б. Европейският път на Югославия. – В: *Международни отношения*, 2008, кн. 5 – 6.
15. Първанов, А. Конфликтната ситуация в Косово през 1998/1999 г. и външнополитическото поведение на държавите от Югоизточна Европа. – В: *Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров*. Т. II. София, 2001.
16. Венелинов, Е., З. Димитров. Косовският въпрос и геополитиката на България. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2006, кн. 3.
17. Венелинов, Е., З. Димитров. Косовското предизвикателство пред политиката на България. – В: *Международни отношения*, 2006, кн. 3.
18. Чавдарова, М. Косово, Южна Осетия и международната сигурност. – В: *Икономика на знанието – възможности и предизвикателства пред висшето образование*. Т. III. Бургас, 2008.
19. Филипова, А. Сърбия в стратегията на ЕС за стабилизация на Западните Балкани. – В: *Геополитика & геостратегија*, 2010, кн. 1.

20. Славов, Х. Регионално сътрудничество и прагматизъм във външната политика на Сърбия. – В: За по-силна Югоизточна Европа: регионалното сътрудничество. София, 2015.
21. Бараков, С. „Стълбовете” на сръбската външна политика – вчера, днес, утре. – В: *Международни отношения*, 2015, кн. 3, с. 89 – 114;
22. Хаджиев, А. Белград на стратегически кръстопът. – В: *Геополитика & геостратегия*, 2017, кн. 5, с. 9 – 15;
23. Пророкович, Д. Краят на „седенето на два стола”: накъде се е запътила Сърбия? – В: *Геополитика & геостратегия*, 2018, кн. 1.
24. Тойнби, А. Изследване за историята. Т. 1 – 2. София, 2001;
25. Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. София, 2000.
26. Петрович, Д. Историята на сръбско-българския възел. – В: *Историкът – гражданин и учен*. София, 2001.
27. Деведжиев, М. Сръбската теза за транспортно заобикаляне на България. – В: *Геополитика & геостратегия*, 2006, кн. 1.
28. Прокопович, Д. България и Сърбия: възможното съгласуване на геополитически цели. – В: *Геополитика & геостратегия*, 2013, кн. 4.

Никола Аврейский

София, Болгария

ВЗАИМНО НЕОБХОДИМОЕ ДОБРОЕ СОСЕДСТВО ОБ УРОКАХ ПРОШЛОГО, ВЫЗОВАХ НАСТОЯЩЕГО И БУДУЩЕГО БОЛГАРО-СЕРБСКИХ ОТНОШЕНИЙ

***Резюме:** Если Сербия хочет прорваться через американское кольцо, у нее есть разные варианты, но оптимальный – через Болгарию. Болгария является восточным соседом Сербии, и если Белграду удастся построить партнерские отношения с Софией, это гарантирует ей самый прямой и кратчайший доступ к морю (Черному морю) и к России.*

Это, конечно, сегодня кажется невозможным, поскольку наши отношения с Сербией наиболее ярко демонстрируют аналитическую бессилие болгарских государственных деятелей, политиков, дипломатов и генералов, а также их фанатских советников. Но это может стать возможным с новым, пророссийским болгарским правительством, которое возникнет в случае благоприятного развития прокси-войны на Украине. Очищенной болгарской политической элите придется избавиться от инерции антисербизма, омрачающей нормальные рассуждения, яснее понять важность добрососедских отношений, понять, насколько важна для Болгарии Сербия, через которую проходят основные коммуникации для Центральной и Западной Европа проходит, чтобы понять, что независимо от того, с какими великими державами она имеет стратегическое партнерство, в каких бы международных организациях она ни состояла, она не может изменить своего географического положения и останется со своим соседом – Сербией, на века и столетия. Также, что ее позиция по отношению к Белграду хороша, чтобы следовать своим собственным, а не внешним интересам, и что Болгария должна идти

в основном в сторону установления нормальных добрососедских отношений. Ему придется поучиться у сербов независимому национальному характеру, достойной внешней политике, а также их умению всегда оказаться на стороне победителя. И задумаются, действительно ли невозможно согласовать геополитические цели между двумя соседними славянскими и православными странами.

Ключевые слова: *Болгария, Сербия, геополитика, сотрудничество болгар и сербов, добрососедство.*

Сања Шуљагић*

Институт за политичке студије
Београд, Србија

О ЗАНЕМАРЕНОСТИ ДОДИРНИХ ОДРЕДНИЦА У СРПСКОМ И БУГАРСКОМ ИДЕНТИТЕТУ

Сажетак

У овом тексту аутор је аналитичко-синтетичком методом објаснио геополитичке и идеолошке узроке занемарености додирних одредница у српском и бугарском идентитету након стварања модерних српских и бугарских држава. У том смислу у првом делу текста аутор је приказао додирне одреднице српског и бугарског народа кроз историју, пре устоличења на власт владара из европских династија у деветнаестом веку. У другом текста аутор је приказао процес доласка на власт у модерним Србији и Бугарској европских и про-европских владара и негативне последице које су произашле из тог процеса.

Кључне речи: *Клан Дуло, цар Стефан Душан Немањић, модерна Србија, модерна Бугарска, Велф-Хановер династија, Сакс-Кобург-Гота династија, Едмунд Хорнби.*

На модерну занемареност додирних одредница српског и бугарског идентитета утицала је дуготрајна разлика у политичкој философији западног Старог/Новог римског царства, на једној страни, и, на другој страни, источног претхришћанског и хришћанског

---

* Виши научни сарадник

Ромејско-словенског савеза, са њиховим државама наследницама. Вишевековна борба ова два идеолошко-државна антипода, борба западног концепта Старог/Новог римског царства и источног концепта удружених ромејско-словенских царстава око владавине над Балканским полуострвом, уступила је 1453. године место владавини Османских Турака, након пада Константинопоља под Османску власт.

ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗ СРПСКЕ И БУГАРСКЕ ПОВЕЗАНОСТИ

Кроз античку, средњовековну и модерну историју Старо/Ново римско царство је било поново успостављено вертикалном генезом Старог римског царства са политичким империјалним деловањем венецијанских и ђеновљанских трговачких и робовласничких компанија, Франачким царством, европским крсташким освајањима Медитерана, европским спајањем деловања германских Тевтонских и Малтешких витезова, те успоном енглеских, Хабсбуршких, Пруских и Баварских царстава, која се могу дефинисати као германско-британско-латинско, односно европско јединство владавине чланова Велф-Хановер династије у садејству са члановима њених бочних европских династија-огранака.

У случају сазнавања заједничких одредница у српском и бугарском народу у склопу савеза источног Ромејског царства са словенским краљевствима и царствима, карактеристично је дефинисање српског народа пред пад Константинопоља под власт Османских Турака 1450. године, на сахрани мајке последњег ромејског цара Константина Једанаестог Палеолога, царице Јелене, која је била потомак српског краља Стефана Дечанског Немањића и српске племићке породице Драгаш Дејановић и уједно предак руског цара Ивана Четвртог „Грозног” Васиљевича (*Руски царски летопис* 2012, 20-21). На сахрани царице Јелене познати ромејски филозоф и дипломата Георгије Плитон је изјавио да је царица Јелена била „пореклом од великог народа Трачана, образованог од давних времена, који се простире од Црног мора преко реке Дунав до Италије” (Анастасијевић 2004, 82-84). Модерни историчари су такође описивали народ који је живео у средњовековним балканско-црноморским монархијама – теодулијама као „Бугаре, јужне Словене, Украјинце и Русе из старог Кијевског царства који су заједно били

наследници старих Трачана и заједно живели у такозваном „Првом бугарском царству” све до победе ромејског цара Василија Другог над Иваном Владиславом, када су били укључени у Источно ромејско царство” (Charu 2011, 12-13). Иако су чак и племе „Граикои” као преци модерних Грка до дванаестог века били убрајани у древне Трачане, од дванаестог века је почео да се користи израз „Хелени” за становнике Константинопоља и тај назив је од друге половине деветнаестог века послужио реформистима „просветитељима” из европског политичког и културолошког блока да у својој интерпретацији историје балканских народа супротставе једне другима процесе такозване „хеленизације” и „славизације” Балканског полуострва (Beekes-Van Beek 2009; Hilsdale 2014.p. 84; Brooks, 2015, 36-37). Све док јединство писма и језика Срба, Бугара и осталих православних хришћанских народа није било поништено такозваном „Амстердамском” реформом дотадашњег заједничког црквенословенског писма и језика у Русији, чије спровођење је 1708. године наредио руски цар Петар Велики, преко пола црквенословенске азбуке било је заједничко са грчком азбуком, тако да су Словени (Руси, Бугари, Власи, Молдавци и Срби) и Грци до времена „Амстердамске реформе” цара Петра Великог могли да се споразумевају међу собом и читају заједничке књиге од Новгорода на северу до Балканског полуострва („Амстердамская азбука” 1877 (1890); Оикономос 1828; Супрун-Молдован 2005, 38-39; Срасcraft 2009. 98-100). Истоветност и сличност писма је била разумљива, будући да су Словени као потомци вишеплеменских Трачана, како су писали антички историчари и географи Херодот и Страбон, вековима живели заједно на једном широком географском простору од Азије до Јадранског мора „говорећи истим језиком међу собом, уз незнатне разлике у наречју” (Appendini 1806; Dankovsky 1829; Трубачов 1991) и рачунајући време по заједничком трачком (словенском) календару којим се, према *Старом Завету*, рачунало време од обнове људске цивилизације након Великог потопа (*Стари Завет*, „Књига постања” 6.13–20). Тај календар су Руси користили све до реформи Петра Великог у осамнаестом веку (*О писаних впредь Генваря с 1 числа 1700 года 1830*, 680–681), а у случају Србије Срби су га користили све до реформи краља Милана Обреновића у деветнаестом веку (Стеванчевић 2012, 259–60). Мотив цара Петра Великог да „Амстердамском реформом” измени дотадашњи црквени и књижевни црквенословенски језик и писмо, као и дотадашњи

традиционални трачки (словенски) календар у Руском царству у склопу својих прозападних реформи на почетку осамнаестог века може да се објасни његовим потпадањем под утицај правника и филозофа Готфрида Лајбница, који је био близак саветник члановима утицајне Велф-Хановер династије у Европи (Anisimov, 1993, 295 – 298; Esteve 2018, 264). С друге стране, краљ Милан Обреновић, у доба чије владавине су направљени први озбиљни расцепи у односима до тада братских српских и бугарских народа, након упозорења аустроугарског намесника у Босни Венијамина Калаја да ће Аустроугарска да војно окупира Србију у случају непотписивања такозване *Тајне конвенције* са представницима Бечког двора 1881. године, морао је да потпише ту конвенцију (Stoke 1990, 191-192; Калабић 2009). Након овога је кнез Милан добио титулу краља од Аустроугарског двора, а у Србији су почеле да се спровode значајне прозападне културолошке и образовне реформе у области историографије, теологије, права и културе.

У разумевању етнонима-синонима Трачани за древне претке значајног дела данашњих Срба и Бугара је важна чињеница и да су у својим званичним државним документима и повељама аустројски и руски двор, као и познати средњовековни ромејски и модерни историчари, Србе називали „славним илирскорасијанским народом”, „потомцима цара Александра Великог”, „Србима Трибалима” и Рашанима („Рашчанима, Трачанима”) (*Illyrio-Serbica 1683-1715 (1723)*; *Грамоты русского царя Петра I* от 03 марта 1711; Шуљагић 2023, 63-64).

Покушајима да се дефинишу заједничке одреднице народа који је живео у балканским монархијама – теодулијама на Балканском полуострву у античком и средњовековном периоду помаже и расветљавање чињеница везаних за словенске владаре из такозваног клана „праведних Дуљеба” („Божјих слуга” – „Дулона” (клан „Дуло”, кинески „Дуокло” (Chen 2012, 97; Kim 2013, 59), „Дукљани”, „Дакае”, „Дачани”). Према средњовековним српским и бугарским родословима, владари балканских монархија – теодулија из словенског клана „праведних Божјих слуга” „Дулона”, који су били потомци војног команданта и владара Аспаргуса (Испора), пореклом из црноморске династије Митритад-Фарнак-Котиса, били су генеалогски повезани са породичном линијом царева Филипа „Арамејца” (Арабљанина), Константина Великог, Ликинија и

његових црноморско-балканских савладара Рамсадиса и Рескупориса,¹ Управде „Јустинијана”, те уједно и преци владара из средњовековних српских и бугарских династија Немањића и Асен-Каложана (Gonzales Herrero 2007, 621; 626; Millar 2005, 243; Кантакузин 1986, 145-146; 192; 371-372; York 1972, 327; Madsen-Rees 2014, 54-55; Стојановић 1927; Стојановић 1929; Gearey 1999, 22-25). О повезаности предака данашњег српског и бугарског народа у раној хришћанској прошлости сведочи и навод историчара и географа Птолемеја у трећој књизи његовог дела *Географија* да је у близини данашњег града Ломец у средишњем делу Бугарске постојао „град Трибала”, што је био етноним-синоним за древне „Србе Трибале” (Шуљагић 2023а, 62-64). Доказано је да је 244. године у тврђави Состра био подигнут стуб у част цара Филипа Првог „Арабљанина”, претка српске династије Немањића (Laeti 1778, 588; Sevchenko 1982; Gearey 1999, 22-25), и његовог сина Филипа Другог, као и да су локални хришћани на том простору још 378. године саградили цркву Светог Георгија и да је након своје борбе за чистоту хришћанског православља против јеретичког ромејског цара Анастасија војни командант Виталијан био крунисан за ромејског цара у епископској цркви у Залдапи у округу Добрич (Dikov 2015; Dikov, 2016). Име словенског такозваног „клана” Дулона („праведне Божје слуге – Дуло”²) објашњава и чињеницу да су многи историчари, од Теопомпа, Скимноса, Агатархида до Кедреноса, описивали Словене као „праведан, моралан и богобојажљив народ” и да су владари у словенским православним монархијама као што су били Српско и Бугарско царство, владали према државном концепту „теодулије”, према којој је владар – монарх био „Божји изабраник” (Шуљагић 2020, 117-119; 157; 188; 282; 286; 424). Према српском и бугарском концепту средњовековне државе, владар је морао да буде „дулон – слуга Божји”, као што је према *Старом Завету* цар Давид био слуга Божји (*Стари Завет*, 1 Сам. 23:10; *Нови Завет*, „Јеванђеље по Луки”, 17:5; 23:50). Тако су владари из српских и бугарских и околних хришћанских православних монархија – теодулија фрескописали пресвету лозу Јесејеву у њиховим манастирима у Сопоћанима и Великом Трнову и осталим насељима у Србији и

¹ Међу породично повезане наследнике цара Рескупориса Шестог убраја се и света Нана од Иберије, краљица и светица Грузијске православне цркве (“Nana of Iberia”, wikipedia.org, приступ 2019).

² „Дуло – Дулон, Дуокло, Дикаиос, Дакаиос – цар, владар као „праведни Божји слуга” (*Стари Завет*, 1 Сам 23:10; Eusebius, *И.С.* 1.6.1)

Бугарској, желећи, попут владара из српске средњовековне династије Немањића да сличним осликавањем своје породичне лозе на фрескама у манастирима искажу да су од Господа Христа и њихове заштитнице Пресвете Богородице добили власт у својој држави (Радојчић 1996, 41-42. Андрејић 2019, 9-10; 18). Породице владара династија који су управљали средњовековним балканским државама – теодулијама и источним Ромејским царством су се међусобно орођавале склапањем бракова, за што је добар пример био краљ Петар Константин – Бодин, чија престоница је била у Призрену у данашњем Косову и Метохији у Србији (Чемериќић 2003, 55–56), којег су неки средњовековни латински историчари називали „краљем Славоније, Русије и Бугарске” (Vitalis 1845, 187; 485), односно „славним словенским краљем” („rex Slavorum gloriosissimus”) (Iorga 1934). Записи и фреске на црквама у Србији и Бугарској су такође сведочили о сродству српских династија Немањића са бугарским династијама Тих и Асен (Pirivatrić 2011, 12-13; Мавродинов 1948; Димитрова 2003, 181–190), док су се међу рођаке цара Стефана Душана Немањића „Силног” у четрнаестом веку убрајале племићке породице од црноморске Бугарске и Влашке до јадранске Арбаније, егејске Грчке и континенталне Босне (Андрејић 94; 153-155). Овај концепт православне хришћанске монархије Србије и Бугарске је био поништен током деветнаестог века, када су чланови европске династије Велф-ХанOVER и њених бочних огранака-династија под свој домен владавине преузели домен владавине цара Стефана Душана Немањића из четрнаестог века, као и домен владавине осталих модела српских и бугарских монархија кроз векове пре деветнаестог века (Шуљагић 2021, 118-143).

РАСКИД МОДЕРНЕ СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ СА ЊИХОВИМ ДОТАДАШЊИМ ДРЖАВНИМ ИДЕНТИТЕТИМА

Након пада балканских престоница и Константинопоља османски Турци су Балканским полуострвом владали релативно стабилно, уз изузетке спорадичних балканских устанака против османске власти, све до већих балканских устанака почетком деветнаестог века. Након тих устанака, када је постало очигледно да је било питање времена када ће се војне трупе Османског турског царства повући са Балканском полуострва, у склопу формирања

модерних српских и бугарских држава, Србију и Бугарску је карактерисао разлаз њихових модерних идентитета са њиховим дотадашњим античким и средњовековним идентитетима, односно њихово сврставање у геополитичку и културолошку сферу западног Старог/Новог римског царства. Модерне државе Србија и Бугарска су настале у периоду када је на Балканском полуострву владавину османског султана почела постепено да замењује владавина чланова Велф-ХанOVER династије и њених бочних династија-огранака Вителсбах, Саксбург-Гота и Хохонцолерн-Зигмаринген. Према политикологу Линдону Ларушу, након Бечког конгреса 1815. године чланови Велф-ХанOVER династије су, у садејству са академским радницима, политичарима и финансијерима из домена своје владавине, преузели примат над одлучивањем политичке констелације света и утицали на образовни програм у области друштвених наука у свету (Larouche 2017: 67-68; 71-72). Бечки конгрес 1815. године се уклапао у планове и изјаве удружених германских, британских и аустријских географа као што показује теорија „продора на исток” Фридриха Наумана и осталих средњоевропских историчара и географа (Eberhart 2005), као и разних европских војсковођа, дипломата, историчара, географа и филолога у њиховом империјалном „походу на Исток” и „борби за животни простор” (germ. „drag nacht osten”/„lebensraum”). Тако је германски историчар Август фон Шлецер, познат по наметању германско-нордијске верзије руске и словенске историје у доба владавине царице Екатарине Друге у Русији, још у осамнаестом веку планирао да се „Аустрија прошири до Црног мора” и „Беч постане центар словенских студија” (Otto 1839, 301-303; Vidmar 2009, 235, 270, 306-307, 309). Такође, будући да су иницијално русификована царица Екатарина Друга и аустријски цар Јосиф Други планирали да у случају распада Османског турског царства територије Србије и Босне припадну Аустријском царству, а Бугарска и источни Балкан Руском царству, аустријски агенти су прешавши реке Саву и Дунав почели да делују на придобијању српског народа за циљеве аустријске политике протеривања османских Турака са српске територије (Пантелић 1933, 145-148; Гавриловић 1986). Када се погледа са садашње историјске дистанце, за Бугаре у осамнаестом и деветнаестом веку је било свеједно да ли ће бити под влашћу баварско-пруских царева или руске царице, јер су и једна и друга страна радили на мењању идентитета дотадашњих словенских православних идентитета међу словенским и осталим

народима. Ова тврдња може да се докаже тиме што су аустријски цар Јосиф Други, пруски цар Фредерик Други, шведски и дански краљеви и грофица Софи Анхалт, касније русификована царица Екатарина Друга, били повезани са баварским „илуминатима”, језуитима, масонима и Малтешким витезовима, тако да је војвода из династије Сакс-Кобург Гота, која је касније владала Бугарском, био покровитељ оснивача реда „илумината” у Баварској, Адама Вајсхаупта, чија је намера била да ради на уништењу хришћанства и свих светских религија уз помоћ космополита, „просветитељских” филозофа, неопаганских епикурејаца и атеиста и да ради на промени традиционалних монархија – теодулија и државних идентитета (Robins 1798, 225-226; 298-299; Stauffer 1918, 248; Rowland 2014, 115; Ferrazzi 2004, 109–134). Настављајући реформе и потезе руског цара Петра Великог који је успоставио пријатељске односе са директорима европских трговачких и робовласничких компанија, шкотским Јаковитима блиским хановерској влади и дипломатама и доводио стране свештенике, језуите, масоне и трговце на многе високе функције у Руском царству (Barrow 2003; Bushkovich 2003; Murdoch 2006), до 1786. године царица Екатарина Друга је секуларизовала Руско царство, предузимајући отворене непријатељске потезе против православног свештенства и манастира у Руском царству (Raeff 1972, 298). Царица Екатарина је била под утицајем Волтера и других атеистичких филозофа просветитељства и у последњим деценијама осамнаестог века учврстила је савез Русије са Хановерском владом и слала мисије у Енглеску, док је у влади њеног царства све више јачао утицај масона и језуита (Faggionato 2006, 17-30; Морошкин репринт 1990). Европски научници, министри и генерали, међу којима неки чак нису знали да говоре руски језик, пореклом из породица повезаних са језуитима, масонима, пруско-хабсбуршким племићима, Малтешким витезовима и Англиканском црквом, заузели су највише функције у Руском царству (Ingle 1976, 19-21; Миљуков 1939; von Güttner-Sporzyński 2019, 319-322).

С друге стране, у деветнаестом веку германски филолози Фридрих Тирш и Јаков Фалмерајер су, у склопу свог пројекта спречавања обнове пред-османских православних монархија по престанку османске турске власти, написали нову граматику грчког језика и историју грчког народа, доприневши тим образовним реформама устоличавању европских монарха на чела модерних држава, будући да су они тадашњу германску државу планирали као „једну

проширену германску државу од Немачке преко Егејског мора и као духовну унију између Баварске и древне Грчке” и тако спрече прилазак Русије Босфору и Балканском полуострву (Benes 2008, 181; von Thiersch 1833; Lewis 1897, 2; Danfort 1984, 53-85; Milich 2000, 33). Један од учесника Бечког конгреса 1815. године, аустријски министар спољних послова Фридрих фон Метерних,³ затим аустријски војсковођа Јозеф Радецки, који је 1810. године у својим мемоарима изнео свој став да је „река Дунав била жила куцавица Аустрије и основица њеног војничког и политичког система” (Поповић 1940, 54-57), војсковође Наполеон Бонапарте и Ото фон Бизмарк и британски дипломата Дејвид Уркарт, који су заговарали идеју да „Дунавска монархија буде политички дом за европске „Словене”, далеко од „азијског панславизма Санкт Петербурга”, „због страха да ће Русија због историјских веза са балканским словенским народима преузети контролу над Балканским полуострвом” (Batakovic 1994, 157-183; Екмечић 1989,473; Екмечић 2000, 232-279 Vidmar 2009, 306-307, 309).

Иако, за разлику од модерне Бугарске, у деветнаестом веку у модерној Србији нису били постављени чланови европског племства за њеног владара, њени локални владари из династија Карађорђевића и Обреновића су од времена убиства вође српских устанака на почетку деветнаестог века, Карађорђа Петровића, били под константним снажним утицајем европских дипломатских представника као што су били британски дипломата Дејвид Уркарт или пољски гроф Адам Чарториски и представници аустријског, односно аустро-угарског двора. Због тога су они током деветнаестог века спроводили политичке и образовне „просветитељске” реформе и уносили елементе европске политичке философије, теологије, историографије и правних наука у модерну државу и друштво Србије. У том смислу у Србији су, под патронатом агената аустријског двора и британских и пољских „културних агената” биле предузете значајне образовне реформе језика, писма, календара, правних наука, историографије и теологије у „сврху уједињења словенских држава у Хабсбуршкој монархији без утицаја Турске и Русије” (Ivić 1926, 262-263; Dobrašinović (Ur.) 1980; Vidmar 2009; 237,269-270,275). Модерна Србија је почела да се успоставља као држава на основу

³ Министар Фридрих фон Метерних је, као и многи европски владари у случају тадашњих држава, омогућио банкарском клану Ротшилдових да развију послове у Аустријском царству (Hamilton 1991, 178; 202).

окултног убиства вође српских устаника против османске турске власти, Карађорђа Петровића, који није ни слутио да је против њега била скована завера од стране Милоша Обреновића и његових локалних и међународних савезника (Драшковић 2019, 342-343), што је било у супротности са витешким поштовањем противника и надређеног старешине у друштвеној хијерархији у српској средњовековној монархији – теодулији. Уследило је усвајање *Грађанског законика* у Србији на основу аустријског *Грађанског законика* 1844. године, чиме је био започет процес распада дотадашњих традиционалних српских сеоских и породичних задруга, колективне недељиве сеоске и породичне имовине и, под налетом либералног индивидуализма и економског либерализма, српског традиционалног идентитета генерално (Ђорђевић 2004, 71; Марковић 2004, 50).

Успешност реализације модерног колонијалног похода „Запада” на „Исток” током којег су српски и бугарски народи изгубили додир и са својим дотадашњим традиционалним идентитетима и са свешћу о некадашњем пријатељству, сродности и повезаности српског и бугарског народа, може да објасни уопштена дефиниција политиколога Линдона Ларуша (Lyndon Larouche) да су од Бечког конгреса 1815. године до данашњих дана одлуке свих значајних светских конгреса биле донете од стране чланова Велф-Хановер династије и потомака власника средњовековних робовласничких и трговачких компанија из Венеције, Ђенове и Падове, као и чланова породичних финансијских трустова из Лондона и Ротердама, као „победника” Бечког конгреса из 1815. године. Према Линдону Ларушу, ови „победници” Бечког конгреса су успели да наметну империјалну хегемонију британског емпиризма у историографији, правним наукама и политичкој економији у модерним академским институцијама широм света (Larouche 2017: 67-68; 71-72). Један од таквих утицајних актера ширења домена владавине Велф-Хановер династије на Балканском полуострву био је британски судија, дипломата и политичар Едмунд Хорнби, чије је само порекло од породица Гримани и Хорнби сведочило о старини и утицају његових предака (*The Times* 1896, 9). Судија Едмунд Хорнби је пре свог исписивања схеме о будућој влади модерне државе Бугарске 1878. године имао велики утицај у спровођењу британске политике на Далеком Истоку, у надгледању исплате британског кредита Османском турском царству и у одређивању екстратериторијалности Велике Британије у Османском турском царству (Todd 2018, 117).

Будући да су Викторијанску Енглеску у геополитичком и економском смислу занимале трговачке руте на путу за Суецки канал и према Индији, британска дипломатија је до 1860. године успела да у Османском турском царству устоличи британску амбасаду као неку врсту „администрације са различитим одељењима и са екстра-територијалним судством, што јој је давало могућност да контролише конгломерат нација, држава и религија од Европе и Балканског полуострва до Блиског истока” (Spagnolo 1991, 256). Судија и политичар Едмунд Хорнби је објавио свој план о стварању будуће бугарске државе 1878. године, исте године када је одржан Берлински конгрес, након којег су се односи тадашње Србије и Бугарске нагло погоршали, закључно са избијањем Српско-бугарског рата 1885. године, који је избио након уједињења тадашње Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. У свом нацрту будуће бугарске државе под називом *The Eastern question: a Scheme for the Future Government of Bulgaria* („Нацрт за будућу владу Бугарске”) из 1878. године, политичар Едмунд Хорнби је изнео своју бојазан да би евентуално удруживање балканских словенских држава, пансловенство и њихово потпадање под утицај Русије могли да проузрокују да такозвано „Источно питање” замени „Словенско питање” (Hornby 1878, intro, 7). У том смислу је предлагао да се у новој модерној бугарској држави успостави једна форма националне, бугарске и демократске индивидуалности за бугарску нацију, која би била повезана са интересима Енглеске, те да би требало да се успоставе „баријере” између независне Бугарске и њених околних држава (Hornby 1878, intro, 7). Будући да је политичар Едмунд Хорнби сматрао да су Бугари, Срби и Румуни имали могућност да оснују војно повезану снажну и велику словенску државу, саветовао је да се уместо те идеје форсира идеја независности за Бугарску, као и да се у првом периоду новоосноване бугарске државе на места на вишим функцијама у држави поставе странци, односно једна космополитска бирократија, а Бугари да буду на нижим функцијама (Hornby 1878, 11, 18-19). Сматрао је да би се успостављањем Скупштине од 188 чланова осигурала репрезентативност „Демоса” у Бугарској; да је Енглеска, „са својом љубављу према слободи и независности, са њеном енергијом, капиталом и производима” могла да буде природни савезник Бугарској, која је требало да територијално буде што већа, а не сабијена у планине у унутрашњости земље, и да је са својим лукама у Црном мору имала могућност да постане трговачка сила (Hornby 20, 23). „Таква проширена Бугарска”, писао је Едмунд Хорнби, „са

једном или више лука би била од вечне користи за Енглеску, за разлику од Србије, којој Енглеска нити је могла да помогне, нити да утиче на њу, нити да је уплаши” (Хорнбз 1878, 23). Због тога, како је сматрао Едмунд Хорнби, интерес Енглеске је био да се Бугарска што више територијално прошири и да има демократску владу, док је истовремено Европа требало да „широко и државнички” размишља како је најсигурније могао да се обезбеди мир у југоисточној Европи и „на који начин је нова држава Бугарска могла да се уобличи, сразмерно значају који је могла да има у ономе за шта су се дипломате залагале на Бечком конгресу, а то је била ’равнотежа моћи’”. (Hornby 1878, 23). Сврставање младих држава Србије и Бугарске, до тада потчињених Османском турском царству, у геополитичку сферу владавине европске Велф-Хановер династије и њених огранака-династија, учинило их је политички зависним државама-сателитима новог европског империјалног блока. Од тог периода су европски идеолози и политичари имали могућност да народе у младим балканским државама-сателитима, према староримском слогану „Завади па владај” (“divide et impera”), изнутра разједињавају или их завађају са народима у суседним државама. Слично нацрту политичара Едмунда Хорнбија о стварању „баријера” у добросуседским односима Србије и Бугарске и осталих балканских држава постојали су планови аустријског министра спољних послова Агенора Голуховског, аустроугарског министра спољних послова Џула Андрашија и аустроугарског генерала Фридриха Бека који су Балканско подручје сматрали „аустроугарском сфером утицаја” да се створе модерне државе Бугарска, Македонија и Албанија „под аустроугарским протекторатом”, „како би се Русија онемогућила да преко Бугарске, Србије или Црне Горе добије утицај у том делу Балканског полуострва” (Храбак 1979, 167-168; Толева 2012). Како су историјски догађаји и процеси показали, стварање модерних балканских држава је, у складу са плановима, породичним везама орођеним, владарица из британско-германско-латинског блока Велф-Хановер династије давало могућност европским политичарима да одређују нове територијалне границе и управљају сукобима или спајањима модерних балканских држава под њиховим патронатом. У Бугарској је за „првог принца модерне Бугарске” у склопу такозваног *Трновског сабора* устоличен германски племић Александар од Батенбурга (Alexander of Battenburg) (Curtis 1993, 35-36). У 1885. години кад је избио рат између Србије и Бугарске неки водећи интелектуалци

у Србији су се жалили да је то био „непотребан рат замишљен у Бечу у глави краља Милана”, док је о спремности војске за вођење тог рата касније војни командант Живојин Мишић у својим сећањима написао „У овај рат ишли смо као сељаци на свадбу” (Мишић 1985 репринт; Јовановић 1901). Српски краљ Милан Обреновић је сматрао да након Српско-бугарског рата 1885. године Срби и Бугари више никад неће успоставити раније пријатељске добросуседске односе које су имали пре тога (Милошевић 1923), што је подсећало на став британског политичара Едмунд Хорнбија из 1878. године да је требало да „словенске балканске државе успоставе баријере које би их спречиле да се удруже (Hornby 1878, intro, 7). Хорнбијеви колонијални планови су се остварили када је племић Фердинанд од Сакс-Кобург-Гота династије, породично повезане са Велф-Хановер династијом, био устоличен за краља модерне Бугарске. Оружани сукоби између Срба и Бугара који су уследили у годинама и деценијама после тога, као и отклон Бугара од свог дотадашњег традиционалног идентитета, могу да се објасне чињеницом да су чланови династије Сакс-Кобург-Гота били повезани са оснивачем реда баварским „илумината” масоном Адамом Вејсхауптом који се борио против хришћанства и уопште религија и чији утицај на револуционарна збацивања са власти монарха у Европи је био велик. Та чињеница објашњава закључке појединих српских историчара да су бугарске власти „систематски и на више нивоа” деловали против Срба, па чак и српских свештеника, на територији Србије током Првог и Другог светског рата у двадесетом веку (Пилиповић Матијевић 2018, 22; Јањић-Симјановић 2016, 676; Виријевић 2016, 708-709; Пузовић 2015а, 221- 232, Пузовић 2015б). Модерне бугарске власти нису поштеделе ни бугарску православну цркву, тако да је забележено да су од 1934. године тадашњи бугарски краљ Борис и његови министри били под утицајем секте поштовалаца сунца „дановиста”, који су имали негативан однос према Бугарској православној цркви (фон Норстену 2007). Након Берлинског конгреса 1878. године и српска влада је одбацила традиционално српско светосавско хришћанство, успоставило незакониту црквену хијерархију и прихватило увођење елемената рационалистичке теологије Јохана Еберхарта према налогу аустријског агента Доситеја Обрадовића, по утицајем философије Џона Лока и Лудовика Мураторија (Милтидатис 2013).

Након периода Краљевине Југославије под водством династије Карађорђевића, орођене са бочном династијом Зигмарен-Хохонцолерн као огранком династије Велф-Хановер, у доба титоистичког комунизма Србија је, као и Бугарска у доба комунизма, остала под снажним утицајем европских „илумината”, односно под утицајем светске социјалистичке интернационале и социолога и економиста Карла Маркса и Фридриха Енгелса, који су према Србима, Русима и осталим словенским народима имали отворено непријатељски став (Karl Marx-Engels, 2010, 130; 140; 177). Када се томе дода чињеница да се у данашњем времену Балканско полуострво налази у сфери геополитичких интереса Сједињених америчких држава (Milich 2000, 33) и да су садашње владе обе државе, и Србије и Бугарске, про-европске и европске, постаје разумљиво да ће занемареност додирних одредница у српском и бугарском идентитету још задуго да остане политичка реалност. Ту чињеницу, између осталог, потврђује реткост одржавања заједничких научних скупова, конференција и академске размене између академских радника из данашње Србије и Бугарске.

ЛИТЕРАТУРА

1. „Амстердамска азбука”.1890. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. Iа. Санкт Петербург
2. Анастасијевић, Драгутин.2004. *Српкиња византијска царица*. Београд: Свет књиге
3. Андрејић, Живојин.2019.„Света српска лоза”. Рача: Центар за митолошке студије
4. Anisimov, Evgenii.1993.*The of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*, transl.
5. Alexander, J. New York: Armonk, M.E. Sharpe, New York
6. Appendini, Francesco M.1806.*De praesiantia et vetustate linguae illyricae*. Ragusa: A. Martechini
7. Beekes, Robert; Van Beek, Lucien.2009. *Etymological Dictionary of Greek*. Brill
8. Brooks, Julian. 2015. *The Education Race for Macedonia 1878-1903*, JMH 31
9. Chary, Frederick. 2011. *The History of Bulgaria*, Greenwood, ABC-CLIO
10. Chen, Sanping. 2017. *Multicultural China in the Early Middle Ages*,University of Pennsylvania Press

11. Cracraft, James. 2004. *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Harvard University Press
12. Curtis, Glenn. reprint 1993. Library of Congress Cataloging-in-Publication *Data Bulgaria : a country study / Federal Research Division*, Library of Congress ; ed. Curtis, G. Area handbook series
13. Чемерикић, Михајло. 2003. *Призрен и околина 1019- 1941*. I- III. Београд: Прво слово
14. Dankovsky, Gregorius. 1829. *Homerus slavicus dialecticis cognata lingua scripsit, exipsius Homericarminе ostendit...*, Vindobonae – Posonii
15. Димитрова, Е.2003. „Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу”. *Зограф* 29
16. Dikov, Ivan.2016.”Archaeologists Discover Pillar with Inscription Honoring Roman Emperor Philip the Arab at Sostra Fortress near Bulgaria’s Troyan”. June 21, 2016, *archaeologyinbulgaria.com*
17. Dikov, Ivan. 2015. ”Bulgarian Archaeologists Find Stone Inscription, Red Marble Pillar in Bishop’s Basilica in Roman and Byzantine Fortress Zaldapa”, 29. 07. 2015. *ArchaeologyinBulgaria.com*
18. Драшковић, Бојан. 2019. „Српска револуција у деветнаестом веку”, Зборник радова са међународне конференције *Политичка историја Словена између мита и стварности*, ур. Шуљагић, С. Београд: Институт за политичке студије
19. Ђорђевић, Мирослав. 2004. „Увод у грађанско право”. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду
20. Esteve, Maria. 2018. „The Circulation of Scientific Knowledge in Euler’s first stage at Saint Petersburg Academy of Sciences”, *The Scientific Dialogue linking America, Asia and Europe between the 12th and the 20th Century*, ed. F. d’Angelo, Associazione culturale Viaggiatori
21. Ferrazzi, Marialuisa. 2004. ”Michele Enrico Sagramoso. Un cavaliere di Malta veronese alla corte di Elisabetta e Caterina,” in *Pietroburgo capitale della cultura russa*, vol. 1, ed. Antonella D’Amelia. Salerno: Università degli studi di Salerno
22. Gearey, James.1999.*The Persecution of Licinius*, MA Thesis. Alberta:University of Calgary, Department of Greek, Latin and Ancient History
23. *Грамоты русского царя Петра I* от 03 марта 1711.1774. у Стефановић, Орфелин Захарије. *Житие и славные деяния государя*

- Петра Великог, с приложением краткой географической и политической истории о российском царстве. Россия*
24. Güttner-Sporzyński von. Darius. 2019. „The Life and Career of a Knight of Malta in the Age of Secularisation: Michele Enrico Sagramoso (1720–1791). The Order of Malta and the First Partition of Poland”. *Ordines Militares: Colloquia Torunensia Historica XXIV*
  25. Herrero, Gonzales M. 2007. „Origen familiar y procedencia: El ejemplo de la „Rama a” de la familia Roscia”. *Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae*. Barcelona, 3-8 septembris 2002. *Acta*, M. et al. Vol. 1 *Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica* 10. Institut d’Estudis Catalans
  26. Hilsdale, Cecily. 2014. *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*. Cambridge University Press
  27. Hornby, Edmund. 1878. *The Eastern question: a scheme for the future government of Bulgaria*. London: Eastern Question Association
  28. Horstenau fon, Glez. 2007. *Između Hitlera i Pavelića*. Beograd: ННК International
  29. Храбак, Богумил. 1979. „Идеје о арбанашкој аутономији и независности 1876-1880. године”. *Историјски часопис* 25-26 (1978-1979). Београд: Историјски институт, Просвета
  30. *Illyrio-Serbica 1683-1715 (1723)*. 1743, „Privileges of Emperors Leopold, Josef and Charles VI, and also of Her Royal Majesty Maria Theresa to glorious Illyrico-Rassian nation”. Vienna: Staat. Archiv; Kaliwodiano. Prev. Zhفارovic; Nenadovic. Novi Sad: Matica Srpska
  31. Ingle, Harold. 1976. *Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836-1844*. University of California Press
  32. Iorga. Nicolae. 1934. *Histoire de la Vie Byzantine, L’empire moyen de civilization Hellénique (641-1081)*. Tome II. Bucarest Edition de l’Auteur, Dépeit Roumaine en France (Fontenay-aux-Roses, Seine
  33. Ивковић, И. 2020. „50 свештеника Епархије тимочке пострадалих од Бугара и комуниста у 20. веку” у: *800 година аутокефалности Српске православне цркве у Епархији тимочкој*; зборник радова ур. И. Ивковић. Зајечар: Српска православна Епархија тимочка
  34. Јањић, Д. Ј. Симјановић, Ј. Д. 2016. „Митрополит Викентије Крцић” у: *Велики рат 1914-1918: узроци, последице, тумачења*; Међународни тематски зборник посвећен академику Драгољубу Р. Живојиновићу (1034-1016) књ. I. Ниш: Филозофски факултет

35. Кантакузин, Димитрије.1986. *Житија Јована Рилског и Житије Светог деспота Стефана* у Куев, К., Г. Петков. *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. София
36. Kim, Hyun Jin. 2013. *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge University Press
37. Laeti, Pomponii, 1778. *Scriptores Historiae Romanae Latini Veteres, Breviores Potissimum Rarioresque: Cum Notis Variis*. 3. Heidelbergae: Jacobi Henrici Pfaehleri
38. Larouche, Lyndon. 1994 (repr. in *EIR*, June 9, 2017). „The Science of Physical economy as The Platonic epistemological basis for all branches of Human Knowledge”.February 25. *EIR*
39. Марковић, Драган. 2004. *Отварање и затварање србијанског села – достигнућа, проблеми и перспективе социјализације*. Београд: Институт за политичке студије
40. Marx, Karl; Engels, Fridrieh. 2010. *Collected Works, Letters 1874-1879*, Vol. 45. Lawrence& Wishart
41. Мавродинов, Н. 1948. „Родословното дрво на царица Елена в Матейче”. София: *Известија на Българското историческо дружество XXII–XXIII*
42. Milich, Peter. 2000. „Slavic Ethnogenesis and Great Power Diplomacy: Recurring Themes”, *Journal of the North American Society for Serbian Studies* 14(1)
43. Millar, Fergus. 2005. *Rome, the Greek World, and the East: Volume 2: Government, Society, and Culture in the Roman Empire*. University of North Carolina Press
44. Miltidatis, Pashalis, 2013. „Dositej Obradovic and the Greek enlightenment”. *Balkanica* 2013 (44)
45. Миљуков, Павел.1939. *Историја Русије*. Београд: Народна култура
46. “Nana of Iberia”. https://en.wikipedia.org/wiki/Nana_of_Iberia
47. “О писании впрядь Генваря с 1 числа 1700 года во всех бумагах лета от Рождества Христова, а не от сотворения мира”. 1830. *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года III (1689-1699)*, Санкт Петербург
48. Otto, Friedrich.1839. *The History of Russian Literature, with a Lexicon of Russian Authors*, transl. by Cox, G. Oxford: D. A. Talboys
49. Pirivatrić, Srdjan. 2011. „The Boyana Church Portraits: Contribution to the Prosopography of Sebastokrator Kaloyan”. in Penkova, Bissierka (ed.). *Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството*

- на християнска Европа* [The Boyana Church between East and West in the Art of Christian Europe]. Нац. исторически музей
50. Пузовић, П. 2015. „Страдање свештеника током Првог светског рата на подручју Цетињске, Пећке и Никшићке епархије” у: *Богословље 2015/2*. Београд Православни богословски факултет Универзитета у Београду
  51. Пузовић, П. 2015. „Страдање свештеника током Првог светског рата на подручју Шабачко-Ваљевске епархије” у: *Богословље 2015/2*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду
  52. Радојчић, Светозар. 1996. „Портрети српских владара у средњем веку”. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе
  53. Robison, John 1798. *Proofs of a Conspiracy Against All the Religions and Governments of Europe*. London: T.Cadell & W.Davies
  54. Rowland, Ingrid. 2014. *From Pompeii*. Harward University Press
  55. *Руски царски летопис*. 2012. прев. М. Витезовић. Београд: Завод за уџбенике
  56. Sevcenko, Ihor. 1982. *The Genealogies of Serbian princes of the middle ages in Ideology. Letters and Culture in the Byzantine World*. London: Variora Reprints
  57. Stauffer, Vernon. 1918. *New England and the Bavarian Illuminati*. New York: Columbia University Press
  58. Стеванчевић, Милан. 2012. „Синволи четворојеванђеља на капителима Српске Православне Цркве – Светог Апостола и еванђелисте Марка.” Док. 4. *Српски календар*. Београд: Београдска школа Метеорологије
  59. Стојановић, Љубомир. 1928. *Старе српске повеље и писма 1-1, 2*. Сремски Карловци: СКА
  60. Стојановић, Љубомир. 1927. *Стари српски родослови и летописи*. књ. XVI. Сремски Карловци: СКА
  61. Stoke, Gale. 1990. *Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth Century Serbia*. Duke University Press
  62. Супрун, А.; Молдован, А. 2005. *Старославјанскиј и црковнославјанскиј јазык, Јзыки мира. Славјанские јзыки*, Москва: Academia
  63. *Свети Сава у руском царском летопису*, прев. М. Витезовић, Завод за уџбенике, Београд, 2012
  64. Шуљагић, Сања. 2023. „О древности српског идентитета на Косову и Метохији”. *Политичка ревија 3*

65. Шуљагић, Сања. 2020. *Оглед о српском идентитету*. Београд: Институт за политичке студије
66. Todd, David. 2018. "Beneath Sovereignty". *Law and History Review* 36/1
67. Толева, Теодора. 2012. *Влиянието на Австро – Унгарија за създаването на албанската нация 1896–1908*, София: Сиела
68. Трубачов, О.1991. *Етногенез и култура древнейших Славян*. Москва: Наука
69. Vidmar, Luka, *Struktura in funkcija pisem iz literarnopreradne korespodence Žige Zoisa*, Phd. D., Univerza v Novoj Gorici, 2009
70. Vitalis, Orderici.1845. *Ecclesiasticae historiae*. Tomus III, Parisiis: Julium Renouard et socios
71. Виријевић, В. 2016. „Терор и злочини бугарских окупатора на Косову и Метохији у Првом светском рату (1915-1918)” у: *Велики рат 1914-1918: Узроци, последице, тумачење*; Међународни тематски зборник посвећен академику Драгољубу Р. Живојиновићу (1934-1016) књ. I, Ниш: Филозофски факултет
72. York, John.1972. "The Image of Philip the Arab". *Historia* 21:2

Sanja Šuljagić

ON THE NEGLECT OF COMMON DETERMINANTS OF SERBIAN AND BULGARIAN IDENTITIES

Summary: *In this paper the author used an analytical-synthetic method to present geopolitical and ideological causes of the neglect of the common determinants of Serbian and Bulgarian identities following the establishment of modern Serbian and Bulgarian states. In the context in first part of the paper the author presented the common determinants of the Serbian and Bulgarian peoples throughout history prior to the enthronement of the members of European dynasties for their leaders in 19th century. In latter part of the text the author presented the process of the enthronement of European and pro-European leaders in modern Serbia and Bulgaria and negative consequences which followed after this process.*

Key Words: *clan Dulo, emperor Stefan Dusan Nemanjic, modern Serbia, modern Bulgaria, Welf-Hanover dynasty, Saxe-Koburg-Gotha dynasty, Edmund Hornby.*

Владимир Кршљанин*

Београд, Србија

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ – КЉУЧ БАЛКАНА, БАЛКАНСКИ САВЕЗ И РУСИЈА

Сажетак

Дат је историјат односа на Балкану од Средњег века до данас, са детаљнијим освртом на 19. и 20. век. Као један од креатора српске политике на Балкану у последњој деценији 20. века, аутор износи и личне увиде и сведочанства о контактима са балканским политичарима. Рад посебно указује на кључни значај српско-бугарских односа, који се потврђује и упорним настојањима западних сила да спрече зближавање Срба и Бугара. Као посебно значајни, а сродни, разматрају се концепти Балканског савеза и Балканске (кон)федерације) и улога балканских, пре свега српских и бугарских социјалиста на почетку и на крају 20. века. Аутор се залаже за тростепени савез Срба са Русијом, Бугарском и свим балканским земљама.

Кључне речи: *Срби, Бугари, Балкан, Балкански савез, Русија*

Балкански народи су своје духовно утемељење и идентитет стицали у државном оквиру и/или под духовним утицајем РOMEЈСКОГ царства. Царство, односно у западној терминологији империја, јесте вишенационална држава. У периоду његовог слабљења, пре свега под ударима крсташа са јеретичког Запада, долази до даље

---

* Амбасадор

афирмације балканских народа и њихове националне еманципације, далеко пре него што се савремени национализам појавио на Западу у време Француске револуције. И то са битном разликом, јер је наша национална суштина духовна, вредносна, заветна и везана са аутокефалијом наше Цркве, док је западна првенствено материјална и везана за државну организацију. Последња, у државном смислу реална модификација Ромејског царства било је оно што зовемо Душаново царство (Срба, Грка, Бугара и Арбанаса). Управо оно је предало штафету из Другог у Трећи Рим.

Током читавог 19. века Русија је помагала ослобођењу балканских народа од турског ропства. У писму митрополита Стратимировића руском цару уочи Првог српског устанка, говори се о преласку балканских народа из иноверне турске у једноверну руску империју. Међутим, под утицајем Француске револуције и Наполеонових ратова, већ после Првог српског устанка и Србија и Русија говоре другачије – сада Русија подржава борбу балканских народа за стварање својих независних држава. Утицај идеја Француске револуције ширили су масони – сасвим друкчије на Балкану, него у западним метрополама. Као резултат, добијамо две нове мега-нације, немачку и италијанску и – тоталну распарчаност на Балкану.

Већински део елите у балканским народима и у Русији, настојао је да ту распарчаност смањи, и ради коначног ослобођења Балкана од Турака, и ради природног савезништва православног (и словенског) света. Ти заједнички напори довели су до првог покушаја стварања Балканског савеза, у којем је главну улогу имао српски кнез Михаило Обреновић. Михаилова политика, захваљујући *Начертанију*, садржала је идеју стварања заједничке државе Јужних Словена, укључујући Бугаре. Бугарска још није била ослобођена, Бугарска легија се организује и обучава у Србији, а Раковски и Левски 1862. учествују у опсади Београдске тврђаве. Споразум у 12 тачака под називом „Програм политичких одношаја Србо-бугара (Бугаро-срба) или њихов срдачан споразум”, потписан 1867. предвиђао је стварање заједничке државе на челу са кнезом Михаилом. Већ следеће године, западне силе су организовале његово убиство, после којег, не само да је први покушај стварања Балканског савеза и српско-бугарске државе пропао, него на српски престо долази Милан, који под западним утицајем Србију везује за Аустроугарску и покреће рат против Бугара, Србима најсличнијег народа на Балкану.

У другом покушају, 1912, Балкански савез бива створен и коначно ослобађа Балкан од Турака. Косово и Метохија и Стара Србија се враћају у окриље матице. Срби и Грци су на албанској обали, а Бугари у предграђу Цариграда. Ово изазива хистеричну и паничну реакцију на Западу. Британија намеће и Балканском савезу и Русији окончање рата, делимично повлачење и стварање два неправославна „цепа” на православном Балкану: државу Албанију (по аустроугарском рецепту) и европски део Турске, са циљем изазивања трајне нестабилности у региону. То јој није било довољно, него већ 1913. својим интригама изазива „Други балкански рат”, како би продубила јаз између Срба и Бугара и онемогућила њихово уједињење. То уједињење је ноћна мора за Запад јер би заједница ова два народа постала моћна регионална сила, која контролише оно што је стратешки најважније на Балкану: везу Европе са Малом Азијом и Блиским Истоком. Треба приметити да је главни архитекта оствареног Балканског савеза, српски премијер и један од најдалековитијих српских политичара свих времена, Милован Миловановић, изненада и под сумњивим околностима преминуо (у својој 49. години), пред сам почетак Првог балканског рата. Миловановић је са бугарским премијером Гешовим био договорио поделу Македоније.

Западна политика на Балкану изазива страховите патње свих народа, а нарочито Срба, у два светска рата. После пада Руске империје 1917. године, у потрази за новим заштитником уочи Версаја, српска владајућа елита се фатално везује за САД и англосаксонски фактор, што доводи до стварања Југославије. Оживљавању сна о Балканском савезу доприноси руско ослобађање Србије (и већег дела Балкана) на крају Другог светског рата. Али, рад на томе бива прекинут, јер се Броз преко Лондона прикопчава за Англосаксонце, што доводи до раскида са Стаљином и 40 година организоване русофобије, што је једини такав случај у читавој српској историји.

Савремену варијанту Ромејског или Душановог царства, односно Балканског савеза, у форми Балканске (кон)федерације, утемељили су Димитрије Туцовић, српски и бугарски („тесни”) социјалдемократи почетком 20. века. Отворено се супротстављајући ширењу сукоба и подела између балканских народа од стране западне буржоазије, они су на Божић 1910. организовали у Београду Прву балканску социјалдемократску конференцију, уз учешће социјалиста из свих балканских земаља и народа, позивајући на

„груписање које налаже модерни економски развој, као једину гаранцију економске и политичке самосталности”.

Разговори о стварању Балканске конфедерације после Другог светског рата, праћени тешњим повезивањем Југославије и Бугарске са намером стварања царинске уније (Бледски споразуми Тито-Димитров из 1947.), доживели су крах после Резолуције Информбироа 1948, не због Стаљинове љубоморе, већ због Титових веза са Англосаксонцима. После тога, Балкан је задуго постао гранично подручје између два блока са јаким латентним унутрашњим антагонизмима.

Када је аутор овог рада 1992. у руководству СПС, задужен за међународну сарадњу, почео да ствара Међународно одељење партије, били смо већ усред Првог европског рата, који је Запад водио против Срба, разбијајући Југославију, коју је сам створио, зато што је истински српски фактор у њој поново задобио одлучујућу улогу, и како би спречио нови Балкански савез и његово неминовно повезивање са Русијом.

Покренули смо грозничаву активност према иностраним политичким партијама у више праваца – ка Русији, која је и сама била у најдраматичнијем и најтрагичнијем периоду своје новије историје, ка левим и суверенистичким снагама у Европи и на Балкану, ка Кини, која се тада устезала од активније улоге у међународним пословима, ка земљама у развоју.

Од првог дана било је јасно да активности на Балкану имају посебан значај, и зато јер нам једино „груписање гарантује самосталност” и због тога што су најтежа искушења тек била пред нама. Туцовићев концепт нам је био идеја водилца, а активност је добила велики интензитет и због тога што су средином 90-их социјалисти били на власти у свим чисто балканским земљама: Србији (СР Југославији), Бугарској, Румунији, Грчкој и Албанији.

Најлакше је било са Румунијом. Односи са владајућом странком, за време Илијескуа и Настасеа, развијали су се без тешкоћа. Отворених питања није било.

Односи са свим партијама у Грчкој и на Кипру били су најразвијенији, најемоционалнији, пуни динамике, али и значајних догађаја, јер нам је у време наше наметнуте конфронтације са Западом, Грчка, у којој су се смењивали на власти Нова демократија и ПАСОК, била најближи пријатељ са значајним позицијама у САД, али и у ЕУ. Са друге стране, аутор памти свој сусрет у Београду

почетком 90-их са значајним руководиоцима КП Грчке (ККЕ), Колософом и Ангуракисом. Они су дошли да се упознамо испуњени надом, због нашег отпора америчком диктату, али и стрепњом, због 1948. Аутор је узео на себе слободу да у име СПС осуди Брозово затварање границе, које је довело до трагедије грчких партизана после америчке интервенције. Успоставили смо поверење и ККЕ је годинама организовала бројне демонстрације и протесте поводом америчке агресије на нашу земљу. Виђао је аутор и Мицотакиса (*Константин Мицотакис 1918-2017, премијер 1990-1993*) и Самараса (*Андонис Самарас, премијер 2012-2015*), а својим сталоженим, умним и борбеним ставом, у снажној успомени остао је Папуљас (*Каролос Папуљас 1929-2021, председник Грчке 2005-2015*), који је увек остао уз нас. Посетио је Милошевића у Хагу, а пошто му је аутор предочио податке о кршењу људских права код нас 2003, које је он изнео у Савету Европе, колонијални режим у Београду био је принуђен да укине ванредно стање.

Са Албанијом није било лако, али смо знали да у балканској историји постоје и веома светле странице у нашим односима, као и да већина у самој Албанији другачије гледа на Србију, него део мањине на Косову и Метохији. Највише труда су уложили ауторов велики пријатељ и сарадник у међународном одељењу СПС Оливер Потежица (каснији амбасадор у Јордану и Либији, где је херојски, на дужности, погинуо после америчког разарања те земље) и наш отправник послова у Албанији Мирослав Зарић. Успоставили смо сарадњу са већим бројем мањих политичких партија. Социјалисти су оклевали, нарочито међународни секретар Илир Мета (*премијер 1999-2002, председник Албаније 2017-2022*), тако да смо се углавном сретали на међународним скуповима.

Аутор је био свестан да се најважнији продор мора направити са земљом у чије сукобљавање са нама је запад уложио највише труда – Бугарском. Знао је аутор да можемо успети, посебно зато што у народу те земље нема масовних антисрпских осећања, чак напротив. У посети Београду је почетком 90-их боравио члан руководства БСП др Георги Прванов (*председник Бугарске 2002-2012*), у то време, као и аутор, члан Извршног одбора. Дуго се, у више наврата, разговарало. Прванов је историчар, који у детаље познаје и воли делатност Туцовића и његових бугарских другова. Склопили смо „историјски договор”: сада када је Македонија независна, више нема препрека за максимално јачање српско-бугарске, али и

балканске сарадње! На томе ћемо радити и то морамо остварити. Било је још много контаката са бугарским социјалистима. Када су сасвим дошли на власт, управо је у Софији 1996. одржана прва министарска конференција земаља ЈИЕ, чиме је успостављена нова сарадња свих балканских земаља. Бугарски и српски социјалисти тог времена су највећи напор уложили у развој мултилатералне сарадње на Балкану и у томе постигли највећи продор све до данас. Обострана свест о значају савезништва две земље засад није успела да направи крупнији корак у том правцу. Осим Прванова, морам да споменем још нека кључна имена међу бугарским социјалистима тог времена, са којима се аутор познавао и непосредно сарађивао и који су дали значајан допринос развоју српско-бугарске и балканске сарадње, а такође исказивали солидарност са нама по питањима разбијања Југославије, НАТО агресије 1999. и њених последица: Жан Виденов (*председник Владе Бугарске 1995-1997*), Крaсимир Премјанов, Љубомир Коларов (*1943-2023*), Николај Добрев (*1947-1999, министар унутрашњих послова Бугарске 1996-1997*) и политички ветеран проф. др Велко Влканов (*1927-2016, председнички кандидат 1992. и дугогодишњи посланик*), који је 2001. био оснивач и први копредседник Међународног комитета за одбрану Слободана Милошевића (основаног по угледу на међународну солидарност са Георги Димитровом у Лајпцишком процесу; следећи копредседници су били Ремзи Кларк */1927-2021./* и Александар Зиновјев */1922-2006./*).

Већ следеће, 1997. године, одржана је друга министарска конференција балканских земаља у Солуну и први у историји самит на Криту! Тамо су Слободан Милошевић и албански премијер и лидер социјалиста Фатос Нано (*премијер 1991, 1997-1998, 2002-2005*) договорили нови тип односа и амбијент за мирно решавање питања Косова и Метохије, које су обојица признали за наше унутрашње питање.

Тај историјски искорак је био у супротности са западним агресивним плановима. Одмах после самита на Криту реализација тих планова максимално је убрзана. Започињу и ескалирају терористичке акције „ОВК”. Долази до наше специјалне антитерористичке операције 1998. и отворених претњи агресијом НАТО. Сарадња балканских земаља је те године, на министарском састанку у Истамбулу и самиту у Анталији (учествовао Момир Булатовић, јер је Слободан Милошевић управо у то време водио у Београду

тешке преговоре са Холбруком, после којих је на КиМ дошла „Во-керова” мисија ОЕБС) имала само једну наметнуту тему – ситуацију на КиМ. У години НАТО агресије састанци земаља ЈИЕ су прекинути, да би били обновљени тек после преврата у Београду 5. октобра 2000.

Самити земаља ЈИЕ одржавају се од тада редовно, сваке године, али остају медијски готово неприметни, јер мало о чему одлучују. На прва два самита, лидери балканских земаља су се између себе договарали без туђег присуства. Међутим, после гушења српске независности, балканске земље су убрзано и без видљивог отпора апсорбоване у структуре ЕУ и НАТО, чији представници, као својеврсни контролори, присуствују свим самитима.

Не треба се обесхрабрити. Морамо увек имати у виду да је само постојање мултилатералне сарадње на Балкану увек више у интересу самих балканских земаља, него спољних фактора. У периоду евроатлантске доминације Балканом покренут је велики број унутарбалканских иницијатива за сарадњу, укључујући оне које окупљају по 3-4 земље које имају заједничке интересе у појединим питањима. Неке од иницијатива су под директним патронатом ЕУ. Све то говори да су на Западу свесни (нажалост, често више него ми сами) потенцијала балканске сарадње и интеграције и зато се систематски труде да их држе под контролом, у склопу своје неоколонијалне политике. Данас званично све земље региона међу приоритетима своје спољне политике имају тзв. регионалне иницијативе, на челу са Процесом сарадње у ЈИЕ, који је стављен под контролу, а у истој равни са којим се налазе допунски регионални механизми западне контроле: Регионални савет за сарадњу, Пакт о стабилности за ЈИЕ, Централно-европска иницијатива, Јадранско-јонска иницијатива, „Берлински процес”, „Брдо-Бриони процес” итд. И после 2000. године било је значајних и аутентичних регионалних иницијатива, као што су квадрилатерала Србије, Румуније, Бугарске и Грчке и трилатерала Србије, Бугарске и Македоније, које су кратко трајале, баш зато што су аутентичне, али их више нико не помиње.

Иницијатива која последњих година највише на себе скреће пажњу, а понекад и контроверзна тумачења – „Отворени Балкан”, има значајне димензије аутентичности и потенцијално представља добар оквир (економска сарадња, дијалог Београд-Тирана уз учешће суседа, иако Еди Рама није Фатос Нано) за стварање конструктивне

атмосфере за превазилажење проблема на Косову и Метохији. Овде наравно, недостаје дубински рад Србије са својим грађанима – припадницима албанске националне мањине. Сем тога, ова иницијатива је засад ограничена на земље – кандидате за чланство у ЕУ.

Наравно, мултилатерална сарадња и интеграција нису исто, као што нису исто „Процес сарадње земаља Југоисточне Европе” и Балкански савез или Балканска (кон)федерација. Смисао груписања је, као што пре више од 100 година приметитише Туцовић и другови, у јачању наше самосталности.

Главни носилац потенцијала балканске сарадње и интеграције је, наравно, Србија. Не само због свог централног положаја на Балкану, већ пре свега зато што је најсамосталнија, односно зато што је једина сачувала тесне везе са Русијом (што је и гаранција њене слободе и самосталности). Сличне везе са Русијом има и Република Српска. Дакле, питање уједињења делова српског народа, распарчаног као последица западне агресије треба решавати паралелно са јачањем балканске сарадње и интеграције. Историјска Србија може бити поново уједињена само када дође до деколонизације Балкана уз помоћ Русије.

У том контексту, кључни билатерални чинилац на Балкану, што је било јасно свима, од средњег века преко кнеза Михаила, Димитрија Туцовића и Милована Миловановића, па све до балканских социјалиста последње деценије 20. века јесу српско-бугарски односи, сарадња и интеграција. Данас треба отпочети стратешке, дугорочне и свеобухватне активности на зближавању два народа и интензивирању њихове сарадње. Тиме би био створен фактор регионалног значаја, са привлачношћу за све балканске народе, али и као моћна противтежа деструктивним процесима у региону, подстицаним са Запада.

Из свега следи да су све за нас битне ствари узајамно повезане и произилазе једна из друге, те спољна политика Србије мора паралелно и свом снагом да се бори за наше уједињење и ослобођење, као и за балканску сарадњу, деколонизацију и интеграцију, где су главни фактор српско-бугарски односи. И све то у тесној заједници са Русијом, за коју данас једино Србија има кључ, у духовном и историјском смислу. То је и пут наде за читаву Европу. Све друго би била трагедија.

Владимир Кршлянин

СЕРБСКО-БОЛГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ – КЛЮЧ К БАЛКАНАМ, БАЛКАНСКОМУ СОЮЗУ И РОССИИ

***Аннотация:** Дана история отношений на Балканах от средневековья до наших дней с более подробным обзором XIX и XX веков. Будучи одним из создателей сербской политики на Балканах в последнее десятилетие XX века, автор представляет как личные взгляды, так и свидетельства о контактах с балканскими политиками. В документе особо указывается на исключительную важность сербско-болгарских отношений, что подтверждается и настойчивыми усилиями западных держав по предотвращению сближения сербов и болгар. Особо значимыми и взаимосвязанными обсуждаются концепции «Балканского альянса» и «Балканской (Кон)федерации», а также роль балканских, прежде всего сербских и болгарских социалистов в начале и конце XX века. Автор выступает за трехуровневый союз сербов с Россией, Болгарией и всеми балканскими странами.*

Ключевые слова: сербы, болгары, Балканы, Балканский союз, Россия.

Зоран Милошевић*

*Институт за политичке студије
Београд, Србија*

АЛЕКСАНДАР СТАМБОЛИЈСКИ И ЊЕГОВА ПОЛИТИКА ПРЕМА СРБИМА И ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак

Александар Стамболијски је у научном и публицистичком смислу занемарена личност, иако је према сведочењима његових савременика, волео Србе, а истовремено је волео и Бугаре. Такође је схватао и бугарску трагедију која их је због злочинства краља Фердинанда направила оруђем Немаца... Запажајући њихове врлине, у његовом срцу рађа се велики сан о братству које би спасио народе словенског југа и повело их великом заједничком идеалу.

Међутим, ентузијазам који је подстицао Стамболијски у Бугарској није одговарао Западу. Њихово незадовољство политиком Стамболијског пројавила је „Внутрешна македонска револуционарна организација” (коју су контролисали Британци) пославиши бугарском премијеру „заплашително писмо”, заправо смртну пресуду, као и великом броју његових присталица и следбеника. Осуда се и реализовала 1923. године, после потписивања Нишког споразума. Стамболијски је убијен на најсвирепији начин, а његова партија уништена.

Овај чланак има за циљ да подсети научну јавност на лик и дело Стамболијског, после чијег убиства

---

* Научни саветник, доктор социолошких наука. e-mail: zoran.milosevic@yandex.ru

је замрла било каква расправа о интеграцији српског и бугарског народа, чиме се отворио погубни пут евроатлантских интеграција, које су довеле оба народа на ивицу egzистенције.

Кључне речи: *Александар Стамболијски, Бугарска, политика, ВМРО, Србија, Југославија, Нишки споразум.*

Александар Стамболијски, истакнути бугарски политичар, био је идеолог и вођа највеће политичке партије Бугарске – Бугарског земљорадничког народног савеза (БЗНС). Он није био само револуционарни демократа, већ и политички реформатор, државник, који је у великој мери утицао на формирање постављајући темеље модерне бугарске државности. Међутим, **његова политичка правна доктрина никада није постала предмет озбиљне пажње, детаљног историјско-политиколошког истраживања.** Стамболијски је, поред осталог, био посланик, писац-новинар, министар јавних зграда, путева и комуналног уређења, министар унутрашњих послова и рата. Такође, био је и премијер Бугарске од 1919-1923. године. Све ово није било довољно да се истраживачи заинтересују за њега, па ни окрутна смрт и погром његових присталица, такође, нису били мотив за истраживање живота и дела Стамболијског.

У социјалистичкој Бугарској службена наука му је **замерала недоследност и недостатак револуционарног духа.** Сматрала је да је Стамболијски **заробљеник малограђанских илузија.** У модерној Бугарској за њих је, пре свега, социјалиста и утописта, **несрећник** и не баш ефикасан политичар, **рушилац исконских вредности и темеља државног устројства,** који није видео, због своје класне страсти, идеологију истинског бугарског обрасца државности, коју оличавају општеприхваћене либералне вредности. До сада, чак ни у бугарској политиколошкој и историјској науци још увек нема свеобухватног проучавања политичких ставова Стамболијског и њихово спровођење у периоду када је БЗНС био на власти 1919-1923.¹

¹ Катаев Николай Анатольевич, *Политика, власт и право в воззрениях александра стамболийского*, Докторска дисертација, Саратов 2004, стр. 3.

ФОТО: Александар Стамболијски. *Извор: Викимедија*

У брошури посвећеној Александру Стамболијском (буг. Александър Стоименов Стамболийски)² адвоката Јордана Табакова, на пример, расправља се о питању да ли је Стамболијски био **демагог** или нешто друго, а то питање је важно, јер се у Бугарској наметнуо стереотип да се радило само о политичком демагогу који се дрзнуо да своје најпримитивније потребе и похлепу реализује преко сељачких маса.³ Нажалост, констатује Табаков, тако не оцењују само прости, него интелектуалци који имају умне способности и даровитост. Аутор потом констатује да објективна критика не може да потврди тезу да је Стамболијски био демагог, али намеће став, што је још горе, да је **био интелектуално ограничен**.⁴

Неслагање са политиком Стамболијског у Бугарској, пре свега због „македонског питања” и односа према Србима, не завршава се горепоменутом брошуром. Уздицање политике ВМРО-а и критика Сељачке партије Стамболијског је нешто што је присутно, али та критика је веома злонамерна и у функцији даљег удаљавања Бугара и Срба.⁵

Сасвим другачија истина се пласира на корицама фото-албума посвећеном Александру Стамболијском, али и другим монографијама

² Јорданџ Табаковџ, *Александџр Стамболийски*, без места и године издавања.

³ Исто, стр. 3.

⁴ Исто, стр. 7.

⁵ БЗНС, *Александџр Стамболийски и ВМРО*, Непознатата война, Цочо Б. Билярски, „Анико”, Спфия, 2009.

и чланцима, о којима ће касније бити више речи. Поговор за фото-албум написао је Драгомир Шопов, а дао му је наслов „**Заслужни син Бугарске**”. Предговор почиње цитатима енглеског новинара и пријатеља Бугара, Џејмса Баучера: „Стамболијски је весник нове ере у својој држави”, „реформатор”, „мера за верност идеји републиканизма”, „велики син наше Отаџбине”, „борац за демократију”, „борац за интересе пољопривредника”...⁶

Видимо, дакле, да постоје велике недоумице око оцена живота и рада Стамболијског, као и око његовог дела, не само у бугарској јавности.

Стамболијски је рођен 1. марта 1879. године у Славовици (Пазарџичка област). Образовао се у земљорадничкој школи у Садовском (1893-95) и завршава и Школу вина у Плевену (1895-97). У Плевену је био ученик оснивача Бугарског земљорадничког савеза (БЗС) **Јанка Забунова**. У наредним годинама студира филозофију у Халеу и агрономију у Минхену, али је прекинуо студије због туберкулозе.

После повратку у Бугарску бави се политиком. Постаје фактички лидер БЗНС-а и под његовим утицајем Савез се преображава од Удружења земљорадника и социјалиста у политичку партију. **Стамболијски се противио променама Устава 1911. године и учествовању Бугарске у Првом светском рату, због чега је 1915. одстрањен из парламента и осуђен на доживотну робију.**

Током Војничког устанка септембра 1918. године пуштен је и послат, заједно с другим политичарима, да преговара са учесницима Устанка ради мирног решавања сукоба. Под утицајем његовог колеге Рајка Даскалова, решава да води устанак. Након његовог неуспеха, крије се, али је децембра 1918. амнестиран заједно с већином учесника.

Јануара 1919. године. Стамболијски се у укључује у коалициону владу Теодора Теодорова. **Учествује у преговорима за закључивање мировног договора на Париској конференцији.** Након што је Теодор одбио да прихвати наметнуте услове, он је, немајући другог избора, на челу владе 27. новембра 1919. године потписао **Нејски споразум**, по којем се Бугарска одрекла дела Македоније у корист Краљевине СХС, јужне Добруце у корист Румуније и западне Тракије у корист Грчке. Потписавши тај Споразум, према сведочењима тадашњих новинара, сломио је пенкало, а према

⁶ *Александър Стамболийски 1879 – 1923*, Албум, Аскони-издат, Софија, 2013 г.

речима бугарског академика Георгија Маркова, директора Института за историју Бугарске академије наука (БАН), Стамболијски је бацио пенкалу на страну и рекао: „Лепа успомена, не треба ми, задржите је”, показавши на тај начин своје нерасположење. Након парламентарних избора 21. маја 1920. године влада је састављена само од представника БЗНС-а.⁷

Стамболијски потписује Нејски споразум. *ФОТО: Викимедија*

Влада Александра Стамболијског покушавала је у наредном периоду да изведе земљу из међународне изолације после Првог светског рата, кроз активно учешће у Друштву народа и успостављањем пријатељских односа са Југославијом. Оваквом политиком дошла је у сукоб с владиним организацијама македонских Бугара, које су Стамболијског оптужиле за националну издају.⁸

⁷ Између остало, прописано је и да Бугарска плати **репарације од 2,25 милијарди златних франака, односно 445 милиона долара**. Касније је опрштено око три четвртине ове обавезе. Требало је да суседним земљама Бугарска преда и нешто стоке, на име отете стоке током рата. Бугарска је била обавезана и да врати архиве, уметничке и сличне предмете које је њена администрација отела у другим земљама.

⁸ Стамболијског је ВМРО прогласио издајником и осудио на смрт због Нишког споразума (буг. *Нишка спогодба*), потписаног 23. марта 1923. године у Нишу између Краљевине СХС и Краљевине Бугарске о уређењу међудржавних питања везаних за граничне проблеме, који је састављан и разматран на Нишкој конференцији од 1. до 17. марта 1923.

Године 1922. одржан је и референдум о суђењу кривцима за националне катастрофе. Тада су присталице БЗНС-а и Бугарске комунистичке партије (БКП) са огромном већином одобрили осуђивање дела политичке и војне елите Бугарске за време ратова из 1913-1918. године. Нешто касније је дошло до репресија како против БКП-а, тако и против опозиције, представника крупног капитала. Основни инструмент тих репресија била је верна БЗНС-у и Стамболијском тзв. **Наранџаста гарда** – одреди сељака са лаким наоружањем.

Политички противници Александра Стамболијског били су ужаснути таквим режимом и оптужили су га да се понаша као тиранин. Након што је потписао Нишки споразум с Краљевином СХС⁹, чиме се обавезао да ће сузбијати активности ВМРО-а, ситуација је била напета и 9. јуна 1923. против владе Стамболијског је изведен војни преврат, чији је организатор био Војни савез, уз подршку буржоаских партија и цара. Наранџаста гарда је била разоружана. За време пуча Стамболијски је био у свом родном селу и није могао да реагује адекватно. Лидер земљорадника је био ухапшен и убијен 14. јуна на свиреп начин, тако што су му одстранили руку којом је потписао Нишки споразум. Током преврата, посланство Краљевине Бугарске у Београду је радило код министра иностраних дела Момчила Нинчића и других истакнутих српских политичара против војне интервенције Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у корист Александра Стамболијског, јер су чиновници били уверени да бугарски сељаци из патриотских разлога никада не би прихватили повратак БЗНС на власт уз подршку оружане силе стране државе.

Споразумом је Краљевини СХС омогућено да гони македонске сепаратисте на бугарској територији, с обзиром на то да премијер Бугарске Александар Стамболијски није могао да се ослани на бугарску војску. Споразум је подразумевао заједничко патролирање на граници како би се погранична подручја довела у ред.

⁹ **Нишки споразум** (буг. *Нишка спогодба*) потписан је 23. марта 1923. године у Нишу између Краљевине СХС и Краљевине Бугарске. Споразумом је Бугарска прихватила суверенитет Краљевине СХС над „Старом Србијом”. Због овог споразума у Бугарској је изведен пуч.

¹⁰ Потписивање споразума је Стамболијском створило проблеме. Овакав споразум је највише сметао ВМРО-у, који више није могао да упада на територију СХС са бугарске стране.

Споразум је један од разлога пуча изведеног 9. јуна 1923. године. Тада су Енглези између осталог и преко ВМРО-а убили премијера Александра Стамболијског исте године на његовом имању, при чему су га пре ликвидације мучили и одсекли му шаку којом је потписан нишки споразум. Такође против политике Стамболијског била је и Италија. Другим речима, сарадњу Бугарске и Југославије покушала је да поквари и Италија. Стамболијски није пристао на савез са Италијом против Југославије, па се Италија окренула подршци деловању ВМРО. *Види:* Лефтен Ставријанос, *Балкан после 1453*, Београд 2005, стр. 621.

У својој политичкој делатности борио се против бугарског учешћа на страни Немачке у Првом светском рату, због чега је ухапшен и затворен. **Подржавао је идеју Балканске федерације и није се изјашњавао као Бугарин, већ као Југословен.** „Што се тиче балканских суседа, Стамболијски је желео да најпре успостави пријатељске односе са свима. После тога је предвиђао да се, уколико буде било могуће, оснује јужнословенска федерација у коју би ушле Југославија и Бугарска, или чак и федерација свих балканских држава.”¹⁰

Споменик Стамболијском у Славовици. ФОТО: Викимедија

¹⁰ Лефтен Ставријанос, *Балкан после 1453*, Београд, 2005, стр. 619.

Једна од првих књига на српском језику јесте књига Руса Владимира Лебедева, *У земљи ружа и крви*, са предговором Косте Тодорова, коју је издао „Руски архив” у Београду 1934. године. Ауторова посвета брзо привлачи пажњу да се књига прочита. „Светлој успомени Александра Стамболијског, његових верних субораца и десетинама хиљада бугарских сељака, радника и интеллигената, побијених због њихове тежње Миру, Раду и Правичности, посвећује писац ове набацане редове”.¹¹ Истовремено, писац предговора Коста Тодоров у предговору поменутој књизи даје важно упозорење: „За упознавање југословенског читаоца са бугарским народом – ова је књига један од најдрагоценијих прилога”.¹² Из овог разлога и ми ћемо је користити као релевантан извор чињеница о Стамболијском.

„ЗАПЛАШИТЕЛНО ПИСМО”

Коста Тодоров, дакле, у свом предговору поменутој књизи Лебедева говори прво о аутору, а потом о трагичним догађајима у Бугарској који су довели до нацистичког преврата 9. јуна 1923. године. Сам Стамболијски је, према Тодорову, **волео Србе**: „Заволео је Србе чији је хероизам видео и чија га је вера и морална отпорност дирнула. Оценио је и заволео истовремено и Бугаре, схватио је њихову трагедију која их је због злочинства краља Фердинанда направила оруђем Кајзера... Уочио је њихове војничке врлине и још тада у његовом срцу рађа се велики сан о братству које би спасло народе словенског југа и повело их великом заједничком идеалу”.¹³

Међутим, ентузијазам који је подстицао Стамболијски у Бугарској није одговарао Западу. Њихово незадовољство политиком Стамболијског пројавила је „Внутрешна македонска револуционарна организација” (коју су контролисали Британци) пославши бугарском премијеру „заплашительно писмо”, заправо смртну пресуду, а и великом броју његових присталица и следбеника.¹⁴

Према сведочењу Лебедева Стамболијски је јавно говорио да је политика Земљорадничког савеза заправо **„борба против**

¹¹ Владимир Лебедев, *У земљи ружа и крви* са предговором Косте Тодорова, „Руски архив”, Београд, 1934.

¹² Коста Тодоров, Неколико речи о Владимиру Лебедеву, предговори књизи Владимира Лебедева, *У земљи ружа и крви*, стр. VII

¹³ Коста Тодоров, Неколико речи о Владимиру Лебедеву, предговори књизи Владимира Лебедева, *У земљи ружа и крви*, стр. V

¹⁴ Владимир Лебедев, *У земљи ружа и крви*, стр. 1.

кобуршке политике и јако је нагласио зло које су донели Кобурзи и трајну борбу земљорадничке владе против тога зла¹⁵

Тако Стамболијски објављује **програм о политичком животу народа** – програм по коме власт у будућности мора бити подељена између сељака, радника, занатлија и нове либералне буржоазије, која би се морала одрећи старих вођа и навика, и из партијских група постати партија уједињења заједничким програмом и продуктивним одушевљењем.¹⁶

„Те партије, – говори он уз покличе и плескање, – те партије ће бити чисто народне, бугарске, оне неће служити туђим интересима, неће слушати савете Москве, Париза, Лондона и Берлина, и имаће свој властити народни, бугарски програм”.¹⁷

Стамболијски је, такође, нагласио и следеће: „Капитализам, капиталистички поредак ми не подупиремо, нити ћемо га подупирати. **Само у задругарству је пут к напретку, само у задругарству је препород Бугарске**”.¹⁸

С обзиром на то да је партија Стамболијског заиста много учинила за свеколики просперитет Бугара, то се одразило и на њену популарности и успех на изборима. О томе он каже: „Није чудо, што је шест стотина хиљада људи гласало за земљорадничку владу. Чудно је, напротив, што се нашло око четири стотине хиљада људи, који су гласали за друге партије”.¹⁹ После тога, Стамболијски набраја све непријатеље које је Земљораднички савез победио током трогодишње борбе: режим и старе партије, комунисте (који замало нису извршили преврат пре три године), ратну лигу, резервне официре, буржоаски блок, ратне профитере, власнике палата, крупни банкарски капитал, спекуланте, професоре-штрајкаче, разбојнике

¹⁵ Исто, стр. 11. Бугарима је после ослобађања од турског ропства Запад наметнуо Немца за краља из династије Кобурга (Sachsen-Coburg). Бугарска династија се компромитовала поразима у два рата у кратком периоду, Другом балканском рату (1913) и Првом светском рату (1915–1918). Краљ Фердинанд је абдицирао у корист сина Бориса, а негодовање јавности је било толико да би свргнута била и династија да савезници нису били против републиканизма на Балкану. На власт је дошла странка земљорадника (Бугарски земљораднички народни савез), која се одлучно супротстављала краљевој политици током ратова. Друга најпопуларнија на првим послератним изборима била је Комунистичка партија Бугарске. Њима су земљорадници допустили да слободно делују, као и остале странке. Види: Бугарска у међуратном периоду, <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2023/03/28/bugarska-1918-1939/> (приступљено 12.12.2023.)

¹⁶ Владимир Лебедев, *У земљи ружа и крви*, стр. 1

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто, стр. 12.

¹⁹ Исто.

који су се после рата умножили и на крају најстрашнијег непријатеља – Репарациону комисију.²⁰

Пошто су освојили већину за формирање владе, Стамболијски истиче да ће успоставити поредак и мир, али и започети борбу против нелегалних „македонствујушћих”.²¹ „Чим се сазнало за резултат избора, тј. за нашу велику победу, ми смо добили од нелегалних македонских организација писма, у којима нам прете смрћу, ако се не потчинимо њиховим захтевима. И када сам се 4. марта вратио из Београда и Букурешта, Македонци су у министарску ложу у Народном позоришту бацили бомбу с намером да убију мене и половину министарског савета.

Македонци раде свим силама да врате на власт буржоаски блок, како би заједно с њим наставили своју разорну делатност”.²²

„И сад, када смо онако сјајно победили на изборима, кад смо коначно уредили репарационо питање у корист Бугарске, ови подли непријатељи прете нам смрћу. Зашто? Пет година они на речима објављују да тобож воде борбу за слободу Македоније, а својим делима показују, да се боре против Бугарске. Нека кажу: је ли који грчки или српски министар добио писмо у којем му се прети? ‘Революционари’ убијају Бугаре, убијају бугарске ministre. Убили су нашег милог друга Димитрова, желе да убију Стамболијског, Рајка Даскалова и верне савезне посленике... Зашто? *Намера је јасна – да се обори земљорадничка влада*”.²³

По питању интеграција, речено савременим језиком, Стамболијски је предлагао уједињење са Словенима. „Удружени земљорадници, не бојте се тога (Македонаца – З.М.), што изгинуће ваши другови. Прескочите њихове лешеве, али победите! Удружите се! Служите Бугарској! Држите високо своју заставу народовлашћа, напретка и просвећености! Држите високо заставу рада! Све више дижите заставу зближења са Словенима и свим другим народима.”²⁴

Када су у питању „Македонци” и њихове претње убиством, Стамболијски је исправно схватао њихову мисију. „Македонци? Зар су се само Македонци дали за мноштво... **Македонци су**

²⁰ Исто, стр. 13.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Исто, стр. 13 – 14.

²⁴ Исто, стр. 15. Лебедев на истом месту сведочи: „Ја гледам своје аустријске колеге. Они раширеним очима посматрају ову шарену, у очима Европљана ‘примитивну’ словенско-бугарску гомилу и не могу да се приберу од чуђења”.

само оруђе. Црни блок је решио да ме убије, а наше реакционарне партије, чак и у својој унутрашњој борби, често су искоришћавале Македонце једна против друге, ради политичких убистава. Ја сам спреман на све. Убиће мене, доћи ће замена. Рајко Даскалов са друговима ће ме заменити.”²⁵ Нажалост, Стамболијски овде није био у праву. Не само да су њега ликвидирали (на најсуровији могући начин) него су побили и већину чланова његове партије. Само је мали број потражио спас у Србији, где су неки од њих и оставили записе о том времену.

Партија Стамболијског је после јачања својих структура и масовног прилива присталица испољила непријатељство према династији, а у парламенту је почела борба против цара, као и против дворских партија и официрских „величина”.²⁶

Стамболијски је критикујући цара и династију, упоредо са побољшањем економског стања Бугарске започео дуго очекивано зближавање с Југославијом. Сматрао је да је „с Југославијом неизбежно уједињење”.²⁷ На другом месту имамо следећи став: „Тежимо савезу с Југославијом – отуда мржња Македонаца према нама”.²⁸ Образлажући овакав политички став, Стамболијски каже: „Али опасна је судбина малих држава. Тесне су им границе, уски хоризонти, скучени размаси. Њима је лакше, но великим државама, да падну у просташтво. Нарочито овде на Балкану, особито Бугарској, која је стиснута са свих страна, која још није утрла чврсте путеве ка култури”.²⁹

„Буржоаска опозиција је почела деловати са свих страна, преко репарационе комисије, преко цара. Не успевши на тај начин, почела је звати на активну борбу, на обарање, почела је проповедањем бугарског фашизма, стварање завера, подстрекавањем устанака, које су Македонци дизали у Ћустендилу и Петричу.”³⁰

Онда се догодио „устанак” у Софији док је Стамболијски био у свом селу Славовици. Овде се показала и велика грешка земљорадничке владе, јер није била неповерљива према активним официрима. Веровала је у *беспартијност* активних официра, али...

---

²⁵ Исто, стр. 32.

²⁶ Исто, стр. 33.

²⁷ Исто, стр. 34.

²⁸ Исто, стр. 52.

²⁹ Исто, стр. 56.

³⁰ Исто, стр. 62.

Земљорадничка влада је веровала да је имала сувише велике задатке за државу да би официри били против ње.³¹

Међутим, официри су издали. У Софији су похапсили све припаднике партије Стамболијског, укључујући министре и посланике, а затим је почео и лов на премијера који није био у Софији.

„Устанак” је завршен убиством Стамболијског и уништењем Земљорадничког савеза. Лебедев је о том догађају оставио следећи запис: Његова глава је показана... (коме треба – З. М.) Шта то значи? Је ли то страшни средњи век? Или безумна татарска времена, када су главе побеђених доношене кнежевима победницима?

Убијен је геније. Над земљом се наднело варварство.³²

Према мишљењу историчара: „Деветојунски пуч 1923. године променио је бугарску спољну политику. Бугарски суседи Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и – Грчка били су узнемирени и спремали су се да интервенишу, што су **спречиле Енглеска и Француска**. Ипак, у октобру 1925. грчка војска је привремено заузела Петрички рејон. Ангажовање ВМРО и пуч били су сметња бугарско-југословенским односима, па је чак 1929. дошло до затварања заједничке границе, али је она поново отворена 1930, после потписивања Пиротског споразума. ВМРО је наставила да прави како унутрашње, тако и спољнополитичке проблеме бугарским владама.”³³

О ПОЛИТИЧКИМ СТАВОВИМА АЛЕКСАНДРА СТАМБОЛИЈСКОГ

Политички ставови А. Стамболијског представљају различите погледе на друштвено-политичке и правне појаве и процесе, бугарску верзију сељачке идеологије краја 19. века почетком 20. века, али и визију јужнословенских интеграција. Ова идеологија

³¹ Исто, стр. 83.

³² Исто, стр. 152-153.

³³ *Историја Бугарске*, Београд, 2018, стр. 318; „ВМРО је био утврђен у југозападном крају земље, на граници са Грчком и Југославијом. Македонци, који су чинили преко једне десетине становништва Софије, омогућивали су екстремистима стални приступ у престоницу. Делујући као истинска мафија, они су захтевали синекуре, изнуђивали новац и терорисали чиновнике.

Такође су се и међусобно убијали, јер иако су сви сада били окупљени под кишобраном ВМРО-а, још су увек биле живе поделе између федералиста, који су и даље били наклоњени одвојеној Македонији у Балканској федерацији, и централиста, који су желели да читаву Македонија буде припојена Бугарској. Њихове неконтролисани активности угрожавале су бугарске односе са суседима.” Стеван Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001, стр. 359.

одражавала је више од локалног модела друштвеног развоја, оличеног у отпору либерализму и западном империјализму, те жељи да се ово супротстављање одвија у сарадњи са Краљевином Југославијом. Специфичности друштвено-економског система Бугарске, њени политички услови, менталитет бугарског сељаштва се одразило на програмске одредбе БЗНС, тј. у први план је избило **задругарство**, посебан облик привредне активности типичан за Бугаре и Србе тог времена. Иако у науци задругарство покушавају да тумаче у оквирима идеја западноевропских и руских социјалиста, то је потпуно погрешан приступ.³⁴ Погрешан, јер је задругарство код Јужних Словена старије од социјализма као идеологије, а уз то борба против бугарског монархизма била је изазвана увидом да немачка династија на бугарском престолу инструментализује Бугаре у борби против Срба. Другим речима, постоји прилично неразумеваше политике Александра Стамболијског.

Друштвено-историјски корени формирања теоријске доктрине А. Стамболијског и формирање самосталне сељачке странке у Бугарској – Бугарски земљораднички народни савез (БЗНС) – претходио је дуг пут капитализације народне привреде, током којег је сељаштво било изложено двоструком угњетавању и од стране државе и од власника капитала, при чему је банкротирао и осиромашио, а да није добио никакву државну подршку, нити заштиту сопствених интереса од традиционалних капиталистичких странака.

Стамболијски је, анализирајући ове процесе, дошао до закључка да интересе сељака не могу штитити капиталистичке странке које су своје програме претворили „у бирачке замке”. Стога, краљевству је, по његовом мишљењу, била потребна сопствена партија, наоружана напредном теоријом.³⁵

БЗНС је формирана, прво, као професионална и образовна организација, али се убрзо активно укључила у политички живот земље и формално реорганизована у сеоску политичку партију, која убрзо постаје једна од водећих, а за председника изабран је Александар Стамболијски, по образовању агроном. БЗНС је издавао лист „Земледелско знаме”, преко кога су представљали и пропагирали нови поглед на улогу сељаштва у историји и политици Бугарске. БЗНС се залагала за заштиту економских и политичких интереса становника села и за радикалне демократске трансформације

³⁴ Владимир Лебедев, *У земљи ружа и крви*, стр. 152-153.

³⁵ Исто, стр. 18.

у друштву. Тако се Стамболијски нашао и у улози теоретичара и идеолога партије.

Политичка доктрина лидера БЗНС заснивала се на основним постулатима **задругарства** које се развило у специфичним друштвеним и економским приликама Бугарске и Југоисточне Европе. Идеологија задругарства стекла је углед некапиталистичког, „посебног” сељачког пута развоја друштва, уз очување приватне својине, као основе друштвеног и економског развоја (**задружна држава**), што највише одговара држави са претежном аграрном привредом.

У програмским документима БЗНС и радовима Стамболијског образложена је улога сељаштва у производњи и чувању материјалног богатства и (по овом основу) његово право и на политичко вођство у друштву. Међутим, на успостављање сељачке власти гледало се као на релативно далеку перспективу.

„Пољопривредници” су сву своју снагу и енергију посветили политичкој борби,

будући да су били опозиција капиталистичко-монархистичкој власти. БЗНС је придавао значај политичкој свести сељачких маса, ширењу партијских одбора, неутрализацији утицаја владајућих партија. На политичким изборима 1908. године за посланика Народне скупштине је изабран Александар Стамболијски, чиме се званично и „рађа” као професионални политичар и главни идеолог БЗНС-а.

Као посланик, Стамболијски је бранио мале земљишне поседе, тј. интересе власника мањих и средњих парцела земље, затим идеју демократије и законитости. Залагао се, такође, за националну и верску трпељивост, а активно се борио и против ратнохушкачких политичара и појединаца. Пут се показао трновит, али успешан. Наиме, после Првог светског рата у Бугарској се створило револуционарно расположење, што је омогућило да на власт дође БЗНС на челу са Стамболијским.

На међународној конференцији у Софији посвећеној 100-годишњици од рођења А. Стамболијског, проблем његових погледа био је предмет посебне расправе. Општи закључак формулисан од К. Андрејева гласио је: политички погледи А. Стамболијског су узајамни утицај три идеолошка покрета – социјалдарвинизма, неокантизма и марксизма. Међутим, сам Стамболијски је тврдио да је његов поглед на свет не садржи никакве позајмице. Држао се својих ставова заснованих на традицији задругарства.

С обзиром на то да је бугарски монарх био **Немац**, који је обновљену државу повео антисловенским правцем, интересантан је однос бугарских сељака према монархији.

Бугарски „Трновски устав” је дао широка овлашћења монарху што је било у супротности са парламентаризмом. Један од главних трендова у политичком развоју Бугарске пре „земљорадничке” владавине било је јачање извршне власти, што је било праћено и ограничењем овлашћења парламента, а повећањем улоге и значаја монарха у политици земље. Истовремено, представници БЗНС-а веровали су да је монархија неспојива и са бугарском политичком традицијом и политичком психологијом маса, као и са доминантним актуелним трендовима развоја државе у савременом свету. Већ у првој деценији постојања јавља се и као неумољиви противник уставне монархије, режима „личне власти” цара Фердинанда. Никада између бугарског народа и титуларног шефа државе, писао је Стамболијски 1910, јединства није било, а није могуће ни остварити га. Тријумф демократије неумитно захтева елиминацију последњих остатака монархизма.³⁶

ЗАКЉУЧАК

Интереси западних држава посебно су се негативно одразили на српско-бугарске односе. Од ослобађања Срба и Бугара западне земље, а пре свега Велика Британија, Немачка и Италија, настојале су да се на Балкану не појаве стабилне и перспективне државе. У том смислу су „додељивале” новонасталим државама углавном српске територије како би посејали неповерење и самим тим и нове сукобе. Осим тога, све новостворене државе, осим Србије, добиле су династије из реда немачког народа. Те ненародне и формално православне династије настојале су да политику својих држава воде у интересу Запада. Тако нешто је задесило и Бугарску, која је у Другом балканском и Првом светском рату изабрала погрешну страну и своје војнике упутила да ратују против не само истоверника, него и против словенске браће.

Такође, почео је да се у Србији формира наратив бугарских злочина, тј. када се год спомене Бугарска – део српских научника по аутоматизму започне да говори о бугарским злочинима. Другачији приступ је реткост.

³⁶ Исто, стр. 29.

Међутим, у средњем веку, а за живота Светог Саве, српски и бугарски дворови умели су да воде довољно разумну политику и оставе позитивно сећање у оба народа.

Управо је, после Првог светског рата, Александар Стамболијски почео да води бугарску политику у духу средњег века, при чему је тежио интеграцији са Краљевином СХС, односно Србијом. Нажалост, потписници Нишког споразума су завршили трагично. Стамболијски је мучен и искасапљен, а његову главу су у кутији за торте послали бугарском цару. Престолонаследник Александар Карађорђевић је убијен у атентату у Француској, при чему су наручиоци убистава били исти (као и извршиоци). ВМРО и усташе су подржавале исте државе (Велика Британија, Италија и Немачка).

Свеколика неправда (морална, политичка, историјска) према Стамболијском чека да се исправи, а да Бугари и Срби добију личност која би има потенцијал да буде свеколики узор за међусобну сарадњу, па и интеграције. С тога личност и дело Стамболијског треба и даље истраживати и указивати на то како је обновио поверење и сарадњу Бугара и Срба.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Александър Стамболийски 1879 – 1923*, Албум, Аскони-издат, Софија, 2013 г.
2. *БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО*, Непознатата война, Цочо Б. Билярски, „Анико”, Софија, 2009
3. Бугарска у међуратном периоду, <https://istorijskacitanka.wordpress.com/2023/03/28/bugarska-1918-1939/> (приступљено 12. 12. 2023.)
4. *Историја Бугарске*, Београд, 2018.
5. Катаев Николай Анатолъевич, *Политика, власт и право в воззрениях Александра Стамболийского*, Докторска дисертација, Саратов 2004.
6. Ставријанос, Лефтен: *Балкан после 1453*, Слио, Београд, 2005.
7. Табаковъ, Йорданъ: *Александъръ Стамболийски*, (без места и године издавања)
8. Стеван Павловић, *Историја Балкана*, Слио, Београд, 2001.
9. *Александър Стамболийски снимки изъединъ животъ*, Издава Асенъ Стамболийски Софија, 1934 год.

Zoran Milošević

Institute for Political Studies
Belgrade

**ALEKSANDAR STAMBOLIYSKI AND HIS POLICY
TOWARDS THE SERBS AND YUGOSLAVIA**

***Summary:** Aleksandar Stamboliyski is a neglected personality in the scientific and journalistic sense; although according to the testimonies of his contemporaries, he loved Serbs, and at the same time he loved Bulgarians. He also understood their tragedy which, due to the crime of King Ferdinand, made them a tool of the Germans... Noticing their virtues, a great dream of brotherhood was born in his heart that would save the peoples of the Slavic south and lead them to a great common ideal.*

However, the enthusiasm encouraged by Stamboliyski in Bulgaria did not sit well with the West. Their dissatisfaction with Stamboliyski's policy was expressed by the „Internal Macedonian Revolutionary Organization” (which was controlled by the British) by sending an „intimidating letter” to the Bulgarian prime minister. Actually, it was a death sentence, as well as to a large number of his supporters and followers. The sentence was implemented in 1923, after the signing of the Niš Agreement. Stamboliyski was killed in the most brutal way, and his party was destroyed.

This article aims to remind the scientific public of the character and work of Stamboliyski, after whose murder any discussion about the integration of the Serbian and Bulgarian people died. It opened the disastrous path of Euro-Atlantic integration, which brought both peoples to the brink of existence.

Keywords: Aleksandar Stamboliyski, Bulgaria, politics, IMRO, Serbia, Yugoslavia, Niš agreement.

Зоран Милошевич

Институт политических исследований

Белград

АЛЕКСАНДР СТАМБОЛИЙСКИЙ И ЕГО ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ СЕРБОВ И ЮГОСЛАВИИ

Резюме: *Александр Стамболийский — личность малоизвестная в научном и публицистическом смысле, хотя, по свидетельствам современников, он любил сербов и в то же время любил болгар. Он также понимал их трагедию, которая из-за преступления короля Фердинанда сделала их орудием немцев... Заметив их добродетели, в его сердце родилась великая мечта о братстве, которое спасло бы народы славянского юга и повело бы их к великому общему идеалу.*

Однако энтузиазм, поощряемый Стамболийским в Болгарии, не понравился Западу. Свое недовольство политикой Стамболийского выразила «Внутренняя македонская революционная организация» (контролируемая британцами), отправив «устрашающее письмо» болгарскому премьер-министру, фактически являющееся смертным приговором, а также большому числу его сторонников и последователей. Приговор был приведен в исполнение в 1923 году, после подписания Нишского соглашения. Стамболийский был убит самым жестоким образом, а его партия уничтожена.

Целью данной статьи является напомнить научной общественности о личности и деятельности Стамболийского, после убийства которого замерла всякая дискуссия об интеграции сербского и болгарского народов, что открыло гибельный путь евроатлантической интеграции, поставившей оба народа на грань существования.

Ключевые слова: *Александр Стамболийский, Болгария, политика, ВМРО, Сербия, Югославия, Нишское соглашение.*

Кирил Шевченко*

*Руски државни социјални универзитет
Минск, Белорусија*

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС 1878. ГОДИНЕ И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА СИТУАЦИЈУ НА БАЛКАНУ У ПРОЦЕНАМА РУСКИХ НАУЧНИКА СЛАВИСТА

Сажетак

Руско-турски рат 1877-1878. и резултати Берлинског конгреса 1878, који су изједначили победе Русије у овом рату, били су предмет велике пажње руске јавности и руских слависта. Један од њих, професор Варшавског универзитета П. А. Кулаковски, који је предавао на Великој школи у Београду од 1878. до 1882. године, истицао је крајње неповољне последице Берлинског конгреса по Србију и Бугарску.

Према мишљењу Кулаковског, и других руских научника и публициста, Срби су добили крајње незнатне територијалне прирасте на истоку према Бугарској, што су организатори Берлинског конгреса посебно осмислили да подстичу противречности између Срба и Бугара. Према Кулаковском и другим руским научницима и публицистима, српско-бугарски рат 1885. био је резултат аустријских интрига, које су намерно и безуспешно сукобљавале Србију и Бугарску једне против других.

Друга изузетно неповољна последица Берлинског конгреса, према Кулаковском, била је аустријска

---

* редовни професор

окупација Босне и Херцеговине и нагло повећање аустријског политичког утицаја у Србији. Руски научници и публицисти су истицали да је Берлински конгрес нагло појачао експанзију Аустроугарске на Балкану, што је касније постало један од важних разлога за Први светски рат.

Кључне речи: *Берлински конгрес, Србија, Бугарска, руски слависти, Аустрија.*

Низ устанака словенских народа против турске власти на Балкану 1870-их, Руско-турски рат 1877-1878. и резултати Берлинског конгреса који је уследио 1878. године, који је у извесној мери нивелисао резултате победе Русије над Османским царством, имали су важне и веома контрадикторне последице по балканске народе и државе, укључујући Србију и Бугарску.

С једне стране, проглашење српске независности у августу 1878. године и њено касније претварање у краљевину 1882. године свакако су учврстили статус Србије као пуноправне суверене државе. С друге стране, недостатак унутрашње политичке стабилности у земљи, стална борба за власт између ривалских политичких група, пораст незадовољства јавности политиком последњих представника династије Обреновић, као и бројни спољнополитички изазови у последњих деценија 19. века, постао је озбиљан испит за српску политичку елиту.

Познати руски историчар славистике, јавна личност и публициста, професор Царског универзитета у Варшави П. А. Кулаковски (1848-1913), посветио је огромну пажњу Берлинском конгресу и његовом утицају на унутрашњу и спољнополитичку ситуацију у Србији и на Балкану. Као један од најпознатијих и најугледнијих руских слависта друге половине 19. века, П. А. Кулаковски је од 1878. до 1882. године био професор руског језика и књижевности на Великој школи у Београду и био је непосредан сведок утицаја ових догађаја на друштвено-политичку ситуацију у Србији.

Имајући широке контакте са српском политичком елитом и српском интелигенцијом и добру упућеност у питања српске историје и актуелне међународне ситуације, П. А. Кулаковски је у својим белешкама о Србији, објављеним непосредно по повратку из Београда у Русију 1883. године, оставио детаљан опис унутрашње

политичке ситуације у Србији крајем 1870-их и почетком 1880-их година, који и данас представља драгоцен историјски извор. Поред тога, белешке П. А. Кулаковског садрже свеобухватну анализу узрока оних унутрашњих и спољнополитичких проблема са којима се Србија суочила непосредно после Берлинског конгреса 1878. године.

Оцењујући непосредне резултате Берлинског конгреса по Србију, П. А. Кулаковски је нагласио да су овим међународним актом највише погођени Срби, који су добили само крајње незнатно територијално отуђење. Према основаном и убрзо оправданом мишљењу Кулаковског, ово територијално отуђење српске кнежевине „управо у корист Бугара, на југоистоку, могло је само да распрши старо словенско ривалство у непријатељство и мржњу између Срба и Бугара”¹, која је била један од главних циљева архитектата Берлинског конгреса. Ова мисао руског научника брзо је потврђена. Истовремено, аустријско царство, које, како је исправно приметио Кулаковски, није учествовало у ослобађању Словена и није имало „никакво историјско и природно право на српске земље, а приграбило је лавовски део плена: заузело је, уз дозволу Европе, Босну и Херцеговину.”²

Према речима П. А. Кулаковског, „мастило којим је потписан уговор у Берлину још се није осушило, није прошло ни пола деценије како се на Балкану димила руска крв, а на Балкану се већ скупљају нови облаци, очекују се нове револуције на овом вулканском тлу. Овога пута ватра прети из Краљевине Србије, где је влада у лику краља Милана одлучила да напусти историјске традиције и ступи у службу Аустрије, чиме је умањила њен значај у држави.”³

Директна последица нагло повећаног политичког утицаја Аустрије на Србију и српског краља Милана, као резултат Берлинског конгреса, био је српско-бугарски рат 1885. године, који је изазвао Беч, дуже време кварећи односе Србије и Бугарске. Савременици су добро знали ко је прави кривац, а уједно и прималац дивиденди као резултат овог рата. Тако је, током свог боравка у Србији, у лето 1895. године, руски публициста и учитељ Е. Ј. Марков, разговарајући са српским официрима о ситуацији на Балкану, од њих чуо мишљење да је „у лудом рату 1885. Аустрија одиграла главну улогу. Према речима српских официра, управо нас је Беч „на све

¹ Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 3. С. 289.

² Исто, стр. 289-290.

³ Исто.

могуће начине хушкао против Бугара да би ослабио и њих и нас, и да би међу балканским народима на дуже време успоставио непријатељство и раздор, који би му ишли на руку. А ми смо глупо – критички су говорили српски официри – подлегли његовим подмуклим саветима, надајући се његовој помоћи. Та иста Аустрија је и Босну и Херцеговину подло подстицала на устанак, да би онда имала разлога да са својим трупама поврати мир у њима... под прихватљивим називом „окупације”.⁴

После алармантне и крајње неласкаве изјаве о краљу Србије о његовом „уласку у службу Аустрије”, Кулаковски је формулисао кључно питање, које је у то време било веома популарно у широј руској јавности заинтересованој за прилике на Балкану: „Зашто земља која је тако недавно уживала у слободи, као да и сама тражи ново ропство? Ко ће сносити кривицу за ово ново ропство Србије и преврате који су по свему судећи неизбежни у овој краљевини?”⁵

Према речима добро обавештеног П. А. Кулаковског, управо је аустријски фактор био главни разлог како за већину изазова са којима се Србија суочава, тако и за противречности између словенских народа на Балкану, укључујући Србе и Бугаре. Тако је руски научник огорчено изјавио да је „у Берлину цело српско племе стављено под надзор и морално власништво Аустрије”. Анализирајући разлоге за нагло појачан утицај Аустрије у Србији после Берлинског конгреса 1878. године, Кулаковски је као један од главних разлога указао на активну и агресивну геополитичку експанзију Аустрије на Балкану. Према речима руског научника, око трећине свих Срба је под влашћу „аустријског орла”, док је аустријска империја „забила дубок клин у саму средину српских земаља, пригрлила Србију са обе стране, Црну Гору, брижљиво чува свој утицај у Цариграду, шаље своје пионире у саму дубину Балканског полуострва”.⁶

Други изузетно важан инструмент утицаја Аустрије, по основном мишљењу Кулаковског, била је потпуна економска зависност Србије и Црне Горе од Аустроугарске. Према његовим речима, „немајући апсолутно никакав излаз за продају производа земље, и Србија и Црна Гора су у потпуној економској зависности од Аустрије”.⁷

⁴ Марков Е. Путешествие по Сербии и Черногории. Путевые очерки // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 324.

⁵ Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 3. С. 289.

⁶ Исто, стр. 290-291.

⁷ Исто.

Трећи значајан фактор који је повећао зависност Србије од Аустрије био је, како је нагласио руски историчар славистике, моћан прозападни и проаустријски лоби међу српском политичком елитом и значајним делом српске интелигенције. Коначан „пад Србије” у жилаве руке Беча Кулаковски је повезао са догађајима од 19. октобра 1880. године, када је влада прогресиста (напредњака) која је дошла на власт у Србији, на челу са Пироћанцем, Гарашанином и Новаковићем, закључила низ уговора са Аустријом, који су, у суштини, учврстили зависност земље од Беча.

Осим тога, још један важан фактор наглог раста аустријског утицаја у земљи била је склоност значајног дела младе српске интелигенције, како је приметио Кулаковски, да „буде заслепљена спољашњим сјајем европског живота” и „да постане слична Европи”⁸ док истовремено имају презрив однос према сопственом народу. Истовремено, Кулаковски је признао да је по свом пореклу српска интелигенција била „веома блиска обичном народу”, али да је истовремено, по његовом мишљењу, само неколико представника српске интелигенције било у стању да одржава не само спољашњу, већ и дубљу „унутрашњу повезаност” са животом српског села.

Треба напоменути да су и други руски научници раније истицали аустријски утицај као одлучујући фактор који утиче на политички развој Србије. Тако је познати руски историчар славистике Н. А. Попов, карактеришући унутрашње политичке прилике у Србији 1860-их, приметио да је после неуспешног Кримског рата 1853-1856. за Русију, Аустрија, „узевши слабог кнеза у своје руке, исувише јасно за народ открила свој утицај на српску владу у свему”. Описујући друштвени и политички живот у Београду јула 1860. године, И. С. Аксаков је нагласио да „овде тренутно нема јавног живота, нема места окупљања... Они се плаше и боје се једни других, јер има много интрига и намештаљки, и шпијунаже коју подржавају страни конзулати, турски и аустријски Срби.”⁹ Други познавалац друштвеног и политичког живота Србије П. А. Ровински је у својим белешкама директно указао да су „сви државници Србије, не искључујући покојног кнеза Михаила, васпитаници Аустрије”.¹⁰

⁸ Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 4. С. 761.

⁹ Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Т. 3 (письма 1851-1860 годов) // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетей, 2006. С. 18-19.

¹⁰ Ровинский П.А. Белград. Его устройство и политическая жизнь. Из записок путешественника // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетей, 2006. С. 69.

Занимљиво је да су се све већа активност Аустрије на Балкану и сталне интриге Беча у Србији одразиле и на руску класичну књижевност. Тако је један од књижевних ликова у раним причама А. П. Чехова, покрајински лекар заинтересован за политику, у јесен 1885. године, у разговорима са својим познаницима, стално говорио о „немирима у Србији” и о сталној и безуспешној интервенцији „подмукле Аустрије” у српске унутрашње ствари.¹¹

Један број руских путника који су посетили Београд почетком 1880-их забележили су значајан напредак града, велики број нових модерних зграда и брзу трансформацију српске престонице из некадашњег „жалосног турског града у цивилизовани европски град”.¹² Међутим, у исто време, многи руски путници обрађали су пажњу на нагли пораст аустријског и немачког културног утицаја у Београду, који се, посебно, изражавао у широкој употреби немачког језика. Тако, према примедби руског слависте А. И. Степовича, који је у лето 1889. године посетио престоницу Србије, „размер немачког утицаја у Београду може се утврдити... по јакој распрострањености немачког језика чак и у нижем слоју људи... Са немачким ћете бити потпуно мирни, посебно у хотелима, и све ћете постићи; тамо ћете наћи немачке новине у изобиљу (што се, на пример, апсолутно не може рећи за руске публикације, које се налазе само у два хотела). Ако се ствари наставе исто тако успешно, онда се Немцима може честитати новостечени словенски град за њихову културу... Сада се чини да је Београд у истом периоду развоја немачког утицаја у коме је Праг отприлике био када је почео да пада под овај утицај...”¹³

ОПИС СРПСКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ДИСКРИМИНАЦИЈА ПРОРУСКИХ СРПСКИХ ПАТРИОТА

Опису карактеристика српске интелигенције П. А. Кулаковски посвећује доста пажње у својим белешкама. Према његовим запажањима, значајан део српске интелигенције „је отуђен од цркве, стиђи се верских уверења, гази веровања и претвара религију у ругло. Шта је остало од њене националне суштине? – поставио је питање Кулаковски. „Језик и обичаји, то се и даље чува, мада немачки и

¹¹ Чехов А.П. Собрание сочинений в двенадцати томах. Том 2. Москва, 1985. С. 9-23.

¹² Степович А.И. Отрывки из путевых заметок по славянским странам. Белград. // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 290-291.

¹³ Исто.

делимично француски језик све више прокрчују себи пут у Србију.¹⁴ Карактеристично је да се, по Кулаковском, они Срби који су се школовали у Русији или су тамо дуго живели углавном одликују већим патриотизмом и „горљивијим, вишим осећањем љубави према својој отаџбини”.¹⁵ Насупрот њима, Срби који су се школовали на универзитетима у западној Европи, „Срби који су очепили више од једног камена на тротоарима Пеште, Беча, Берлина и Лондона, доносе у своју отаџбину погледе грађана, ређе лорда, на државу, народ, живот. Они се више брину о одржавању спољашњег уређења у државним пословима, желе да природну структуру српске државе одмах угурају у чисто европске норме. Отуда – социјалисти и комунисти у Србији, где су сви срећни јер нема просјака; отуда – радно питање у Србији, где нема ни фабрика, ни беземљаша, па ни слуга, који су, уз ретке изузетке, сви из Аустрије; отуда – државници спремни да, зарад вечере или пријема код аустријског цара, сна о титули или богатству, поведу земљу богзна где...”¹⁶ Савремену српску политичку елиту Кулаковски је уврстио у ову категорију људи, коју је био склон да оптужи за политичку неодговорност и кратковидост. „Сви ови Пироћанци, Гарашанини, Мијатовићи ће тешко одговарати... пред Богом и српском историјом, историјом народа који је сам створио своју државу, засуо је својим костима, залио је крвљу и користио само помоћ Русије¹⁷”, емотивно је написао П. А. Кулаковски.

Симптоматично је да је превласт аустријског политичког и економског утицаја у Србији крајем 19. века изражена, посебно, у дискриминацији проруских представника српске интелигенције који су се школовали у Русији. Тако је, посетивши Београд у периоду март-септембар 1881. године, професор Варшавског универзитета В. В. Макушев у свом извештају о путовању у Србију поменуо да је Лаза Костић, који је у Србији стекао велику славу као лирски песник, а претходно радио у Русији као секретар српске амбасаде, „због своје руске симпатије изгубио ову позицију и сада нема званичну функцију. Постоји само кроз књижевна дела, бавећи се новинарством, поезијом и преводима са страних језика. Срби га као песника веома високо држе...”¹⁸ Дискриминацију проруских српских

¹⁴ Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 4. С. 762.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, стр. 762-763.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Макушев В.В. Отчет ординарного профессора Императорского Варшавского Университета В.В. Макушева о научных занятиях за границей с марта по сентябрь 1881 года // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 266.

патриота од стране либералних кругова и прозападне политичке елите Србије 1880-их помињали су и други руски научници који су тада боравили у Србији.

Некритички европски хобији одређеног дела српске интелигенције, као и њена жеља да пажљиво копира западноевропске политичке реалности и обрасце политичког живота, сматрао је П. А. Кулаковски, објашњавају и присуство жестоке међупартијске борбе у Србији. Кулаковски тиме објашњава и потпуно одсуство било каквих објективних разлога за такво политичко ривалство. Према мишљењу руског историчара, „први и суштински разлог ове нестабилности српске политике лежи у природи српске интелигенције, подељене на партије. Власт, прелазећи из руке у руку, са једне странке на другу, често губи свој државни карактер... Отуда – бескрајне промене у унутрашњем животу државе, и читаве гомиле здравих и младих чиновника који примају пензије...”¹⁹

***

На основу своје анализе унутрашње политичке ситуације у Србији, П. А. Кулаковски је изнео идеју да је почетком 1880-их, непосредно после Берлинског конгреса и последичног оштрог јачања Аустрије на Балкану, „Србија, као потпуно независна земља, још увек потпуно немогућа. Независност Србије ће постати пуноправна тек када добије море. Ако је могуће сањати о будућности – писао је Кулаковски – Србија ће бити независна, када Јадран буде у њеној власти, а када Бугарска буде имала Егејско море...”²⁰ Међутим, такав развој догађаја био је потпуно супротан интересима Беча, који је циљано и безуспешно настојао да Србији потпуно одсече излаз на Јадран.

Размишљајући о томе како би Србија могла да избегне овакве вероватне преокрете, до којих ју је неминовно водила политика проевропских либерала на власти, чији је све већи утицај био директна последица Берлинског конгреса, П. А. Кулаковски је изразио идеју да само лојалност српске интелигенције свом народу може „очувати народ и његову државу”. „Бити спасен усред блиских европских олуја”, по мишљењу П. А. Кулаковског, Србији ће

¹⁹ Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 4. С. 763.

²⁰ Исто.

помоћи снажан имунитет против заводљиве фасцинације „сјајем европског живота и институција”²¹

Ова размишљања, која је изнео познати руски научник и мислилац 1880-их година, нису изгубила на својој актуелности ни на почетку 21. века, не само за Србе и Бугаре, већ и за друге словенске народе. Истовремено, алармантна прогноза П. А. Кулаковског да се „на Балкану скупљају нови облаци” и да се „на овом вулканском тлу очекују нови преокрети”²² у потпуности се оправдала већ почетком 20. века.

Превела с руској Дајана Лазаревић

ЛИТЕРАТУРА

1. Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 3.
2. Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 4.
3. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Т. 3 (письма 1851-1860 годов) // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
4. Макушев В.В. Отчет ординарного профессора Императорского Варшавского Университета В.В. Макушева о научных занятиях за границей с марта по сентябрь 1881 года // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
5. Марков Е. Путешествие по Сербии и Черногории. Путевые очерки // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
6. Ровинский П.А. Белград. Его устройство и политическая жизнь. Из записок путешественника // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
7. Степович А.И. Отрывки из путевых заметок по славянским странам. Белград. // Русские о Сербии и сербах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
8. Чехов А.П. Собрание сочинений в двенадцати томах. Том 2. Москва, 1985.

²¹ Исто.

²² Кулаковский П.А. Сербия в последние годы // Русский вестник. 1883. Книга 3. С. 289.

Кирилл Шевченко

Российский государственный социальный университет
Минск, Беларусь

БЕРЛИНСКИЙ КОНГРЕСС 1878 ГОДА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОЛОЖЕНИЕ НА БАЛКАНАХ В ОЦЕНКАХ РУССКИХ УЧЁНЫХ-СЛАВИСТОВ

Резюме: *Русско-турецкая война 1877-1878 годов и итоги Берлинского конгресса 1878 года, нивелировавшего победы России в данной войне, были предметом пристального внимания русской общественности и русских учёных-славистов. Один из них, профессор Варшавского университета П.А. Кулаковский, преподававший в Великой школе в Белграде с 1878 по 1882 г., подчеркивал крайне неблагоприятные последствия Берлинского конгресса для Сербии и Болгарии. По мнению Кулаковского, сербы получили крайне незначительные территориальные приращения на востоке в сторону Болгарии, что было специально задумано организаторами Берлинского конгресса для разжигания противоречий между сербами и болгарами. По мнению Кулаковского и других русских учёных и публицистов, сербско-болгарская война 1885 г. была результатом интриг Австрии, целенаправленно и небезуспешно натравливавшей Сербию и Болгарию друг против друга. Ещё одним крайне неблагоприятным последствием Берлинского конгресса, по мнению Кулаковского, была оккупация Австрией Боснии и Герцеговины и резкое усиление австрийского политического влияния в Сербии. Русские учёные и публицисты подчёркивали, что Берлинский конгресс резко усилил экспансию Австро-Венгрии на Балканы, что впоследствии стало одной из важных причин Первой мировой войны.*

Ключевые слова: *Берлинский конгресс, Сербия, Болгария, русские учёные-слависты, Австрия*

Kirill Shevchenko

Russian State Social University

Minsk, Belarus

**THE BERLIN CONGRESS OF 1878 AND ITS INFLUENCE
ON THE SITUATION IN THE BALKAN IN THE
ASSESSMENTS OF RUSSIAN SLAVIST SCIENTISTS**

Resume: *The Russian-Turkish War of 1877-1878 and the results of the Berlin Congress of 1878, which leveled Russia's victories in this war, were the subject of close attention of the Russian public and Russian scholars in the field of Slavonic Studies. One of them, professor at the University of Warsaw P.A. Kulakovsky, who taught at the Great School in Belgrade from 1878 to 1882, emphasized the extremely unfavorable consequences of the Berlin Congress for Serbia and Bulgaria. According to Kulakovsky, the Serbs received extremely insignificant territorial increments in the east towards Bulgaria, which was specifically conceived by the organizers of the Berlin Congress to incite contradictions between the Serbs and Bulgarians. According to Kulakovsky and other Russian scientists and publicists, the Serbian-Bulgarian war of 1885 was the result of Austrian intrigues, which deliberately and successfully set Serbia and Bulgaria against each other. Another extremely unfavorable consequence of the Berlin Congress, according to Kulakovsky, was the Austrian occupation of Bosnia and Herzegovina and the sharp increase in Austrian political influence in Serbia. Russian scientists and publicists emphasized that the Congress of Berlin sharply increased the expansion of Austria-Hungary in the Balkans, which later became one of the important reasons for the First World War.*

Key words: *Berlin Congress, Serbia, Bulgaria, Russian scholars, Austria.*

II

**РАСУЂИВАЊА
О СРПСКО-БУГАРСКИМ ОДНОСИМА**

Лав Криштапович

доктор филозофских наука,
професор Белоруског државног универзитета
културе и уметности, Минск, Белорусија

САРАДЊА БУГАРСКЕ И СРБИЈЕ КАО ОСНОВА БАЛКАНСКЕ СТАБИЛНОСТИ

Сажетак

Геополитичка катастрофа 20. века (уништење СССР-а), узимајући у обзир одређене модификације, вратила је Бугарску и Србију поново у ситуацију избијања Првог и Другог светског рата. Као резултат геополитичке катастрофе, регион Балкана се поново претворио у буре барута Европе, што је довело до појачане конфронтације не само у балканским земљама, већ у целој светској заједници. Превазилажење геополитичке катастрофе 20. века и ступање на пут балканске стабилности могуће је само уз учешће Бугарске и Србије у изградњи праведног мултиполарног светског поретка. Управо у заједничкој изградњи мултиполарног светског поретка српски и бугарски политичари и интелектуалци могу да пронађу јединствено гледиште о томе како да балканске земље из ситуације конфронтације изађу на пут истинске једнакости и сарадње. Али излазак на пут сарадње управо претпоставља повратак Бугарске и Србије у крило сверуских и свесовјетских принципа, јер је само у оквиру тих принципа обезбеђена независност и суверенитет Бугарске и Србије.

Кључне речи: Бугарска, Србија, Балканска федерација, стабилност, историјска условљеност.

Увод

Познати израз о Балкану као бурету барута Европе остаје актуелан и у наше време. Ова балканска специфичност била је условљена тиме, што су се после уклањања османског јарма, стицања независности и Балканских ратова 1912-1913, Бугарска и Србија разишле у својој геополитичкој привлачности и нашле у сфери утицаја интереса супротстављених великих сила – Руског царства и Аустроугарске. Чињеница је да је Аустроугарској било важно да гурне Бугарску против Србије и уруши Балкански савез. Рат између балканских савезника (Србије и Грчке, с једне, и Бугарске, с друге стране) заправо је предодредио распад Балканског савеза и означио почетак формирања нове конфигурације међу балканским земљама уочи Првог светског рата. Показало се да је Руско царство до лета 1914. године „у случају сукоба са Немачком и Аустроугарском империјом могло чврсто да рачуна на подршку Француске, Србије и Црне Горе. Није било потпуног поверења у подршку Енглеске, а став Румуније је био још мање сигуран. Што се тиче Бугарске и Турске, њихове владе су биле јасно наклоњене Немачкој и Аустроугарској” [1, стр. 513].

Иако данас више нема ни Руског, Немачког, Аустроугарског или Отоманског царства, ипак, ово геополитичко поравнање задржава свој значај и у нашем времену, када је Бугарска у сфери интереса колективног Запада, а Србија у свом историјском менталитету наставља да се оријентише према Русији. Дакле, разумевање историјске условљености сталне конфронтације између Бугарске и Србије лежи у основи отклањања ове конфронтације и преласка две водеће балканске земље на сарадњу као одлучујућег услова за стабилност Балкана. Историјски екскурс о процесу формирања конфронтације између Бугарске и Србије преузет је из књиге: («История южных и западных славян» под редакцией Г.Ф.Матвеева и З.С.Ненашевой. В 2 т. Т. 2. – М.: МГУ, 1998) [2].

БУГАРСКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Већина политичких снага у Бугарској доживљавала је избијање Првог светског рата као прилику за освету за неуспех у Другом балканском рату. Њихове територијалне претензије тичале су се углавном Македоније, Тракије и Добруце. У почетку, док је трајало

закулисно договарање, и владајуће и опозиционе странке су се изјасниле о својој привржености политици неутралности. Касније, питање је било само којој од зараћених страна да се придружи да би се постигло оптимално решење територијалних проблема. Изузетак је у овом случају био став две странке које су биле доследни противници уласка Бугарске у рат – Бугарске радничке социјалдемократске партије (ужи круг социјалиста) и Бугарског земљорадничког народног савеза (БРСДП и БЗНС).

Влада В. Радославова настојала је да добије чврсте гаранције максималног задовољења својих захтева пре уласка Бугарске у рат, а не после његовог завршетка. Земље Антанте, принуђене да воде рачуна о интересима Србије и Румуније, нису биле у стању да им их обезбеде. Стога су изјаве опозиционих партија о неприхватљивости уласка земље у немачко-аустријски блок изгледале неуверљиво. Немачка је пристала да се Бугарској, за учешће у рату против Србије, пренесу спорне и неспорне (по бугарско-српском уговору из 1912) зоне у Македонији, као и територије дуж горњег тока реке Мораве; у случају уласка Румуније и Грчке у рат на страни Антанте – до окупације Добруце од стране Бугарске и територије коју је Грчка добила по Букурештанском мировном уговору из 1913, укључујући и Кавалу; да заједно са Аустроугарском обезбеди војни зајам. Ова околност, укључујући и ситуацију на фронтима, предодредила је избор кабинета В. Радославова. Шестог септембра 1915. године потписао је савезнички уговор и тајни уговор са Немачком, војну конвенцију са Немачком и Аустроугарском и споразум о исправљању границе са Турском.

Према споразуму са Турском, којим је завршено формирање Четворног немачко-аустро-бугарско-турског савеза, Бугарска је добила територију од око 2,5 хиљада квадратних километара у Тракији уз леву обалу реке Марице. Тако је под њену контролу у потпуности прешла железничка пруга која је повезивала град Свиленград, који се налази недалеко од границе, са њеном једином луком на Егејском мору (од 1913. до 1919. године) Дедеагач (Александрополис).

Влада В. Радославова је 20. септембра 1915. објавила мобилизацију и замену „строге” неутралности „оружаном” неутралношћу. Почетком октобра, под укупном командом фелдмаршала А. Макензена, распоређено је 14 немачких и аустроугарских, као и 6 бугарских дивизија. Они су кренули у заједнички напад на Србију. Бугарске групе су учествовале у Моравској и Косовској операцији,

у којој је српска војска поражена. Осим тога, успели су да зауставе напредовање англо-француске експедиционе снаге, чији је задатак био да пружи помоћ Србима. Услед тога су се раштркане јединице српске војске повукле кроз планине у Албанију, а експедициона снага се повукла у солунску област, где је крајем 1915. године од ушћа реке Струме (Стримонос) до Албаније формиран Солунски фронт. После овога, борба је неко време добила позицијски карактер. У лето 1916. бугарске јединице су кренуле у офанзиву, али су убрзо биле принуђене да је зауставе. У јесен 1916. године трупе Антанте су покушале да промене ситуацију. Успели су да заузму град Монастир (Битољ). Међутим, у зиму 1916. године ситуација на Солунском фронту се поново изједначила и остала практично непромењена све до јесени 1918. године.

Септембра 1916. и Бугарска је ушла у рат са Румунијом. Заједно са немачким трупама, бугарске трупе су учествовале у заузимању Букурешта и окупацији западне Румуније. Заузели су Добруцу до делте Дунава. На реци Серет је настао нови фронт, са руским и румунским трупама на једној страни и бугарским и турским на другој. Од почетка 1917. војне операције на румунском фронту добијају и позицијски карактер.

До краја 1917. Бугарска се нашла у дубокој кризи. Трећи рат с почетка века исцрпео је све њене ресурсе. Производња је значајно смањена, државни дуг је износио око 2 хиљаде лева по глави становника, а инфлација је расла алармантном брзином. Покушаји да се уведе државна регулација привреде никуда нису довели. Као резултат тешкоћа које доживљава земља, друштвене противречности су се појачале. Од 1917. такозване „гладне” и „женске” побуне постале су уобичајене.

У самој војсци се ширила антиратна пропаганда коју су спроводили углавном чланови БРСДП и БЗНС. Фактор који је значајно повећао њен утицај била су дешавања у Русији. На румунском фронту било је случајева братимљења бугарских и руских војника. У трупама су почели да настају војнички комитети. Припремили су серију побуна које су изазвале забринутост у команди. Репресивне мере нису помогле, а до марта 1918. осуђено је 40.000 војника и 800 официра, од којих је 450 осуђено на смрт.

Ситуацију је изузетно отежавао осећај предстојеће катастрофе. Пред владом је био нерешив задатак: да изађе из рата пре његовог краја и да истовремено обезбеди Бугарској територије које

је заузимала у Поморављу, Македонији и Добруци. Истовремено, мировни преговори између представника Четвороструког савеза и Совјетске Русије који су вођени у Брест-Литовску 1918. године показали су узалудност полагања нада у том погледу, пошто су претензије Бугарске на Северну Добруцу заправо игнорисане од стране Немачке.

Исход преговора у Брест-Литовску коначно је одлучио судбину владе В. Радославова. У јуну 1918. цар Фердинанд је именовao лидера Демократске странке А. Малинова за премијера, а лидера Радикалне странке С. Костуркова за његовог заменика. Укључивање представника опозиционих партија које нису директно повезане са учешћем Бугарске у рату у управљању земљом, међутим, није спасило ситуацију.

Премијер А. Малинов је 25. септембра 1918. године обавестио цара Фердинанда: „Влада је принуђена да са дубоким жаљењем призна да је рат изгубљен.” Одлучено је да се од команде трупа Антанте затражи примирје.

Земље Антанте, плашећи се понављања руских догађаја у Бугарској, пристале су да прихвате њен захтев за примирје. У Солуну је 29. септембра 1918. године потписан споразум који је предвиђао прекид ратних дејстава, повлачење бугарских трупа са територија које су заузеле, демобилизацију војске, са изузетком мањих граничних јединица, окупацију најважнијих стратешких тачака земље од стране јединица Антанте, као и коришћење њених лука.

Потреба да се ублажи положај држава Антанте према Бугарској приликом израде услова мировног уговора, као и да се поврати поткопана власт монархије, приморала је Фердинанда Сакс-Кобург-Гота да се одрекне престола у корист свог сина Бориса (1894-1943). Увече 3. октобра 1918. године, Фердинанд, који је владао Бугарском више од тридесет година, заувек је напустио земљу.

НЕЈСКИ МИРОВНИ УГОВОР

Делегација Бугарске је добила припремљени нацрт уговора 19. септембра 1919. године. Бугарској страни је у почетку било одређено 25 дана за разматрање нацрта, али су успели да издејствују продужење овог рока на два месеца. За то време Бугари су покушавали на разне начине и разним аргументима да увере силе победнице у потребу ублажавања услова уговора, али безуспешно.

Бугарска делегација је 13. новембра 1919. године саопштила да прихвата услове уговора, иако га сматра неправедним.

У складу са Нејским уговором, који је ступио на снагу 9. августа 1920. године Бугарска је изгубила територије које су јој гарантоване Цариградским уговором из 1913. у Западној Тракији, добивши заузврат право на „економски приступ” Егејском мору. Западна Тракија је, према Севрском (1920) и Лозанском (1923) мировном уговору, припала Грчкој. Истовремено, становништву које живи на овој територији дата је могућност да добровољно реши питање држављанства (бугарског или грчког). Бугарска јавност је услове из Нејског споразума доживела као другу „националну катастрофу”.

Све је то предодредило да у Другом светском рату Бугарска поново стане на страну Немачке у нади да ће се осветити за пораз у Првом светском рату и тиме окончати „националну катастрофу”. Али прелазак на страну фашизма бугарској владајућој класи није донео очекиване дивиденде. Цар Борис је доживео судбину свог оца и био је приморан да се одрекне власти и напусти земљу.

СРБИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Догађаји с почетка века у великој мери су одредили настанак нових оружаних сукоба на Балкану. Босанска криза 1908. године, балкански ратови, постепено растуће тензије у односима Аустроугарске и Србије, противречности између бивших савезника-учесника балканских ратова (посебно између Србије и Бугарске) дали су разлоге савременицима да Балкан називају „бурем барута Европе”.

Идеја о стварању јединствене државе југословенских народа јавила се још у периоду 18-19. века. У 20. веку добија квалитативно нови садржај. Многе друштвене и политичке личности заговарале су стварање такве државе у оквиру Аустроугарске (идеја тријализма). Међутим, један број радикалних личности у Аустроугарској и Србији сматрао је да је јединство Југословена могуће само у случају распада Хабзбуршког царства. Србија, која је стекла независност још у 19. веку, била је у очима многих потенцијални центар државног уједињења. Из тих разлога Србија је постала главни противник Аустроугарске на Балкану.

Након босанске кризе, која је умало постала повод за велики европски рат, Аустроугарску је захватио талас непријатељстава против представника царске управе, који су организовали чланови

илегалних друштава. Једна од тих организација била је Млада Босна. Управо су чланови ове национално-револуционарне организације припремили покушај убиства надвојводе Франца Фердинанда (1863-1914). Надвојвода је стигао у Сарајево, у чијој су близини аустроугарске трупе изводиле маневре. Посета је била темпирана на обележавање годишњице Косовске битке (1389), коју су Срби схватили као вређање националних осећања. На годишњицу Косовске битке, 28. јуна 1914. године (Дан Светог Вида), српски гимназијалац и члан Младе Босне Гаврило Принцип пуцао је и убио Франца Фердинанда и његову супругу.

Везана савезничким обавезама према Немачком царству и њиме охрабрена, Аустроугарска је 23. јула поставила ултиматум. Одговор српске владе није задовољио владајуће кругове Аустроугарске, те је 28. јула објављен рат Србији. Треба нагласити да су и пре рата Србија и Црна Гора биле повезане са земљама Антанте. И државе Антанте и државе Тројног пакта ушле су у нови балкански сукоб и убрзо је рат добио глобални карактер.

Од августа до децембра 1914. године, аустроугарска војска, која је бројчано и технички била вишеструко надмоћнија од српских јединица, два пута је покретала масовне офанзиве из Босне и Војводине. Упркос томе, српске трупе су у августу однеле победу у планинском венцу Цера. Ово је био први пораз Централних сила, а победа је названа „Српска Марна”. У децембру 1914. године, српска војска је неочекиваним противударом одбацила непријатељске трупе које су заузеле Београд и низ крајева западне Србије. Контраофанзива, започета код реке Колубаре, довела је до потпуног протеривања освајача са целе територије земље. Генерални гувернер Босне и Херцеговине, командант Балканског фронта Оскар Поћорек био је приморан да поднесе оставку. После овога, до октобра 1915. године, на Балканском фронту је наступило привремено затишје. Црногорска војска се релативно успешно борила.

Ако је избијање рата било изненађење за Србију и војно и политички, онда је већ у децембру 1914. године српска влада (у Нишу) у декларацији коју је прочитао председник владе Н. Пашић (1845-1926) на седници Скупштине одредила коначни циљ рата – „ослобођење и уједињење све наше неслободне браће: Срба, Хрвата и Словенаца”.

У октобру 1915. године, немачке и аустроугарске трупе под командом немачког генерала Августа фон Макензена кренуле су у

офанзиву. Надмоћ снага није била на страни српске војске која је одступала према југу. Улазак Бугарске у рат на страни Централних сила, напредовање бугарске војске са истока приморало је српску војску на повлачење кроз планине Албаније до обале Јадрана. Десетине хиљада цивила повукло се заједно са војском. Италијанска морнарица, која је 1915. године ушла у рат на страни Антанте, није имала довољно снага на Јадрану. На инсистирање Русије, бродови Француске и Енглеске убрзали су евакуацију српских јединица на острво Крф, а потом и на Солунски фронт. Црногорска војска такође није била у стању да издржи напредовање непријатељских трупа. Краљ Црне Горе је нашао уточиште у Италији, а његова земља, као и цела Србија, била је окупирана.

Не желећи да се бори за интересе Хабзбуршке монархије, предао се веома значајан број војника и официра Аустроугарске. Ова појава је постала широко распрострањена на Источном фронту. Од заробљених Југословена у Русији су 1916. године почеле да се формирају добровољачке јединице. Оне су учествовале у борбама на румунском фронту, у Добруци, а од 1918. и на Солунском фронту, где су се бориле трупе сила Западне Антанте и реформисане српске војске. У овим биткама су учествовале и руске бригаде. То су биле трупе Солунског фронта после периода позиционог рата 1916-1917. године. А у јесен 1918. године, пробивши одбрамбену линију немачких, аустроугарских, бугарских и других војних формација Централних сила, почели су да ослобађају југословенске земље од окупатора. На главном правцу продора налазиле су се јединице српске војске и југословенски добровољци.

ПОЛОЖАЈ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Непосредно након покушаја Сарајевског атентата и након објаве рата Србији, југословенски народи Аустроугарске били су подвргнути софистицираном терору. Хиљаде Срба послато је у специјалне логоре, посебно они који су живели у близини ратних подручја. Након суђења младобосанцима, осуђеним на смрт или доживотни затвор, уследио је низ процеса против припадника интелигенције осумњичених за нелојалност власти. Нарочито суморну репутацију стекло је суђење такозваним „државним издајницима” у Бањалуци 1916. године. Више од 150 Срба – саборских посланика, свештеника, учитеља, ученика осуђено је на вишегодишње

затворске казне, а неки од њих су и стрељани. Војни судови осу-дили су десетине хиљада људи на смрт.

Од свих југословенских крајева, ситуација је била најтежа у окупираној Србији и Црној Гори. Окупационе власти су забраниле деловање свих партија и јавних организација. Око 150 хиљада политички активних грађана Србије који су остали на овим територијама интернирано је и затворено у затворе и концентрационе логоре. Политика пљачке и репресије према локалном становништву постала је уобичајена појава. Крађа шумских, рудних и прехранбених ресурса и њихов извоз у Аустроугарску и Немачку такође су била карактеристика тог времена. Глад је била стални пратилац становништва Србије и Црне Горе.

Октобарска револуција 1917. године у Русији имала је дубок утицај на све аспекте друштвено-економске и политичке ситуације у многим земљама, укључујући и југословенске земље.

Ратом исцрпљеним народима Аустроугарске, природно су прирасле бољшевичке паролe о миру без анексија и обештећења, о праву нација на самоопредељење, чак до отцепљења и формирања независних држава.

После Брест-Литовског мира у марту 1918. године, десетине хиљада Југословена почеле су да се враћају у своју отаџбину, што је значајно погоршало друштвене поделе причама о коренитим променама у Русији. Војници који су бежали са фронта, такозвани „зелени одреди”, са оружјем у рукама, крили су се по шумама и планинама од казних снага. „Зелени” одреди били су посебно бројни у Хрватској и Славонији, Истри, Далмацији, Босни и Херцеговини. Инспирисани догађајима у совјетској Русији, покушали су да почну са земљопоседничком поделом, а касније, у јесен 1918. године, понегде у Војводини и Славонији проглашавају Црвене републике.

Фебруара 1918. избио је оружани устанак у аустроугарској поморској бази у Котору. Посаде више од 40 ратних бродова подигле су црвене заставе, а створени су и револуционарни комитети. Међутим, устанак је убрзо угушен. Многи побуњеници су бачени у затвор или стрељани. Гушене су и побуне у јединицама војске стационараним у Мостару и Крагујевцу.

Догађаји 1917–1918. имали су значајан утицај на одлуку о будућем државно-правном статусу југословенских народа.

На дан 29. октобра 1918. године проглашено је стварање Државе Словенаца, Хрвата и Срба уз потпуно одвајање од Хабзбуршког

царства и почело је формирање владе и локалних органа власти. После предаје Аустроугарске 3. новембра 1918. године и њеног коначног слома, Народна скупштина је објавила прекид непријатељстава са војскама Антанте.

Одлуку о стварању Народног већа и нове државне формације Југословена подржала је већина партија и политичких удружења. Једина странка која није ушла у састав Народног већа и нову владу била је Странка чистог права (Франковци). Њени чланови су се снажно залагали за Велику Хрватску у оквиру царства и добијали финансијску подршку од војне службе надвојводе Франца Фердинанда, а током рата били су главни покретачи репресије над Србијом, посебно у Босни и Херцеговини.

Држава Словенаца, Хрвата и Срба трајала је нешто више од месец дана, од 29. октобра до 1. децембра 1918. године.

Црногорски народни сабор у Подгорици је 26. новембра 1918. године прогласио збацивање династије Његош, конфисковао краљевску имовину и одлучио да се уједини са Србијом на челу са династијом Карађорђевић. Одлуку о уједињењу са Србијом усвојила је и Народна скупштина Војводине 25. новембра 1918. године.

Делегација Народне скупштине у Загребу изнела је 1. децембра 1918. године апел кнезу регенту Александру (1888-1934) о уједињењу у Београду. Александар је пак прогласио формирање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС). Именовани дан се сматра званичним датумом стварања југословенске државе.

ЗАКЉУЧАК

Након завршетка Другог светског рата геополитичка ситуација на Балкану се драматично променила. Готово све балканске земље нашле су се у сфери утицаја СССР-а (Русије). За бугарску елиту дошло је време за дубоко преиспитивање улоге своје земље не само у региону Балкана, већ на целом европском континенту. За Бугарску је почео период мира и просперитета. Сви досадашњи проблеми показали су се безначајним у односу на место које је Бугарска заузимала, налазећи се у сфери утицаја СССР-а, утицаја који је био по природи истинске једнакости и сарадње у оквиру Организације Варшавског пакта и Савета за међусобну економску помоћ.

Геополитичка катастрофа 20. века (уништење СССР-а), узимајући у обзир одређене модификације, вратила је Бугарску и

Србију поново у ситуацију избијања Првог и Другог светског рата. Као резултат геополитичке катастрофе, регион Балкана се поново претворио у буре барута Европе, што је довело до појачане конфронтације не само у балканским земљама, већ у целој светској заједници. Превазилажење геополитичке катастрофе 20. века и ступање на пут балканске стабилности могуће је само уз учешће Бугарске и Србије у изградњи праведног мултиполарног светског поретка. Управо у заједничкој изградњи мултиполарног светског поретка српски и бугарски политичари и интелектуалци могу да пронађу јединствено гледиште о томе како да балканске земље из ситуације конфронтације изађу на пут истинске једнакости и сарадње. Али излазак на пут сарадње управо претпоставља повратак Бугарске и Србије у крило сверуских и свесовјетских принципа, јер је само у оквиру тих принципа обезбеђена независност и суверенитет Бугарске и Србије.

Да би дискредитовали нашу сверуску историју, чињеница је да прозападни историчари и политичари користе чисто софистичко средство када покушавају да растављају холистичку филозофију сверуског живота на многе различите, насумичне, фрагментарне догађаје, инциденте, појединачна сећања, лишавајући сверуску појаву опште логике и смисла.

Природа софизма је у томе што се апстрактни и једностранни аргументи и примери користе у зависности од интересовања одређеног историчара, писца, новинара и позиције у којој се тренутно налазе. На пример, историчар или новинар који исказује антисовјетске или антируске ставове увек ће тражити примере, догађаје и износити сећања која ће довести до дискредитације наше историје. То је софизам. Чињеница је да сваки историјски догађај, истргнут из специфичног историјског контекста, постаје апстрактан и стога бесмислен. На основу такве методологије сазнања немогуће је адекватно схватити историјски догађај, немогуће је схватити смисао Историје.

Зато морамо схватити да је управо у логици софизма састављена Резолуција Европског парламента од 19. септембра 2019. године: „О значају европског историјског памћења за будућност Европе”, која под софистичким аргументом изједначавања нацизма и комунизма, заправо има за циљ дискредитацију совјетског периода наше сверуске историје и рехабилитацију колаборационизма под изговором да су се колаборационисти, као антикомунисти

и антисовјетисти, наводно борили за слободу и независност својих земаља, и стога немају никакве везе са нацизмом и његовим злочинима против човечности. Користећи софистичку аргументацију изједначавања нацизма и комунизма, Европски парламент одговорност за геноцид пребацује искључиво на Немце, оправдавајући тиме злочиначке колаборационистичке режиме и формације (балтички есесовци, украјински бандерофашисти, пољски националисти, хрватске усташе, румунски легионари, бугарски фашисти) који су сарађивали са нацистима, покушавајући да колаборационисте, „чије су руке починиле масакре хиљада и милиона људи, представе као борце против комунистичког режима” [3, стр. 6].

То потврђује и одавање почasti украјинском фашисти, припаднику СС дивизије Галиција, 98-годишњем Јарославу Хунку, у канадском парламенту 22. септембра 2023. године. Јарославу Ханку аплаудирали су премијер Џастин Трудо, бандеровски језуита Владимир Зеленски и чланови канадског парламента. Јарослав Хунка је представљен као украјинско-канадски ветеран, „борац за украјинску независност против Руса током Другог светског рата”. Али у ствари, Јарослав Хунка је окорели нациста, припадник добровољачке дивизије „Галиција” СС трупа. У овој дивизији били су украјински нацисти, који су били познати по својим зверствима над совјетским ратним заробљеницима, Јеврејима, Русима и Белорусима. Покушавајући да се оправда што је величао украјинског нацисту, канадски премијер Џастин Трудо се осврнуо на „непознавање” биографије нацисте, у чију је част стојећи аплаудирао. Затим, када се његово лице нашло у нацистичкој прљавштини, био је приморан да призна да је оно што се догодило у канадском парламенту „била дубока срамота не само за парламентарце, већ и за Канаду”. Такво лицемерје показује да је срамна цела западна владајућа елита, која се, идеолошки и политички, не разликује од украјинских нациста из Другог светског рата. Стога није нимало случајно што су хиљаде украјинских нацистичких злочинаца нашле уточиште управо у Канади и што је канадска влада подржала фашистички режим Зеленског у Украјини.

О томе је отворено говорио грчки професор Димитриос Пателис. Како је рекао, „Скандал са појавом нацисте из СС дивизије Галиција у канадском парламенту има дубоке корене, будући да су потомци нациста дуги низ година заузимали руководећа места у земљи. САД и Канада су активно обучавале криминалце који су

систематски увођени у земље неопходне за њихов системски распад. Тако су уништили СССР. После овога, нацисти су послати у контролисане државе да оживе своје идеје” [4].

Узмимо, на пример, актуелну заменицу премијера у влади Частина Трудоа, Кристију Фриланд, унуку украјинског нацисте Михаила Хомјака, која је величала Хитлера као историјску личност 20. века и предано радила у корист Трећег рајха под вођством генералног гувернера Ханса Франка, организатора Холокауста у Пољској. Али најважније је то што се Кристија Фриленд током своје каријере у канадској влади (била је министар унутрашњих послова, министар спољних послова, министар финансија) увек дивила нацистичким делима свог деде и сматрала га је својом личном инспирацијом. Како је Арина Цуканова иронично приметила, „госпођа Фриленд је унука нацисте, која се тиме веома поноси. Биће веома симболично ако она буде постављена на место генералног секретара НАТО. Истовремено, симболика савеза се може исправити” [5]. То јест, исправити тако да то одговара нацистичком кукастом крсту.

Једина разлика између нациста и њихових саучесника током Другог светског рата и њихових садашњих западних политичара је у томе што се модерна лицемерна буржоаска елита апстрактно увек противи оживљавању антисемитизма, ксенофобије, расне дискриминације, фашизма, а у пракси увек подржава нацистичку идеологију и политику. На пример, Берлин, на апстрактном нивоу, увек осуђује сваки облик десног екстремизма, расизма и антисемитизма, али није спреман да овим речима окарактерише Бандеру, СС дивизију Галицију, УН-УПА или украјински национални батаљон Азов. Како је исправно изјавила званична представница Министарства спољних послова Русије Марија Захарова, „неспремност немачких власти да признају украјинског сарадника Степана Бандеру или СС дивизију „Галиција” као следбенике нацизма је потврда рехабилитације нацизма у земљи” [6]. А ова ситуација је типична за цео колективни Запад. Узмимо Италију, где је премијер, како кажу стручњаци, постфашиста Ђорђа Мелони.

Стога не чуди што у Канади и другим западним земљама потомци нациста воде државе, а САД и Европска унија настоје да наметну светској заједници ону врсту „новог поретка” какав су фашисти и њихови колаборационисти некада желели да припреме за човечанство.

Зато је успостављање праведне мултиполарности у савременом свету камен темељац успостављања стабилности и сарадње на Балкану.

На ову околност је скренуо пажњу руски председник Владимир Путин у свом говору 5. октобра 2023. године на Валдајском форуму: „Са Запада стално чујемо: „Морате”, „Обавезни сте”, „Озбиљно вас упозоравамо”. Ко сте ви уопште? Какво право имате да некога упозоравате?” – изјавио је председник Русије [7]. Владимир Путин је формулисао следеће предлоге за успостављање новог светског поретка.

Први. Отворен, међусобно повезан свет у коме нико никада неће покушати да подигне вештачке баријере на путу опште комуникације међу људима, њихове креативне реализације и просперитета.

Друго. Разноликост цивилизација, које треба да буду темељ универзалног развоја.

Треће. Свеобухватна безбедност и трајни мир.

Четврто. Правда за све.

Пето. Једнакост.

Како је закључио Владимир Путин, „ово је квинтесенција целокупног историјског искуства човечанства”.

Управо та квинтесенција целокупног историјског искуства човечанства треба да буде у основи модерне политике Бугарске и Србије на Балкану.

Превела с руског Дајана Лазаревић

ЛИТЕРАТУРА

1. История СССР с древнейших времен до наших дней. Россия в период империализма (1900-1917). Серия первая – Т. VI. – М.: Наука, 1968.
2. Истории южных и западных славян: В 2 т.: Т. 2: Новейшее время / Под ред. Г.Ф.Матвеева и З.С.Ненашевой. – М.: МГУ, 1998. – 272 с.
3. *Шпигель, Борис*. Мир без нацизма // Российская газета. 14.10.2011.
4. Профессор Пателис: скандал с нацистом в Канаде имеет глубочайшие корни // news.rambler.ru (дата доступа: 4.10.2023)
5. Арина Цуканова. Внучку нациста готовили к должности генерального секретаря НАТО // dzen.ru (дата доступа: 5.10.2023)

6. Захарова: заявление властей ФРГ о бандеровцах – реабилитация нацизма //
7. radiosputnik.ria.ru/20231009 (дата доступа: 12.11.2023)
8. Полный текст выступления Владимира Путина на заседании дискуссионного клуба «Валдай» 5 октября 2023: о чем говорил президент России // kr.ru/daily/27564/4833298/ (дата доступа: 16.10.2023).

Лев Криштапович

СОТРУДНИЧЕСТВО БОЛГАРИИ И СЕРБИИ КАК ОСНОВА БАЛКАНСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация: Геополитическая катастрофа XX века (разрушение СССР) с учетом некоторых модификаций вернула Болгарию и Сербию к ситуации начала Первой и Второй мировых войн. В результате геополитической катастрофы Балканский регион вновь превратился в пороховую бочку Европы, что привело к усилению конфронтации не только в балканских странах, но и во всем мировом сообществе. Преодоление геополитической катастрофы XX века и вступление на путь балканской стабильности возможно только при участии Болгарии и Сербии в построении справедливого многополярного мирового порядка. Именно в совместном построении многополярного мирового порядка сербские и болгарские политики и интеллектуалы смогут найти уникальную точку зрения на то, как вывести балканские страны из ситуации конфронтации на путь истинного равенства и сотрудничества. Но вступление на путь сотрудничества предполагает возвращение Болгарии и Сербии в путь общероссийских и общесоветских принципов, ибо только в рамках этих принципов обеспечивается независимость и суверенитет Болгарии и Сербии.

Ключевые слова: Болгария, Сербия, Балканская Федерация, стабильность, историческая обусловленность

Миломир Степић*

Институт за политичке студије
Београд, Србија

БАЛКАНСКА (ДЕЗ) ИНТЕГРАЦИОНА СИНУСОИДА

Сажетак

Српско-бугарски односи су пролазили кроз историјске успоне и падове – од сарадње и савезништва, до конкуренције и међусобних сукоба. То и данас утиче на међусобну сарадњу, а још више чињеница да је Бугарска у чврстом „загрљају” ЕУ и НАТО, а Србија формално није. У раду се разматрају предуслови и ограничења, тј. предности и недостаци будућег интензивнијег повезивања две земље, а у складу са обостраним интересима. Аутор полази од претпоставке да ће се доминација евроатлантизма на Балкану окончати и да ће у постзападном раздобљу главну реч водити евроазијске силе, првенствено Русија. Сходно томе, њој ће одговарати преоријентација са меридијанског на упореднички правац балканске интеграције. Њено језгро представљаће српска и бугарска држава, чак и можда унеколико измењеним границама.

Кључне речи: *интеграциони процес, упореднички правац, историјске сметње, геополитички интереси, Србија, Бугарска, Балкан.*

Балкан је „презасићен” геополитиком – неретко и преко ивице пуцања. Стога се обично апострофира као „вериге света”, „земља граничара, у процепу светова”, „прецизни сеизмограф и најмањих

---

* Научни саветник

поремећаја у свим глобалним порецима моћи” (Матић 1995, 8), те важи за „регион-лакмус” који непогрешиво најављује и идентификује процесе који суштински мењају судбину света. Он сâм због тога трпи најтрагичније деструктивне последице – популационе, територијалне, економске, културно-цивилизацијске, колективно-психолошке... Са унутрашњег лимолошког и политичко-територијалног становишта, изложен је наизменичним укрупњавањима и уситњавањима, односно махом диктираним интеграцијама и насилним фрагментацијама.

У првом случају, *гроситатерај* (Степић 2023, 53) – било да је био резултат експанзије ванбалканских сила, уједињења етно-историјских земаља, пројектованих великодржавних ширења или стварања наднационалних творевина – даје интегрисаност која само привремено и привидно значи мир, стабилност и одрживост, а у чијој сенци, у ствари, „ври испод поклопца балканског лонца”. С друге стране, *клајнитатерај* (Степић 2021а, 193) – било да је проистекао из процеса сукцесивног, фазног ослободилачког процеса, регресије и дезинтеграције окупаторских империја или фрагментације сложених вишенационалних држава – такође резултира нестабилном структуром, са свим одликама изворне или постмодерне балканизације.

Сходно прворазредном значају Балкана за велике силе и „геополитичком магнетизму” којим их неодољиво привлачи, романтичарска српска идеја-начело „Балкан балканским народима” кнеза Михаила Обреновића и Илије Гарашанина из шездесетих година 19. века заносно звучи, али је утопистичка. Моћни креатори светских, евроазијских и европских односа више се придржавају неписаног правила да је „Балкан исувише важан да би био препуштен Балканцима”. Они се надмећу за доминацију у простору таквих квалитета, уклапају га у сопствене геополитичке концепције и геостратегијске планове, настоје да га потпуно или барем делимично укључе у своје интересне сфере, те у првом реду предузимају практичне кораке да га у том контексту политички-територијално структуришу, тј. унутаррегионално интегришу или дезинтегришу.

Сходно том принципу текао је процес ослобађања од туђинске власти, те настајале, стицале међународно признање, територијално се обликовале, шириле и сажимале појединачне модерне балканске државе. Тако су се „костур” и „тело” Србије просторно формирали издужено око моравско-вардарске удолине смера северсеверо-запад-југјугоисток као комуникацијске и геостратегијске „кичме”

Балкана, која је у германским геополитичким плановима апострофирана као осовина експанзионистичке субконцепције *Drang nach Südosten*¹. При томе, доследно је онемогућавано да ослободилачки и државно-конститутивни ток обухвати северне и западне српске земље како се не би направила етнички хомогена, географски компактна и економски снажна, дугорочно одржива и стабилна држава.

Из истих разлога спречен је и њен излазак на море британско-аустроугарско-италијанским „инсталирањем” Албаније. Интеграција „по паралели”, тј. осом исток-запад, дошла је тек са југословенском наднационалном државом, али као „златним кавезом за Србе” (Степић 2018, 297), а ради употпуњавања међуратног антигерманског и антируског Санитарног кордона. На сличан начин учињено је затварање хладноратовског атлантистичког обруча (*Rimland-a*) дуж евроазијског обода око совјетског блока (*Heartland-a*). Крај какве-такве биполарне равнотеже и долазак униполарног дисбаланса донели су растакање Југославије, али то није значило да ће се као алтернатива на њеном „згаришту” (Видојевић 2012, 183) створити интегрална српска држава дуж балканске „хоризонтале” од Тимока до Купе, већ је наметнуто неоколонијално „компримовање” на (пост)југословенски патрљак АВНОЈ-лике „кенанистички обуздане Србије” (Степић 2012, 267–271) дуж „вертикале” од Хоргоша до Драгаша, са опасношћу да буде из јужног смера скраћена до Јариња.

На суштински аналоган начин настала је и ширила се савремена Бугарска – такође сличним смером север-југ. Захваљујући првенствено интересу Русије да се посредством (и) бугарског православног популационо-просторног елемента позиционира на Балкану, ослобођена је и у први мах добила огромну територију, овладавши чак вардарском долином, изашавши на Егејско море и дошавши сасвим близу опседивног руског геополитичког циља – Цариграда и Мореуза (тзв. Санстефанска Бугарска). Међутим, у том историјском тренутку моћан и све доминантнији германски актер – оличен у Аустроугарској и тек конституисаној Немачкој – одлукама Берлинског конгреса редуковао је Бугарску статусно на полусамосталну кнежевину и даље под османским суверенитетом, а територијално само на габарите између Дунава и масива Старе планине (јужно је била аутономна област Источна Румелија, такође унутар Османске империје). Када је бугарски чинилац постао

¹ Видети карту која приказује геополитички и геостратегијски положај Србије (и Бугарске) дуж „дијагонале” од Северног и Балтичког мора до Персијског залива (Pavić 1973, 355).

геополитички употребљив оснаженој, телурократској Немачкој за њену „Идеју Багдада”, тј. као балканска трансмисија дуж југоисточног правца копненог продора до Персијског залива, те упоредо пресецања руског југозападног, трансбалканског „топломорског вектора” и британског таласократског „Великог империјалног пута”, тада је Бугарској „дозвољено” да 1908. године стекне независност и постане краљевина. А потом се, као и Србија, проширила у Првом балканском рату – и јужно од Старе планине, чак до линије Енос-Мидија надомак Цариграда.

ИСТОРИЈСКО-ГЕОПОЛИТИЧКИ „ПРТЉАГ” КАО ХЕНДИКЕП (И САВРЕМЕНИХ) СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА

Испред намера да се успоставе блискије везе и остваре заједнички интереси балканских народа и држава – што подразумева и српско-бугарске односе – по правилу стоји бурно историјско наслеђе, проткано суровим ратним сукобима, масовним злочинима, покушајима насилног идентитетског преобликовања, територијалним претензијама и великодржавним пројектима. Чак и ако би се Черчилова констатација „Балкан производи више историје него што може да поднесе” могла сматрати не предрасудом или стереотипом него реалношћу, она не може бити резултат (само) наводне виолентности и амбиција домицилних чинилаца, већ првенствено Балканом геополитички „опчињених” европских сила, а у 20. и почетком 21. века и водећих глобалних „играча”. Испуњавајући њихове циљеве, балканске државе-марионете, предвођене одрођеном, а споља инсталираном елитом, најчешће раде против чак и најелементарнијих националних интереса, уводећи своје земље у конфронтацију уместо сарадње са сродним суседима, док с друге стране, са веома разнородним и доказано супарничким странама праве вештачке интеграције, савезе и чак државне творевине.

У српско-бугарским односима било је раздобља зближавања и савезништава, али и конкуренције, ратних обрачуна и територијалних освајања. Оба народа и државе из средњег века баштине моћ, развијеност и нарочито културно-цивилизацијски сјај проистекао из православног идентитета, о чему и данас сведоче бројне цркве, манастири, утврђења и други археолошки артефакти и историјски извори. Наравно, део наслеђа су и сукоби за примат на Балкану. На

свему томе се темељи и савремена колективна самоспознаја, национални понос и државотворни дух, а неретко и геополитичке амбиције. Значајно заједничко својство јесте и вишевековно робовање под Османлијама, које је оставило вишедимензионалног трага на етничком бићу и у историјском памћењу. Са ослобађањем од туђинске власти и уласком у сферу интереса великих европских сила отпочеле су и конкурентске релације, нарочито у другој половини 19. века. Културном удаљавању доприносиле су и неке далекосежне мере, као што је, на пример, Вукова реформа српског језика и писма.

У првој фази чак је у оквирима Балканског савеза² постојала идеја о заједничкој српско-бугарској држави на челу са Михаилом Обреновићем, те је у складу с тим у Букурешту 1867. године склопљен споразум између Србије и бугарских револуционара. Погибијом кнеза Михаила у атентату 29. маја (10. јуна) 1868. године те намере су утихнуле. Убрзо су почели неспоразуми и надметања око међусобне границе, тј. око широког појаса са једне и друге стране северозападног дела старопланинског лука, да би она обухватила још и читаву пространу област родопске и јужне Старе Србије чију је „кичму” представљао највећи део јужноморавске и вардарске долине.

Конкретна „иницијална каписла”, тј. увертира међусобних анимозитета и сумњичавости која је искључивала сарадњу, повезивање и неки вид интеграције, била је руско креирање привремене великобугарске творевине (око 170.000 km²) у Сан Стефану 1878. године. То је проузроковало српску констернацију и неслагање будући да је било предвиђано да та творевина обухвати и простране области које су се сматрале етно-историјски српским. Када је убрзо исте године на Берлинском конгресу не само враћена под формалну османску власт и изгубила 2/3 „санстефанске територије”, од којих су неке области припале Србији (окрузи Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски), то је изазвало неку врсту супротне (не) оправдане бугарске националне фрустрације, а резигнација је било првенствено усмерена управо на Србију. Истовремено, и Србија је била незадовољна јер неки крајеве које је својом војском ослободила и рачунала да јој припадну, није добила (нпр. Трн-паланку).

Нови, велики „камен спотицања” уследио је српским нападом и поразом 1885. године код Сливнице, на северозападном ободу

² Ради се о неколико уговора Србије са суседима 1866-1868. ради коначног ослобођења од османске власти.

Софијског поља, на средокраћи између српско-бугарске границе и Софије, коју су (Софију) у руско-османском рату ослободиле руске трупе 1878. године и која је 1879. године постала главни град аутономне Кнежевине Бугарске. Акција Србије којом је угрожавано ново бугарско политичко средиште била је неприпремљена, а образлагана је аргументима да је српска војска у Великој источној кризи ослободила то место и околину. Потом их је предала не Бугарима него руским трупама, да би на Берлинском конгресу били додељени Кнежевини Бугарској, по српском суду неправедно. Штавише, утисак неправде појачавала је чињеница да се тамошње становништво у то време махом осећало Србима и желело да буде у границама Србије.

Утилитарна војно-политичка сарадња у виду Балканског савеза успостављена је 1912. године како би се остварило ослобођење од заједничког великог непријатеља и вишевековног окупатора – Османског царства. Прво је потписан билатерални српско-бугарски уговор (потом су то учиниле и остале савезнице Црна Гора и Грчка), који је подразумевао обострану територијалну неповредивост и поделу области ослобођених од османске власти – најпре историјско-географске Старе Србије, као и Македоније под условом да она не буде конституисана као аутономна јединица.

Међутим, одмах после победе над „болесником са Босфора” у Првом балканском рату, у потаји тињајући геополитички ривалитет и претензије на исте територије су ескалирали у Други балкански рат. После српског тријумфа на Брегалници, Бугарска је доживела укупан ратни дебакл и губитак главног „улога” на који је претендовала – простора чија је окосница била физичкогеографски предиспонирана „вертикална” (меридијанска) балканска проходница и интегративна парадигма као геополитички аксиом – долине Вардара. Поделили су је Србија (горњи и средњи сектор долине, те кумановско-прешевска повија као веза са моравским делом) и Грчка (доњи део долине и ушће у Егејско море код Солуна као једне од најзначајнијих медитеранских лука).

У следећим ратовима – Првом и Другом светском – опет као експонент германског фактора, Бугарска је накратко успевала да оствари експанзионистичке амбиције, и то на рачун српских и грчких интереса, што је дугорочно произвело „злу крв” између три кључне балканске православне земље. То је онемогућило било какве идеје о гекултурном, геоекономском, геополитичком и геостратегијском

повезивању – у служби њихових аутохтоних и аутентичних интереса, а не у функцији балканских амбиција алохтоних великих и регионалних сила. Штавише, стравични бугарски злочини према цивилном српском становништву на југоистоку и истоку данашње Србије, те интензивна бугаризација у Старој Србији, продубили су анимозитете и учврстили непријатељске односе. Спорадични покушаји приближавања, по правилу, били су краткотрајни и завршавали су се без успеха. Такав је, на пример, био међуратни Нишки споразум 1923. године између Краљевине Бугарске и Краљевине СХС, који се чак и за његовог потписника са бугарске стране, премијера Александра Стамболијског, завршио трагично.

Убрзо по окончању Другог светског рата, уследила је хладноратовска, биполарна подела, те сходно томе и геоекономско, геополитичко и геостратегијско структурисање Балкана. Србија (у оквиру тзв. друге Југославије) и Бугарска нашле су се на две стране Гвоздене завесе, мада је титоистичка државна творевина „глумила” неутралност у појавном облику несврстаности, које је, *de facto*, имало глобалну прозападну функцију. Штавише, Југославија је 1954. године склопила Балкански савез са Грчком и Турском, чланицама НАТО-а од 1952. године, и тако постала неформална чланица Алијансе, тј. ушла у сферу интереса западног блока на челу са САД. Србија, која је у Југославији била у крајње подређеном положају и ништа није одлучивала о оријентацији заједничке државе, нашла се, у ствари, у најистуренијој позицији према чланицама супротстављеног пола под руским (совјетским) вођством – наспрам Мађарске, Румуније и Бугарске.

У сваком случају, баријера између српског и бугарског чињеница на Балкану била је све израженија, а два народа и земље, иако по много чему блиски, постајали су све удаљенији. Бугари су идеолошки, али и са становишта цивилизацијског и, што је не мање важно, геополитичког идентитета, били везани за компатибилан руски (совјетски) глобални пол моћи. С друге стране, Срби су имали потпуно другачију судбину – иако проруске историјске оријентације, православне верско-цивилизацијске припадности и телулократског геополитичког кода, а будући „заробљени” у оквиру титоистичке Југославије, они су више од четири деценије били у држави профилисаног против војног савеза ВУ (Варшавски уговор³)

³ Званичан назив: Споразум о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи (Договор о дружбе, сотрудинчестве и взаимној помоћи),

и економске групације СЕВ (Савет за узајамну економску помоћ⁴) којима је припадала Бугарска.

Када је Гвоздена завеса „подигнута” и „слегла се прашина” после рушења Берлинског зида, Србија (до 2006. године са Црном Гором у оквиру заједничке, резидуалне државе) и Бугарска поново су се нашле на супротним, испоставиће се све више конфронтираним странама. Овога пута било је то у обрнутим улогама. Бугарска се преоријентисала за 180°, усмерила се радикално прозападно и укључила се у доскорашњи непријатељском табор – у НАТО и ЕУ. Српске земље и народ, пак, суочили су се са вишедеценијском културном, политичком, економском, војном и сваком другом конфронтацијом са овим организацијама/отелотворењима Запада, анатемисани као „руски експонент” и „заступник руског малигног утицаја” на Балкану. Штавише, Бугарска је доследно извршавала налоге Вашингтона и Брисела да буде препрека за евентуалну помоћ Русије Србији, да постави рампу „руском повратку на Балкан” из смера Црног мора, да у служби САД (чак и на сопствену штету) онемогући пролазак стратешког гасовода „Јужни ток” до Србије и даље, те да учини фундаментално важан непријатељски чин према Србима и Србији – да призна независност сецесионистичке државоидне творевине албанске националне мањине у косовско-метохијској области Србије.

Сви ови међусобни проблеми и неспоразуми, нарочито територијална питања, ни у ком случају не би се смели заборавити ни ти „гурати под тепих” и требало би да остану у култури памћења и једне и друге стране. Међутим, са становишта културно-цивилизацијске сличности и заједничких интереса у будућности не би било сврсисходно да буду вечна препрека приближавању две земље и народа, те неком степену геополитичког савезништва и интегрисања.

До недавно Срби и Србија били су чак у заједничкој држави (додуше наметнутој) са Словенцима и Хрватима са којима имају много мање сличности него са Бугарима и који чак, према Хантингтону, сходно религијској различитости припадају сасвим другом цивилизацијском кругу (Западном) од Срба и Бугара (Православном). То српско геополитичко мање хтење, а више морање, није онемогућило чак ни стравично страдање геноцидних размера (србоцид⁵) од хрватске нацистичке сателитске НДХ. При томе,

⁴ Званичан назив: Совет экономической взаимопомощи

⁵ Појам је увео В. Умелић и детаљније објаснио његову адекватност (Умелић 2018, 31).

Срби од Хрвата трпе дугу историју антисрпске пропаганде, прогона, насилног католичења, деструктивног деловања против државе и свеобухватног расрбљивања (Степић 2014) и које је потврђено 1991-1995. године и које траје и данас.

С друге стране, садашња Бугарска је у економско-политичко-војним интеграцијама Запада, које су потпуно супротне не само бугарској цивилизацијској (Православној) и геополитичкој припадности (телурократској), већ и дугорочним националним интересима. Зар је логично да она – а то се односи и на Србију – буде „у друштву”, на пример, Португалије, Пољске, Норвешке и прекоокеанских Канаде и САД, а не Грузије, Арменије, Белорусије, Русије и осталих актуелних и будућих чланица динамичних организација као што су ШОС, БРИКС или ОДКБ? Стога се поставља питање: зашто у промењеним општим геополитичким условима Срби са Бугарима не би правили чвршће односе, сарадњу, савезништво и интеграције? Ако данас то изгледа утопистички, зар је то у будућности геополитичка јерес? Или се, можда, коси са интересима и једног и другог народа и државе?

ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРЕДУСЛОВИ СРПСКО-БУГАРСКОГ ПОВЕЗИВАЊА „ПО ПАРАЛЕЛИ”

Осим подразумевајуће жеље и амбиција оба народа и државе, првенствено њихових елита, за приснијим политичко-дипломатским односима, повезивањем на културном, просветно-научном, економском и другом плану, те обостране воље да се превазиђу наслеђене центрифугалне силе, потребан је никако еуфоричан, већ опрезан, рационалан приступ одређеном нивоу наднационалне геополитичке интеграције. У првом реду, као претходне, припремне радње, неопходно је свеобухватним „новим наративима” реафирмисати дуготрајно и смишљено занемарене сличности и сагласја – словенство, православље, језик и књижевност, музику, добросуседство, трансграничне манифестације, географско и историјско наслеђе, балкански *genius loci*, саобраћајну повезаност...

Сходно томе, требало би интензивирати све облике сарадње и веза, од политичких и привредних, до уметничких и спортских. Постоје услови, на пример, да се туристичке посете, које су се већ спонтано развиле у виду српских летовања на Црном мору и скијања у Банском и Боровцу, те бугарских боравака у српским бањама и на викенд-манифестацијама, прошире на међусобно упознавање

средњовековног црквено-споменичког наслеђа. Укратко, пре било каквог покретања интеграционих процеса, Срби и Бугари би морали да се после деценија индукованог удаљавања (поново) приближе.

Међутим, кључни услов јесте фундаментално мењање досадашњих и формирање нових глобалних и, последично, (тран)континенталних и регионалних геополитичких односа. Они се већ са извесношћу могу предвидети јер на то указују рецентни „знакови поред пута”. Сасвим је уочљиво да истиче „време Запада”, да је „Рах Америгана” на стрмој силазној путањи, те да је белодано јасно како је НАТО све мање ефикасан и како је чланство у том савезу све опасније, а да ЕУ губи кредибилитет и да није ништа више од америчког вазала и „макро-мостобрана” на западу Евроазије. Стога ће се све више постављати питање сврсисходности чланства Бугарске у тим организацијама, а нарочито евроатлантски пут Србије када велика већина српске популације томе пружа резолутан отпор, и то из вишедимензионалних разлога, а не само због подршке Вашингтона и Брисела сецесионизму косовско-метохијских Албанаца.

Будући да неће још дуго морати да мимо сопствених националних интереса слепо следе Запад и његову атлантистичку и експанзионистичку, а и милитантну антируску (и антикинеску) оријентацију на коју су биле приморане силом униполаризма као глобалног дисбаланса, Бугарска и Србија не би требало да пасивно чекају „нове геополитичке реалности”, већ да се вишедимензионално припремају за редефинисање својих односа у складу са њима. Наиме, сада већ не изгледа тако неоствариво да Европи неумитно долази пост-НАТО и пост-ЕУ будућност, што подразумева темељно геополитичко и геостратегијско реконфигурисање Балкана, а нарочито постјугословенског простора (Степић 2021а, 183-229). Са америчком пренапрегнутошћу и слабљењем на глобалном нивоу, и НАТО ће све више бити у регресији и губити *raison d'être*, док ће ЕУ као његова економско-политичка пројекција тешко задржати већ начет ниво интегрисаности. Смер трансформисања ЕУ биће у све лабавију, нефункционалнију и изнутра антагонизованију творевину, чија ће како-тако кохезиона перспектива бити Европа-нација, а фрагментациона Европа-региона.

Историјско искуство је показало како би у таквој Европи, а нарочито на Балкану, било веома опасно да наступи геополитички вакуум. Једну силу у повлачењу, у конкретном случају САД, по правилу замењује друга сила у наступању – не само по принципу географске близине, већ првенствено по геополитичким постулатима,

то је Русија. Следствено, упоредо са потискивањем једног, нужно се успоставља нови (суб)поредак на евроазијском мега-копну. У његовом балканском фрагменту би своје место требало да нађу Бугарска и Србија. Будући да би деконструкцијом униполарне евроатлантске „ахитектуре” засноване на таласократском принципу било геополитички логично да у новој „блоковској (мултиполарној) структури света” Европа буде обухваћена телурократским евроруским „блоком” (Stepić 1997, 37-41), а Балкан подељен на неколико постмодерних интересних сфера сличних тзв. великим просторима. Највећи део Балкана – било да државе које га чине остану у садашњим, мање-више неконсеквентним границама, било да буде политички-територијално реконфигурисан више у складу са етно-историјским принципом – припао би Руском великом простору (Stević 2021a, 193-194). Тако би се бугарска и српска држава нашле у склопу исте геополитичке целине.

Штавише, приликом глобалних и континенталних прекомпозиција уобичајено следе нова разграничења на Балкану, а у складу са измењеним односима моћи и интересима силе или сила које њиме доминирају. С обзиром на фундаменталне, данас не више тако недокучиве, већ препознатљиве геополитичке промене, сасвим је могуће да и Бугарска и Србија буду у измењеним границама:

1. Тако, на пример, Бугарска у садашњем територијалном опсегу испуњава предуслов формирања и функционисања српско-бугарског повезивања „по паралели”, али се не може искључити њено евентуално проширење на део Добруце на југоистоку Румуније, на источни погранично-планински појас данашње Северне Македоније, те на неке области Тракије – западне у Грчкој и источне у Турској. То не мора нужно бити насилним путем, нити предмет искључиво бугарске амбиције, већ интерес неке велике силе – нпр. Русије – да територијално компензује, оснажи, награди, (поново) привуче и учини поузданим свог словенско-православног експонента на Балкану. Нарочито зато што он има неупитне географски предиспониране компаративне геополитичке и геостратегијске предности: контролише најдужи, средишњи сектор западне црноморске обале и значајан део десне обале Дунава и јужне стране доњег Подунавља. Такође, налази се на релативно малој раздаљини од басена источномедитеранског Егејског („топлог”) мора и опсесивног руског циља – Мореуза. Није ништа мање важно што припада блиском, другом „концентричном кругу” шематизовано схваћених руских сфера

интереса. Наравно, максималистичке претензије великобугарских кругова су далеко већег просторног обима, па и према тзв. западним покрајинама које су унутар актуелних граница Србије, али би на њих заједничком вољом, активностима и уговорима требало „заборавити” у име дугорочнијих и вреднијих геополитичких интереса.

Ergo, не би то била „Велика Бугарска”, већ би се формирао евентуално неки облик „Проширене Бугарске”.

2. С друге стране, Србија у садашњим тзв. АВНОЈ-ским границама не испуњава у потпуности аналоган интегративни геополитички предуслов. Она јесте важна централна балканска држава под чијом је контролном кључни сектор проходнице регионалног и (транс)континенталног значаја, те традиционално манифестује снажна пијемонтска својства, али је континентална, затворена, територијално редукована и фрагментирана, са веома израженим центрифугалним претњама. У ствари, Србија је принудни (пост)југословенски резидуум, тј. силом униполарне доминације ненаклоњеног Запада под америчким вођством политички, економски, медијски, војно и на све друге начине онемогућена да на рушевинама Југославије окупи остале српске земље у интегралну српску државу. Стога би у повољнијим општим геополитичким условима које рецентни догађаји наговештавају она најпре морала да доведе у питање и са великим долазећим силама покрене ревизију начина „разби-распада” Југославије, али не да би се она реуспоставила, већ да би се редефинисао принцип формирања нових држава из бивших федералних јединица и њихових граница. Другим речима, оно што је Запад још на почетку тзв. униполарног тренутка Србима онемогућио, требало би у епохално новој мултиполарној констелацији и уз помоћ предводника тог новог поретка (и балканског субпоретка) остварити – српску државу у апоксимативним спољним границама српских земаља, укључујући и излазак на Јадранско море као круцијалну чињеницу. Она би проистекла из темељно реконфигурисаног некадашњег југословенског простора, а то би, такође, подразумевало територијално редуковање или „утапање” неких вештачких, неодрживих данашњих „државоида” („балканида”) у нове творевине (Степић, 2021а, 196-220).⁶

⁶ Предлог територијалне конкретизације реструктурисања постјугословенског простора видети на картама на стр. 202 и 203.

Ergo, не би то била „Велика Србија”, већ би се формирао евентуално неки облик „Српске Федерације” (Степић 2021а, 210-220).

Ако би се остварила ова два важна регионална политичко-територијална (пред)услова, српско-бугарско чвршће повезивање, савезништво и нека варијанта „хоризонталне интеграције” била би сврсисходна и дала би резултате на многим пољима, најпре комуникацијским, културно-цивилизацијским, енергетско-цевоводним, економским и нарочито геополитичким. Посредничка улога обе те државе дуж правца југоисток-северозапад не би ништа изгубила на својој важности – напротив(!) – али би интермаријумска, црноморско-јадранска, „попречна” димензија исток-запад могла да постане исто тако или чак и наглашеније значајна. То проруско бугарско-српско „двоморје” постало би брана проамеричкој геополитичкој и геостратегијској отворено антируској (и крипто-антиевропској) конструкцији балтичко-јадранско-црноморског „гломорја”, са „теменима” у Пољској, Хрватској и Румунији, а која има историјско-геополитичке корене у идеји Међуморја, односно Међуевропе (Степић 2023, 109-111). Бугарско-српска геополитичка *puzzle*-творевина имала би капацитет да Русији и Кини буде исходиште балканског евроазијског вектора, упориште сузбијања америчке регионалне и европске доминације, у функцији обуздавања вестернистичког и таласократског „потопа”, те сигуран експонент и залог балканског укотвљења тих сила у напону снаге. Упоредо, простирући се упореднички од Црног до Јадранског мора, баражирали би како атлантистичке, тако и историјски доказано деструктивне германске *mitteleurop*-ске, експанзионистичке, југоисточне амбиције Такође, била би баријера неоосманистичким реминисценцијама (Танасковић 2010) о „Зеленој трансверзали” продора према југозападу ради постизања великотурске „стратегијске дубине” (Davutoğlu 2001) као заметка будућег глобалног „исламског Heartland-a” (Степић 2017, 57-80).

Интеграциона осовина две државе постао би највећим делом маричко-нишавско-западноморавско-дрински правац, физичкогеографски предиспониран. У ствари, истинску „кичму” представљали би тим речним долинама трасирани саобраћајни коридори, тј. постојећи, у изградњи и планирани високо рангирани друмски правци исток-запад. Једно исходиште била би бугарска црноморска лука Бургас, која је са Софијом повезана аутопутем „Тракија” (паневропски Коридор 8, који се од Пловдива поклапа са делом

Коридора 4). Од Софије продужава се до Ниша Ц-краком Коридора 10 и то представља не само саобраћајно, већ и геополитички веома важну српско-бугарску трансграничну „копчу” где би требало да баријерност и процедуре постану крајње поједностављени. Између Ниша и Појата кратко би се користила основна траса Коридора 10 (Београд-Солун). Потом би се од рачвања код Појата до Чачка (Прељине), односно до Пожеге, наставила на делимично изграђен тзв. (Западно)Моравски коридор.

То је, исто тако, круцијална, за сада недостајућа „карика” упоредничког повезивања, важна не само за хипотетичку блискију српско-бугарску будућност, већ и за кохезију саме Србије (Степић 2021б, 11-17). Даље, комуникацијска и геополитичка конекција доспевала би до исходишта на обали Јадранског мора са два перспективна такође трансгранична крака који би наметнуте, неетничке границе између Србије, Црне Горе и Републике Српске (БиХ) требало да учине прво крајње пропусним, потом апсурдним и на крају реликтним. Једним, главним краком, посредством Колашина и Подгорице делимично изграђеним аутопутем „Принцеза Ксенија”, стизало би се до лучког града Бара (делом колоквијално названог Коридора 11 Београд-Јужни Јадран). Другим рачвањем, посредством Ужица и Вишеграда, те делом планираног „кружног аутопута” (или „брзом саобраћајницом”) Београд-Котроман-Сарајево-Рача-Београд, те потом уз Дрину, кроз Фочу и Требиње, доспевало би се до Дубровника⁷.

Ова црноморско-јадранска трансбалканска „хоризонтална” спона могла би да постане „жила-куцавица” бугарско-српског приближавања, повезивања и интеракције, али свакако не „сутра”, већ у ближој или даљој перспективи која дромолошки зависи од преобликовања светског система. Она би могла у сличне проевроазијске сврхе да има парцијалне, секторске алтернативе и/или мање-више паралелне правце (нпр. подунавско-посавски). Насупрот томе, већ постоје и могле би да се умноже изразито конкурентске и баражне целокупне трасе или деонице проатлантистичког карактера (нпр. Егнација аутопут, Јадранско-јонски аутопут, албанско-северномакедонски сектор Коридора 8, тзв. НАТО-аутопут Драч-Тирана-Приштина-Подујево...). Стога је у врхунском интересу кључних

⁷ У специфичним геополитичким околностима, од Вишеграда би алтернативни правац био до Сарајева, а онда делом паневропског Коридора 5, превојем Иван-седло (967 мнв), низ долину Неретве, посредством Мостара до луке Плоче.

евроазијских сила – у првом реду Русије и Кине – које настоје да окончају америчку доминацију у Европи, тј. да демонтирају европски „макро-мостобран” САД у виду ЕУ и НАТО, да на ефикасан начин допринесу успостављању ове бугарско-српске комуникацијско-геополитичке „кичме”. Уз све проблеме и опструкције, модел гасоводног умрежавања указује на пут до тог циља.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ: УМЕСТО ИНТЕГРАЦИОНОГ УТОПИЗМА – РЕАЛИЗАМ И РАЦИОНАЛИЗАМ

Савремена Бугарска је пример државе-аномалије и има све одлике типичне растрзане државе (хантингтоновска *torn country*) – иако несумњиво припада Православној цивилизацији Истока и има геополитички идентитет телуократског евроазијства, у чврстом је „загрљају” ЕУ и НАТО као два отелотворења римокатоличко-протестантског, тј. све више антихришћанског Запада. Штавише, она дисциплиновано извршава вашингтонско-бриселске налоге, често и на штету сопствених стратешких интереса (нпр. онемогућавање изградње гасовода Јужни ток; антируски ангажман у украјинској кризи...). То је тренутна бугарска реалност. Упркос томе Бугарска с времена на време, неким индикативним гестовима, показује да то чини нерадо и у сврху тренутног националног прагматизма, те да ће се у промењеним околностима на светској сцени несумњиво вратити на логичне геополитичке позиције. У том контексту, блискост са Србијом и наклоност према њој не долазе у питање.

Савремена Србија, пак, скупштинском резолуцијом из 2007. године одредила је своју војну неутралност (*Резолуција Народне скупштине...*, 2007) „из експлицитно наведених анти-НАТО разлога” (Степић 2022, 103), иако се показало да то у пракси није баш тако (нпр. знатно више вежби и других активности има са НАТО-ом него са другим странама). Такође, настојећи да „ескивира” последице ненаклоњености Запада, Србија је декларативно „на европском путу” и прокламује да јој је „ЕУ стратешко опредељење”, мада је то „немогућа мисија” јер је цена ЕУ-интеграције недвосмислено, ултимативно постављена – противуствано нарушавање територијалне целовитости прихватањем независности „косовске државоиде”, те радикална преоријентација на антируски курс. То је тренутна српска реалност. Знајући ове позиције Србије и Бугарске, могло би се закључити да су оне на дијаметрално супротним странама и да

је, сходно томе, не само немогућ било какав интегративни покушај, већ и елементарна билатерална сарадња. Међутим, није тако.

Будући да је геополитички положај две земље, укључујући и међусобне односе, резултат још увек наглашене, али у знатној мери релативизоване доминације Запада на Балкану, процес и садржина њиховог приближавања, повезивања и неког облика интегрисања биће директно сразмеран темпу деатлантизације Балкана. Стога би ток и смисао балканске пројекције глобалних трансформација и Бугарска и Србија треба да будно прате, прилагођавају им се и учине све што је у њиховом домену да у име обостраних интереса успоставе што боље односе. Свакако не би требало срљати у притворне, вештачке, наметнуте и неодрживе интеграције (кон) федералног типа – нарочито заборављајући негативна историјска искуства – већ што више активирати културно, научно, просветно, саобраћајно, привредно, трговинско, туристичко и друго повезивање, а нарочито тренутно и дугорочно реаговање на регионалне изазове какви су енергетски, еколошки, мигрантски, безбедносни... А најпре би Срби и Бугари, као први суседи, требало да се поново добро упознају.

ЛИТЕРАТУРА

1. Видојевић, Зоран. 2012. „Згариште Југославије, шта на њему настаје и проблем историјске алтернативе”. У *Разбијање Југославије*. ур. Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић, 183–218. Београд: Институт за политичке студије
2. Davutoğlu, Ahmet. 2001. *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu*. Istanbul: Küre Yayinlari
3. Матић, Бранислав. 1995. „Геополитички кључ за судбину ‘верига света’”. У *Тајна Балкана*, ур. Бранислав Матић, 7–14. Београд: Студентски културни центар
4. Pavić, Radovan. 1973. *Osnove opće i regionalne političke geografije, geopolitike i geostrategije*. prvi dio. Zagreb: Fakultet političkih nauka, Sveučilište u Zagrebu
5. *Резолуција Народне скупштине о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка Републике Србије*. Народна скупштина Републике Србије, Београд, 2007. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=80729> (19.12.2023)
6. Stepić, Milomir. 1997. „Buduća blokovska struktura sveta”, *Ekonomika*, 1-2/97: 37–41.

7. Степић, Миломир. 2012. „Српске земље у балканској апликацији Стратегије обуздавања: југословенска и постјугословенска ‘формула’“. У *Разбијање Југославије*. ур. Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић, 259–291. Београд: Институт за политичке студије
8. Степић, Миломир. 2014. „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице“, *Политичка ревија*, 41 (3): 1-23.
9. Степић, Миломир. 2017. „Исламски *Heartland*“, *Српска политичка мисао*, 55 (1): 57-80.
10. Степић, Миломир. 2018. „Геополитички смисао југословенства и југословенске државе“, У *Историја једне утопије: 100 година од стварања Југославије*. књига 2. ур. Никола Маринковић, 297–319, Београд: Catena mundi
11. Степић, Миломир. 2021a. „Геополитичка перспектива реконфигурације постјугословенског простора“, *Национални интерес*, 40 (1): 183-229. doi.org/10.22182/ni.4012021.6
12. Степић, Миломир. 2021b. „Западно Поморавље – географски предиспонирана карика ’попречног’ интегрисања Балкана“. У *О развоју комуникација у Западном Поморављу: правци истраживања, архивска грађа*. ур. Лела Павловић, 11-17, Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак
13. Степић, Миломир. 2022. „Целисходност војне неутралности Србије као инструмента стратешког одвраћања у контексту глобалних геополитичких трендова“. У *Неутралност и стратешко одвраћање*. прир. Вељко Благојевић, 103–116, Београд: Медија центар „Одбрана“
14. Степић, Миломир. 2023. „Опстајати у Међуевропи: српско питање од старе до нове биполарности“, У *Крај новог светског поретка (1989-2022)? Србија и Република Српска у светскоисторијским променама*. ур. Слободан Антонић, 107–131, Вишеград/Андрићград: Андрићев институт
15. Степић, Миломир. 2023. *Геополитички појмовник Балкана*. Београд: Catena mundi
16. Танасковић, Дарко. 2010. *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*. Београд: ЈП Службени гласник; Службени гласник Републике Српске
17. Умељић, Владимир. 2018. *Балкански гамбит Ватикана*. Београд: Catena mundi

Milomir Stepić

THE SERBO-BULGARIAN AXIS OF 'HORIZONTAL' INTEGRATION OF THE BALKANS: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS

Summary: *Serbo-Bulgarian relations went through ups and downs – from cooperation and alliance, to competition and mutual conflicts. That heavy historical burden still affects mutual cooperation today, and even more so the fact that Bulgaria is in the firm „embrace” of the EU and NATO, while Serbia is not, at least formally. Therefore, for future, more intensive connections between the two countries, in accordance with their mutual interests, it is necessary to fulfill numerous prerequisites and overcome limitations, i.e. realize advantages and eliminate handicaps. First of all, the global geopolitical trend should continue, which neither Serbia nor Bulgaria can greatly influence. This means that, along with the global regression of Euro-Atlanticism, its dominance will also end in the Balkans, where in the post-Western period, the Eurasian powers, primarily Russia, will take the lead. In this context, Russia will strongly benefit from the reorientation from the meridional to the parallel direction of the Balkan connection and the establishment of the Black Sea-Adriatic intermarium connection. Its core will be represented by the Serbian and Bulgarian states, perhaps with somewhat changed borders. The highly ranked existing and planned traffic corridors should serve as a cohesive „axis”, mostly geographically predisposed to the valleys of the Marica, Nišava, Velika and Zapadna Morava, and Drina rivers.*

Key words: *integration process, latitudinal direction, historical obstacles, geopolitical interests, Serbia, Bulgaria, Balkans.*

Александар А. Загорнов

доцент, кандидат (доктор) историјских наука
Правни факултет Државног универзитета „А. С. Пушкин”
Брест, Белорусија

СРБИЈА И БУГАРСКА ПО ПРОЦЕНИ РУСКОГ МИСЛИОЦА Н. Ј. ДАНИЛЕВСКОГ

Сажетак

Изванредни руски мислилац Н. Ј. Данилевски је један од оснивача цивилизацијског приступа у историји. Његове одредбе о односима Европе и Русије, о словенском савезу и месту сваке државе у њој изражавају став словенофила и панслависте. Утврђено је да главни закључак мислиоца да будућност словенских народа зависи од њиховог јединства и способности да се одупру спољним диктатима у савременим условима задржава свој значај.

Кључне речи: Данилевски Н.Ј., словенство, Србија, Бугарска, словенски савез.

Увод

Фактор културно-историјског идентитета данас задржава свој значај и у великој мери одређује идентитет како појединих народа, тако и целих група. Словене, као највећу етничку заједницу у Европи, одликује заједничко порекло и језичка сродност. Њихова историјска улога у европском развоју је значајна и битно се разликује од савременог положаја.

Поседујући сличне културне карактеристике, Словени, међутим, не показују стабилну способност интеграције у политичкој сфери. Позитивни примери у том погледу у 20. веку били су СССР

(3 од 15 република), Југославија и Чехословачка. После распада ових држава, у савременим условима једино се Савезна држава Русије и Белорусије могу сматрати примером словенског интеграционог удружења. Западни и јужни Словени су или ушли, или траже да уђу у Европску унију. Међутим, говор о јединству Словена, иако није савремени тренд, важан је за очување словенског идентитета и, надамо се, за развој ближих политичких односа међу Словенима. То се у потпуности односи на Србију и Бугарску.

У нашем времену, сукоб цивилизација је главни садржај епохе. Главни нарушилац светског поретка је западна цивилизација, која обједињује САД и њихове западноевропске сателите.

Данас смо сведоци формирања новог светског поретка, где западна цивилизација (конвенционално географски дефинисана као Западна Европа и САД са земљама које су им се придружиле) настоји да игра доминантну улогу. Истовремено, ширење нечијег система вредности и правила повезаних са њим у целом човечанству праћено је порастом појава деструктивних за друге начине живота.

Дакле, већ у 21. веку, после искуства два разорна светска рата прошлог века, долази до заоштравања дубоких цивилизацијских противречности, које се решавају не само мирним средствима, већ и употребом директног насиља.

Због ових околности интересантна су дела познатог руског мислиоца Н. Ј. Данилевског, писане у другој половини 19. века и посвећене сучељавању Европе и Русије, као и одређивању места Словена, као посебне групе народа, у светској заједници. Такав облик уједињења предложио је као савез словенских држава, где су значајно место добиле Србија и Бугарска, земље које су повратиле своју државност уз помоћ Русије. Као биолог, Н. Ј. Данилевски је створио оригиналан концепт друштвеног развоја, захваљујући којем је ушао у историју светске социологије и политичких наука.

Савремени призив Н. Ј. Данилевског

Године 1865. Н. Ј. Данилевски је почео да пише своју најпознатију историографску књигу „Русија и Европа”, која је први пут објављена у часопису „Зарја” (оријентација „почвеничества” – тла, земљиштва – прим. прев.) 1869. године (бр. 1–6, 8–10), а као посебно издање у Санкт Петербургу, 1871. године.

У својој књизи Н. Ј. Данилевски даје систем филозофије историје са позиције словенофила и панслависте. Он не признаје ниједан линеарни развој људске историје. Основне одредбе Н. Ј. Данилевског: не постоји јединствена људска историја, али постоји низ међусобно смењујућих цивилизација које у својој историји пролазе кроз детињство, зрелост и оронулост. Све цивилизације су се реализовале у једној од четири сфере: верској, културној, политичкој или економској, а само у словенској Н. Ј. Данилевски се надао спровођењу четвороосновног културно-историјског типа. Да би се то постигло, потребно је политички ујединити словенске народе у федерацију и превазићи „европеизацију”, како је рекао Н. Ј. Данилевски засигурно промишљајући о руском друштву у Европи.

Н. Ј. Данилевски је дефинисао цивилизацију као главни облик људске организације простора и времена, који одражава особености духовне природе народа изражене у оригиналним културно-историјским типовима. Цивилизација је духовна заједница која постоји на својој скали координата. Покушај једне цивилизације да наметне свој систем вредности другој, по његовом мишљењу, доводи до слабења и каснијег уништења ове друге.

Заправо, кључна тачка у концепту Данилевског, која је и даље укључена у курсеве социолошке историје широм света, јесте цикличност цивилизацијског процеса. За разлику од Тојнбија и Шпенглера, Данилевски не усмерава своју пажњу на знаке опадања или напретка, већ прикупља обиман материјал који омогућава да се иза многих историјских обележја види поновљивост друштвених поредака.

У делу „Русија и Европа”, као и у низу политичких чланака, Н. Ј. Данилевски помиње Србију и Бугарску као међусобно блиске народе, и Русији, који су обновили своје државне институције као резултат руско-турског рата 1877–1878.

Данас, у контексту глобалне контролисане трансформације, ми, нажалост, видимо како се Словени од природних савезника претварају у неприродне противнике. Даљи развој питања културне близине народа ће помоћи да се то избегне.

У потрази за одговорима на ова питања, радови Н. Ј. Данилевског могу бити веома користни, а њихово ново читање омогућиће нам да се вратимо идеји словенског јединства.

Уједињење као заједнички пут словенских народа

У свом главном историографском делу „Русија и Европа” Н. Ј. Данилевски поткрепљује теорију културно-историјских типова човечанства.

По његовом учењу не постоји и не може постојати универзална цивилизација. Постоје само њени различити типови, као што су: египатски, кинески, асирско-феничански, јеврејски, грчки, римски, германско-римски, словенски (руски).

Свака цивилизација има свој јединствени карактер и развија се по својим законима. Бројни закључци Данилевског о природи цивилизације своде се на следеће:

- свако племе или породица народа, коју карактерише посебан језик или група језика који су блиски један другом, чини оригинални културно-историјски тип ако је према својим духовним склоностима способан за историјски развој;
- да би настајала и развијала цивилизација својствена посебном културно-историјском типу неопходна је политичка независност њених народа;
- цивилизација, својствена сваком културно-историјском типу, достиже целовитост, разноликост и богатство тек када су етнографски елементи који је чине разноврсни, када они, не апсорбујући се у једну политичку целину, користећи своју самосталност, чине федерацију или политички систем државе¹.

У оквиру теорије културно-историјских типова, аутор, користећи натуралистичку и конкретно историјску аргументацију, поткрепљује главну филозофско-историјску идеју да је главни елемент историјског постојања културно-историјски тип.

На тај начин је у општем облику доказана могућност и неопходност оригиналног пута развоја за цео словенски свет, а посебно за Русију, чија историјска мисија, према Н. Ј. Данилевском, треба да одигра кључну улогу у формирању и развоју словенског културно-историјског типа².

Мислилац је истицао непријатељску и агресивну природу западне цивилизације у односу на изворни словенски тип и инсистирао

¹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. С.6.

² Бажов С.И. Философия истории Н.Я. Данилевского. — М., 1997. С.59.

на потреби формирања Свесловенског савеза – осмишљеног да служи као гарант глобалне равнотеже и добровољног уједињења словенских народа око Русије. Престоницу ове равноправне заједнице словенских народа треба успоставити у некадашњем Константинопољу, „пророчки названом од Словена Цариград”³.

Сматрао је да ниједан културно-историјски тип не може да тврди да представља највишу тачку у светском развоју човечанства⁴.

Н. Ј. Данилевски ставља Словене пред историјски избор – или пасивно увлачење у орбиту културног утицаја западноевропске цивилизације и губљења културне, националне и историјске индивидуалности, или стварање самобитне словенске цивилизације⁵.

Према његовим речима, за Словене је важно да остваре своје јединство. Он је приметио: „Дакле, за сваког Словена: Руса, Чеха, Србина, Хрвата, Словенца, Словака, Бугарина (додао бих: и Пољака), – после Бога и Његове Свете Цркве – идеја словенства треба да буде највиша идеја, изнад слободе, изнад науке, изнад просвећености, изнад сваког овоземаљског добра, јер му ниједна од њих није достижна без њеног спровођења – без духовно, народно и политички самобитног, независног Словенства; напротив, сва ова блага биће неопходне последице ове независности и самобитности”⁶.

Управо је Пансловенски савез „једино чврсто тло на коме може да расте јединствена словенска култура”, то је закључак који Н. Ј. Данилевски назива „главним закључком” читаве студије.

Он напомиње да ће у будућности „Европа поново окренути све своје снаге и мисли против Русије, коју сматра својим природним урођеним непријатељем. Ако Русија не схвати своју сврху, неминовно ће доживети судбину свега застарелог, сувишног, непотребног. Постепено смањујући своју историјску улогу, мораће да погне главу пред захтевима Европе, која не само да јој неће дозволити да утиче на Исток и не само да ће створити (у зависности од околности, у овом или оном облику) бедеме; већ ће бити против њене везе са западнословенским сродницима. Уз помоћ турских, немачких, мађарских, италијанских, пољских, грчких, можда и румунских саучесника, увек ће бити спремни да нагризу јединствено

³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. С. 442.

⁴ Исто, стр. 7.

⁵ Бажов С.И. Философия истории Н.Я. Данилевского. — М., 1997. С. 97.

⁶ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008, С.154–155.

словенско тело. Са друге стране, својим политичким и цивилизацијским искушењима нагризаће саму душу Словенства, тако да ће се она распустити, растворити у европејству и собом напунити земљу.”⁷

Дакле, теорија културно-историјских типова коју је развио Н. Ј. Данилевски, била је важан допринос развоју разумевања процеса формирања светског поретка. Садржала је анализу евроцентричног става, класификацију цивилизација, критику поједностављене унилинеарне идеје напретка у историји и развој проблема посебно у историјском процесу.

Аутор је написао да је „Словенство појам истог реда као хеленизам, латинизам, европеизам – истог културно-историјског типа, у односу на који Русија, Чешка, Србија, Бугарска треба да имају исто значење као Француска, Енглеска, Немачка, Шпанија у односу на Европу, оно што су Атина, Спарта, Теба имале у односу на Грчку”⁸.

Данилевски је разматрао различите облике политичког уједињења. Тако је истакао да „чак и ако су народи веома блиски једни другима, ако се признају као посебне политичке целине, не могу се формирати у једну државу без насиља; али за међусобну заштиту, за уздизање сваке појединачне националности и за јачање своје природне повезаности, морају формирати федерацију, која пак (у зависности од величине опасности међу којима је предодређена да живи и делује) може представљати везу различите снаге и јачине: може примити форму савезне државе, савеза држава или једноставно политичког система. Прва ће се десити када се све политичке активности синдиката концентришу у рукама једне владе, а члановима синдиката буде дата најшира административна аутономија. Друга је када су политичком самосталношћу делова везани нераскидивим договором заједничког спољног деловања, како дефанзивног, тако и офанзивног. Трећи је када је ова заједница деловања одређена само моралном свешћу, без икакве конкретне позитивне обавезе.”⁹

Мислилац је забележио духовну снагу Словена. Својевремено је, по његовом мишљењу, Византија показала свету пример духовног јунаштва. „Она је више волела политичку смрт и све страхоте варварске инвазије него издају вере, по чију цену је понуђен спас.

⁷ Исто, стр. 480–481.

⁸ Исто, стр. 151–152.

⁹ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю. А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008, С. 273.

Иста концепција о значају турског погрома живела је у срцима српског народа. Епски наратив о Косовском боју говори о визији кнеза Лазара, коме се нуди избор између земаљске круне и победе и између круне небеске, купљене по цену смрти и пораза.¹⁰

Данилевски примећује да је Русија позвана да предводи уједињење Словена. Положај Словена „лицем у лице са Западом, који им је непријатељски настројен јесте разлог због којег желимо њихову веома блиску федералну везу под политичким вођством и хегемонијом Русије – за коју Русија има најлегитимнија права, како по својој упоредној снази са осталим члановима словенске породице, тако и по вишевековном искуству доказане политичке самосталности. Упркос честим скретањима са здравог политичког пута, посебно у новије време после царице Катарине, Русија је и даље, и једина међу свим словенским државама, успела, под најнеповољнијим околностима, не само да сачува своју независност, већ да уједини готово цео руски народ и формира најмоћнију државу на свету.¹¹

Истовремено, важно је узети у обзир да оно што је потребно није „апсорпција Словена Русијом, већ уједињење свих словенских народа заједничком идејом панславизма, како политички тако и културно. А у првом плану, оно најважније и превагњујуће је због могућности реализације овог другог¹².

Данилевски је одредио територијалну контуру и становништво обједињујућег савеза. Он је приметио да „према главним етнографским групама на које се дели и словенски свет и припадајућа њему племена по месту становања, а највећим делом и по својим стварним, некривотвореним моралним склоностима, Свесловенски савез би требало да се састоји од следећих држава:

Руско царства са припајањем целе Галиције и Угарске Русије.

Краљевине Чешко-Моравско-Словачке, коју чине, поред Чешке, Моравске и северозападна Мађарска, насељена искључиво или претежно Словацима, са око 9.000.000 становника и 1.800 квадратних миља пространства.

Краљевине Српско-хрватско-словеначке, коју чине Кнежевина Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, Стара Србија, северна Албанија, Српско војводство и Банат, Хрватска, Славонија, Далмација,

¹⁰ Исто, стр. 382–383.

¹¹ Исто, стр. 463.

¹² Данилевский Н.Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008, С.465.

Војна крајина, Војводство Крањска, Херц, Градишка, Истра, округ Трста, две трећине Корушке и једна петина Штајерске уз Драву, са око 8.000.000 становника на 4.500 квадратних миља прострaнства.

Краљевине Бугарске са Бугарском, већим део Румуније и Македоније, са 6.000.000 или 7.000.000 становника и више од 3.000 квадратних миља¹³.

Био је уверен да је „Свесловенски савез једино чврсто тло на коме може да се узгаја јединствена словенска култура”¹⁴.

Данилевски је сматрао потребним да укаже на предности овог савеза за Бугарску и Србију. Тако је за Бугарску „општа заједница Словена са Русијом на њеном челу од посебног значаја. Од свих словенских племена она је под најјачим угњетавањем, јер живи у најближој заједници са својим освајачима. У њој је најмање сачувана традиција државности и сећање на самостално политичко постојање. Она осећа своје угњетавање, осећа своју одвојеност од својих тлачитеља – и стога не може да се стопи са њима, издајући своја културна начела, и, наравно, тежи ослобођењу”¹⁵. Дакле, „треба да се настани под окриљем Русије и под утицајем других, политички развијенијих чланица Словенског савеза, у најближим односима и у вези са њима – прво као административно посебна регија, а потом тек као посебно политичко тело. Такво над њом покровитељство, такво старатељство Русије, која је непристрасна према свим словенским народностима, неопходна је Бугарској и у другом погледу – управо да би ова земља, насељена независним словенским племеном, могла одржати своју независност, а да не постане жртва честољубља суседне Србије”¹⁶.

За Србију, сматра Данилевски, „блиска веза са Русијом и целим Словенством није ништа мање корисна за сузбијање погрешних амбициозних нагона у њој, за њихово усмеравање у правом смеру: не према Бугарској, већ према земљама под влашћу Аустрије, насељен српским и с њиме сродним хрватским и словеначким племенима. Енергичан и снажан српски народ мора бити опрезан према пољском обичају да честољубиво присваја туђе за себе, а да отпусти своје. У својој борби против италијанизације, хунгаризацијом и германизацијом своје земље, српски народ може наћи потребну

¹³ Исто, стр. 466.

¹⁴ Исто, стр. 475.

¹⁵ Исто, стр. 483.

¹⁶ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. С.485.

снагу и наду за успех само у политичком савезу са целим Словенством, под вођством Русије¹⁷.

Мислилац је приметио да постоје значајне погодности и бенефиције „за сваки од народа који би могао и требало да формира посебне државе у великој Свесловенској федерацији, из заједнице која би их ујединила. Ако овоме додамо блиставу, величанствену, светски моћну историјску улогу коју оваква заједница обећава целоме Словенству, онда би изгледа требало да представља, ако не и непосредни циљ тежњи свих Словена који се идентификују као Словени, онда барем предмет њихових жеља – њихов политички идеал¹⁸.

Аутор је ову заједницу окарактерисао као искључиво мирољубиву. „Велики Словенски савез, пошто би обезбедио слободу Словена и њихову плодну међусобну интеракцију, не би могао да угрози ничију независност, ничија законска права¹⁹. То је било због чињенице да је „политичка моћ Словена неопходна за правилан и складан ток општенародних послова; да политичка моћ Словена не само да не може да угрози поробљавање целог света светском владом, већ сама може да пружи довољну баријеру светској влади, коју све више и више стиче (и у великој мери је већ стекла) Европа.“²⁰ У одређивању пута развоја словенских народа, према Данилевском, потребно је искључити мешање „појмова посебне европске, или германско-римске, цивилизације са општом или, тачније, општељудском цивилизацијом; изнедрила је деструктивну заблуду, познату под именом западњаштва, која, не признајући ни близак однос Русије и Словенства, ни историјски смисао овога другог, одмерава нама и нашој браћи јадну, безначајну историјску улогу имитатора Европе – лишава нас наде у изворни културни значај, односно у велику историјску будућност²¹.

За Русију, Србију, Бугарску и низ других словенских држава, Православље је важна духовна основа и мислилац истиче овај аспект. Он је писао да су „с објективне, фактичке стране, Руси и већина других словенских народа добили историјску судбину да заједно са Грцима буду главни чувари живе традиције верске истине

¹⁷ Исто, стр. 486.

¹⁸ Исто, стр. 487.

¹⁹ Исто, стр. 493.

²⁰ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. С.494.

²¹ Исто, стр. 563–564.

– Православља и да тако буду настављачи великог дела које је задесило Израел и Византију – бити изабрани народ Божији. Са субјективне, психолошке тачне гледишта, Руси и други Словени обдарени су жеђу за верском истином.”²²

Руско-турски рат 1877–1878. и судбина Словенства

У опширном чланку „Рат за Бугарску”, објављеном у бројним бројевима Руског света 1877–1878. и посвећеном руско-турском рату, Н. Ј. Данилевски је наставио и развио идеје о конфронтацији Русије и Европе.

Руско-турски рат, где је српско питање заузимало најважније место, постао је озбиљан испит за целокупно државно уређење Руске империје. Међутим, подршка Србије, природног савезника Русије, имала је не само стратешки, већ и духовни значај. Дакле, наставак унутрашњих реформи није зауставио одлуку руског цара да подржи своје једноверце на Балкану у њиховој борби за независност.

Овај рат је, како је писао савременик, „прва свесна акција Руског народа и Руске државе у име ослобођења поробљеног Словенства. Ова висока вредност ће јој остати у сваком случају, без обзира на сам њен успех”²³.

Европске земље су генерално заузеле посматрачки став. Како је писао савременик: „Уз страшне вести о силовањима, убиствима, мучењу стараца, жена, деце, Европа није проломила крик огорчења, који би је, заглашивши измишљену и лажну политичку рачуницу, натерао да се пробуди и пожури у помоћ несрећницима...”²⁴

Успеси турских трупа 1876. године довели су до појачаних напора владе Руског царства да заштити српски народ. Као што је приметио Н. Ј. Данилевски, Срби су подигли дух руског народа²⁵.

Мислилац је писао да су сви Словени Балканског полуострва „служили своју службу Словенству”: „Бугари својим мучеништвом; Црногорци својим победама; Срби... својом храбрим одлучношћу

²² Исто, стр. 577.

²³ Исто, стр. 41.

²⁴ Данилевский Н.Я. Политическая философия. Дополнения к книге «Россия и Европа». М., 2013, С. 50.

²⁵ Исто, стр. 46.

да подигну барјак словенске независности, ризикујући самим својим постојањем.²⁶

Аутор је приметио да су током руско-турског рата управо руске трупе прешле Дунав, „водећи за собом и Румуне, Србе и Бугаре, прешле Балкан, стајале на вратима Цариграда, а руски цар је наредио да ће дати потпуну слободу Србији и Румунији, признати увек постојећу слободу Црне Горе и дати пуну унутрашњу аутономију Бугарској.²⁷

На крају чланка је приметио да је „... чињеница да Европа никада неће стати за Русију против било кога од својих, посебно по питању Словенства. Правда и човекољубље, слобода и права народности, о којима се некада толико виче, повлаче се овде у други план, трећи план, и чак губе сваки смисао.“²⁸

У следећем чланку, „Тешко победницима!“, објављеном 1879. године у „Руској ствари“ и носеће теоријске природе, Н. Ј. Данилевски прави генерализације које превазилазе историју и геополитичке су природе. Познати руски филозоф, књижевни критичар и публициста Н. Н. Страхов га је чак назвао најбољим политичким чланком 19. века на руском језику²⁹.

Оцењујући са горчином резултате Берлинског конгреса и губитак руске дипломатије, који је суштински предао победу у руско-турском рату западноевропским дипломатама, Н. Ј. Данилевски је узвикнуо: „Негативни резултати руске политике далеко су надмашили позитивне резултате руске војне уметности и руске војне храбрости!“³⁰

Допуњујући концепт изложен у књизи „Русија и Европа“, аутор је написао да „антагонизам Европе и Русије не само да ће остати као до сада, већ ће се повећавати и повећавати како се унутрашње снаге Русије буду повећавале, како се буди и постаје јаснија народна свет, како руског, тако и других словенских народа.“³¹

Ако је, на пример, „Русији и Словенству“ било потребно потпуно ослобођење српског народа, онда је Европа морала да „одсече

²⁶ Исто, стр. 45.

²⁷ Исто, стр. 92.

²⁸ Исто, стр. 133.

²⁹ Исто, стр. 8.

³⁰ Данилевский Н.Я. Политическая философия. Дополнения к книге «Россия и Европа». М., 2013, С. 137.

³¹ Исто, стр. 168.

један од другог два сродна дела истог племена: Србију и Црну Гору, забивши између њих аустријски клин”³².

Узимајући у обзир тужне последице Берлинског конгреса 1878. године, Н. Ј. Данилевски је писао да ако чињеница свести о антагонизму интереса Европе и Русије постане „наша политичка догма”, онда уз све материјалне губитке рат није вођен узалуд.³³

Завршавајући чланак, приметио је да „интереси Словена захтевају не само слободу, већ и јединство; али ће се то силом прилика појавити као нужна, изнуђена последица независности и слободе”.³⁴

Закључак

У светлу актуелних догађаја, мисли Н. Ј. Данилевског о путевима развоја Словенства очигледно одговарају новој стварности и омогућавају да се пронађе одговор на многа горућа питања међусобних односа међу словенским народима.

Најважнији вредносни подстицај за развој теорије типова и учења Данилевског о културним и политичким односима словенског света према романо-германском била је жеља да се развије критичка, научна и у исто време способна да инспирише нацију на активну историјску активност представа о историјској мисији Словена. Аутор „Русије и Европе” није желео да се словенска цивилизација укључи у постојеће евроцентричне шеме историјског процеса, које је представио Н. Ј. Данилевски, истичући посебно, само формално опште, а у стварности – лишавајући Словене статуса самосталног и изворног историјског значаја и права на посебну историјску мисију.

У том контексту он говори о Србији и Бугарској као важном делу словенске заједнице, које су обновиле своју државност захваљујући свом херојском отпору турском угњетавању и помоћи руске војске која је бранила братске православне народе.

Постоје сви разлози да се тврди да било који облик политичких синдикалних односа између словенских држава одговара идеји Н. Ј. Данилевског о словенском јединству.

Многи од његових аргумената изненађујуће остају релевантни и чак појачавају своје значење у 21. веку. Јасно је да су звучале у одређеном контексту, таква је ситуација била после руско-турског

³² Исто, стр. 196.

³³ Исто, стр. 174

³⁴ Исто, стр. 192.

рата 1877–1878, али су тачне и данас. Он је, на пример, приметио да „где год се говори о односима Европе са Русијом, нема говора о правди, једнакости, непристрасности. Ова неоспорна истина прозилази из анализе свих односа Европе и Русије од давнина. Они су се довољно јасно изразили у свим околностима које су довеле до Кримског рата и у времену после њега; али никада раније се није откривала са тако невероватном сјајем као сада.”³⁵ Напомињемо да је ово било објављено у априлу 1878. године, али је осећај такав да аутор карактерише савремену ситуацију.

Чини се да ће ново читање Н. Ј. Данилевског да нам омогући да се вратимо на расправу о судбини Словенства као посебне групе блиских народа, одредимо прави вектор њиховог развоја у садашњости и обликујемо позитивну будућност.

Превела с руског Дајана Лазаревић

ЛИТЕРАТУРА

1. Бажов С.И. Философия истории Н.Я. Данилевского. –М., 1997. – 215 с.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. / Составление и комментарии Ю.А. Белова / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 816 с.
3. Данилевский Н.Я. Политическая философия. Дополнения к книге «Россия и Европа». – М. : Издательство «ФИВ», 2013. – 288 с.

---

³⁵ Данилевский Н.Я. Политическая философия. Дополнения к книге «Россия и Европа». М., 2013, С. 128.

Александр А. Загорнов

доцент, кандидат исторических наук
юридический факультет Брестского государственного университета
имени А.С. Пушкина (Республика Беларусь)

**СЕРБИЯ И БОЛГАРИЯ В ОЦЕНКЕ РУССКОГО
МЫСЛИТЕЛЯ Н.Я. ДАНИЛЕВСКОГО**

Резюме: *Выдающийся русский мыслитель Н.Я. Данилевский является одним из основоположников цивилизационного подхода в истории. Его положения об отношениях Европы и России, о славянском союзе и месте в нем каждого государства выражают позицию славянофила и панслависта. Определено, что главный вывод мыслителя о том, что будущее славянских народов зависит от их единства и способности противостоять внешнему диктату в современных условиях сохраняет свое значение.*

Ключевые слова: *Данилевский Н.Я., славянство, Сербия, Болгария, славянский союз.*

Alexander A. Zagornov

assistant professor, candidate (doctor) of historical sciences
Faculty of Law of the State University "A. S. Pushkin"
Brest, Belarus

SERBIA AND BULGARIA ACCORDING TO THE ASSESSMENT OF THE RUSSIAN THINKER

N. J. DANILEVSKI

Summary: *The outstanding Russian thinker N.Y. Danilevsky was one of the founders of the civilizational approach in history. His provisions on relations between Europe and Russia, on the Slavic Union and the place of each state in it are of interest. It has been determined that the thinker's main conclusion that the future of the Slavic peoples depends on their unity and ability to resist external dictates in modern conditions retains its significance.*

Key words: *Danilevsky N.Y., Slavism, Serbia, Bulgaria, Slavic Union.*

Емил Миланов*

*Председник „Међународне словенске заједнице Перун-2000”
Софија, Бугарска*

БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ – ПРАВА ИСТОРИЈА И ПЕРСПЕКТИВЕ ЗА БУДУЋНОСТ

Сажетак

Словени су најбројнији народ у Европи, преко 250 милиона – 1/3 становништва, који заузимају 53% површине континента.

Потичу из истог корена, исте крви, језика, морала, обичаја, традиције, менталитета, културе и 90% заједничке православне вере. Ову нацију чини 14 држава, чији су саставни делови Бугарска и Србија. И поред тога што смо у неким научним радовима подељени – Бугари као (југо)источни Словени и Срби као (југо)западни Словени, наша заједничка култура, по нашем мишљењу, то оповргава. Спадамо у седам словенских племена која су насељавала Балкан. И поред разних перипетија током векова, рекло би се да су две земље међусобно и нераскидиво повезане у родству, православној вери, економском, културном, политичком и традиционалном погледу.

Кључне речи: *Бугари, Срби, сарадња, историја, будућност.*

Односи између Бугарске и Србије, као бугарско-српски или српско-бугарски, датирају из 9. века. Уврштени су у I тому „Изабраних дела” бугарског академика Јордана Иванова. У њему су

* Генерал у пензији

описани многи познати Бугари који су највећи део својих живота и делатности посветили Србији – Григориј Цамблак, Сава Раковски, Јордан Х. Константинов. То су и: Петар Ичков (Христов), Михаил Герман, Христофор Жефарович, Марко Теодорович, Панталеј Хаци Стојков, епископи Парфеније Павлович, Доситеј, Лазар Теодорович, Неофит Бозвели и многи други.

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ПРВОГ БУГАРСКОГ ЦАРСТВА И КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

Бугарско-српски ратови су били низ сукоба између Прве и Друге бугарске државе и раносредњовековних српских држава Рашке (такође Велика Кнежевина Србија), Дукље, Краљевине Рашке (такође Краљевине Србије) итд. у периоду 9. до 14. века. Зона сукоба је западни Балкан, посебно западна Србија, Босна и Косово и Метохија.

Војна дејства Пресијана 839-842.

Византијски цар Константин Багренородин у свом делу „О управи царства” – глава X „О Србима и земљи у којој сада живе” каже да су пре владавине Властимира и кнеза Пресијана живели Бугари и Срби у миру, волели једни друге, јер су били један суседни народ и имали заједничку границу.

У периоду 839-842. Пресијан је отворио рат против Срба са циљем да их покори, наводи Багренородин. Рат је завршен без резултата и без победника. Први рат између Бугара и Срба одиграо се између 839. и 842. године. Према византијским изворима, до тада су обе земље живеле мирно. Сукоб је био резултат византијске политике одбијања бугарске експанзије на њихове југозападне провинције. Након што су Бугари освојили западну Македонију, српска племена су осетила опасност од већ велике Прве бугарске државе. Њихов кнез Властимир успео је да уједини неколико српских племена, а византијски цар Теофил, званично владар српских племена, подржао је Властимира у покушајима да уједини Србе и на крају гарантује њихову независност, стварајући тиме опасност за Бугаре.

Бугарски кнез Пресијан одлучио је да прекине све већи византијски утицај на Србе и напао их је 839. године. Рат је трајао три године, Пресијан није успео да оствари победу, али то исто

се догодило и Србима. По завршетку рата 842. године граница је успостављена на ушћу реке Дрине. Византинци су постигли свој циљ, наиме, скренута је пажња Бугара, који су успели да се изборе са словенским устанцима на Пелопонезу. Рат је завршен смрћу Теофила 842. године, што је с једне стране ослободило Властимира обавеза према цару, а са друге стране дало Бугарима могућност да нападну Византијско царство и припоје територију око Охрида, Битоља и Девоља у периоду 842-843. године.

Војна дејства кнеза Бориса I

После Властимирове смрти, око 850. године, његова држава је подељена између његових синова Мутимира, Стројмира и Гејника. Године 854. (према проф. Василиу Златарском, а према другим изворима 863. или 870. године) на Србе је напао нови бугарски кнез Борис I. Желио је да искористи слабост Срба и наметне бугарски утицај уместо византијског. Међутим, како пише у „О управљању царством”, Константин Порфирогенит, Владимир Расате и дванаест великих Боила били су заробљени, што је захтевало личну интервенцију владара Бориса I. Склопљен је споразум о „вечном миру” са Србима, који је трајао док је српска властела даривала и спроводила владара и његову пратњу од Достинике до бугарске пограничне тврђаве Рас. Занимљиво је да су примљени поклони у Бугарској доживљавани као порез („пактон”) и признање политичке зависности српских кнезова од Бориса. Константин Багренородни је прво тврдио да су Срби победили, али је потом написао да су српски кнезови одведени на бугарски двор. Ово појашњава шта се заправо догодило. Срби су очигледно добили прву битку против кесаревићевог одреда, али када су се суочили са целокупном бугарском војском коју је предводио Борис, положили су оружје под одређеним условима. Услед похода није дошло до територијалних промена, али је Борис успео да наметне Србима савез са Бугарском, чиме су Бугари остварили део својих циљева – Срби су одбацили савез са Византијом и успостављена је превласт бугарског утицаја. Борис и Мутимир успостављају пријатељске односе, касније га Бугари подржавају у борби против његове браће, а након што их Мутимир зароби, враћа их у Бугарску.

Војна дејства Симеона I

Византија је 917. успела да поткупи српског кнеза Петра Гојниковића, који је био савезник Симеона I. Након што је византијска војска уништена у бици код Анхијала 20. августа исте године, Симеон је морао да одложи напад на Цариград да би могао да осигура своје западне границе. У јесен 917. послао је војску под командом Теодора Сигрице и Мармаиса да упадне у Србију и казни Гојниковића због издаје. Наговорали су Петра Гојниковића да им изађе у сусрет, а када је изашао, био је ухваћен и одведен у Преслав, где је и умро у затвору. Бугари су на српски престо поставили Петровог рођака Павла Брановића, који је био под патронатом Симеона. Године 921, када су Бугари контролисали готово све византијске територије на Балкану, Византинци су поново покушали да окрену Србе против Бугарске. Роман Лакапен је послао Захарија Првослављевића, оданог Симеону, против Павла, али је он поражен и послат је у Бугарску. Међутим, Византинци су успели да поткупе и Павла Брановића, и док су Бугари опседали Адријанопољ, Срби су започели војне операције против Бугарске. Симеон их је лако победио пославши Захарија са војском у Србију. Павле је поражен, а Захарија је заузео његов престо.

Византијски историчари пишу да се Захарија, „сетивши” се наклоности византијског цара, одмах побунио против Бугара, јер није хтео да им се потчини, више је волео да се покорава византијском цару. Разљућен овом издајом, Симеон је послао војску предвођену Теодором Сигрицом и Мармаисом да порази Србе, али је бугарска војска поражена, а одрубљене главе војсковођа су послате у Цариград. Симеон је, претварајући се да је спреман да склопи мир са Византијским царством, окупио војску под вођством Книна, Имника и Извоклија, заједно са новим претендентом на српски престо Чаславом Клонимировићем. Када вест о овим припремама стигла до Захарија, он одмах отишао у Краљевину Хрватску. Овога пута бугарска војска је освојила целу Србију. Српска властела наговорена да се састане са Чеславом, бива ухваћена и послата у Преслав. Бугарска војска је опустошила Србију, део становништва отерала у Бугарску, али су неки успели да побегну у Хрватску и Византију. Србија је била укључена у границе бугарског краљевства на период од три године, све док Часлав Клонимировић није одлучио да обнови српску државу.

Војна дејства Самуила. Принц Јован Владимир

После пораза од Византинаца, код Спергеја 996, бугарски цар Самуило скренуо је своју пажњу на српску и хрватску кнежевину на северозападу, где је византијски утицај био јак. Године 998. напao је српску кнежевину Дукљу којом је владао кнез Јован Владимир. Срби нису могли да одоле бугарској војсци, а Јован Владимир са својим народом кренуо је ка планини Облици. Када је Самуило стигао, оставио је део своје војске да блокира Србе и са остатком своје војске опседао је улцињску приморску тврђаву. Да би избегли даље крвопролиће, Бугари су тражили од Јована Владимира да се преда, он је то у почетку одбио, али се потом предао. Јован Владимир је послат у прогонство у Самуилов двор у Преспи. Бугари су затим заузели Котор и кренули према Дубровнику и Далмацији. По речима дукљанског презвитера, Самуилова ћерка Теодора, Косара, заљубила се у заробљеника Јована Владимира. Самуило одобрава њихово венчање, Јована Владимира пушта на слободу, Косара постаје његова жена, али Јован Владимир постаје Самуилов вазал. О њему се брине човек од поверења бугарског цара Драгомира. Ипак, 1016. године Јована Владимира убио је нови бугарски цар Иван Владислав, који је посумњао да ће Владимир бити потенцијални кандидат за престо у кнежевској Србији. После погибије Часлава, у бици са Мађарима, српске земље су и даље остале релативно независне и без централизоване власти.

Југоисточна Европа око 1261. године

Први сукоби између Другог бугарског царства и Срба, који су били вазали Угарске, догодили су се 1202. године. Угарски краљ Имре искористио је походе бугарског цара Калојана и потом заузео, тада бугарске, градове Београд, Браничево и Ниш. Последњи град је дат у вазалство српском жупану Вукану. Следеће године бугарска војска је истерала Србе из Ниша и победила Мађаре у бици на Морави.

За време бугарског цара Асена II односи двају држава били су изузетно добри, а племићки дворови у сродничким везама. Ћерка цара Асенова била је удата за српског краља Владислава, братанца Светог Саве. Исте 1235. године, Свети Сава је посетио Загорску земљу, односно Бугарску, да се састане са бугарским епископима и са

царем Асеном. Краљ и епископи су га дочекали уз многе почести и прославе. Смештен је у царску палату, снабдевен свиме што му је потребно и дато му је злато да га подели обичним људима. У ово време почиње велики празник Богојављења. Одлуком Цара и Патријарха, уочи празника, Свети Сава служи Свету службу. Током овог боравка Светог Саве, добри односи са бугарским епископима и односи између две сестринске цркве се продубљују. После неког времена, Свети Сава се тешко разболео, ишчекујући смрт. Наредио је да се од свих дарова које је добио у Палестини, Египту, Вавилону, Азији и Цариграду, као што су злато, сребро, накит, одећа и друго, један део преда Српској архиепископији, а други Студеници. Ученике који су га пратили пустио је да се врате на српско тло. Бугарској Патријаршији Свети Сава поклонио је свештене одежде и скупе богослужбене књиге укоричене у злато, украшене камењем и бисером. Сазнавши за тешку болест Светог Саве, посетио га је бугарски патријарх Јоаким. После опште молитве и последњег братског загрљаја, Свети Сава је изговорио последње речи „Слава Богу за све” и предао своју душу у руке Божије. По наређењу цара Асена сахрањен је у царској цркви Светих четрдесет мученика, где су сахрањени бугарски патријарси и епископи. Припремљена је гробница, положен одговарајући камен обложен краљевским бршљаном, а у част Светитеља постављени су свећњаци и кандила од злата да осветле његов гроб. На сахрани је подељено много злата сиротињи. Све то зато што је царска љубав према Светитељу била велика.

Годину дана касније из Србије је послато посланство са молбом да им се одобри да пренесу у Отаџбину мошти Светог Саве. Цар Асен, патријарх и народ нису се слагали са молбом, јер су сматрали да се све ово догодило вољом Божјом и тело Светитеља треба да остане у царском манастиру. Они су посланицима даривали богате дарове и вратили их назад. То је приморало самог краља Владислава да посети свог таста цара Асена и после дугих молби да добије његову сагласност за пренос моштију светитеља у Србију. Мошти светитеља су 1237. године пренете у манастир Милешева. Касније, 1595. године, Турци су их спалили у Београду, на Врачару.

Године 1289. године Мађари су тражили од свог вазала Стефана Драгутина да нападне бугарске властеле Дармана и Куделина, који су владали Браничевском облашћу. Драгутин је 1290. напао ту област, али су га Дарман и Куделин поразили и заузврат напали

његове земље. Драгутин је замолио свог брата Стефана Милутина, краља Србије, да му помогне. Следеће године Стефан Драгутин и Стефан Милутин заједно су победили Бугаре, који су се повукли у Видин. Са Србима је ратовао и видински деспот, али је рат био неуспешан, а Видин је био опкољен. Од тада Бугарска је заувек изгубила Београд и Браничево.

Битка 1330. године

После 1291. обе земље су остале у пријатељским односима. Бугарски краљ Смилец 1296. године удао је своју кћер Теодору за будућег српског краља Стефана Дечанског. Сестра Дечанског Ана-Неда била је удата за бугарског цара Михаила III Шишмана. Међутим, ширење српског краљевства крајем 13. и почетком 14. века изазвало је озбиљну забринутост на царским дворovima у Трнову и Цариграду.

Михаил Шишман и Андроник III Палеолог 13. маја 1327. године потписали су уговор против Србије и договорили се да покрену заједнички поход против ње. Поход је почео јула 1330. године нападом Византије на Србију са југа, али након заузимања неколико тврђава, трупе су заустављене по наређењу Андроника III. У међувремену, бугарска војска са око 15.000 људи напала је Србију са истока. Војске Бугарске и Србије (око 18.000 људи) сусреле су се 24. јула код града Велбужда (Њустендил).

Битком код Велбужда (1330) отворен је двадесетогодишњи период током којег је Србија била доминантна држава на Балкану. Њихов нови краљ Стефан Душан освојио је 1331. године Македонију, Епирску деспотовину и Тесалију, а 1346. године, уз помоћ Бугара, крунисан је за цара. После његове смрти 1355, његова држава је подељена на неколико независних држава. У 15. веку обе земље су коначно уништене и поробљене од стране Турака Османлија.

БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ ЗА ВРЕМЕ ВИЗАНТИЈСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Унук бугарске принцезе Теодоре Косаре и Јована Владимира, Константин Бодин, подигао је велики устанак у земљама којима је владао Самуило 1072. године, представивши се као бугарски цар под именом Петар. Активно су га подржавали последњи бугарски

деспот – Георгиј Војтех и гувернер Петрила. У Скопљу избија устанак и Петрила се брзо спушта у Костур, али је његова војска поражена и Георгиј Војтех предаје Скопље Римљанима. Убрзо након тога, Константин Боден је заробљен и то је био крај устанка.

Бугарско-српски односи у време Друге бугарске државе

Бугарско-српски односи у време Друге бугарске државе одликује извесна умереност, о чему сведоче бројни аристократски бракови између две државе.

Стефан I Урош је био први српски краљ којем је при крунисању додата титула „Кнез и краљ Бугарске”.

Сестра цара Јована Александра, Јелена, удата је за српског краља Стефана Душана.

Сестра бугарског независног владара у Родопима, Момчила, Јефросинија (Јевросима) постала је супруга српског владара Вукашина и мајка Марка Краљевића.

Бугарско-српски односи у доба османског ропства и епохе Ренесансе

Током ропства, обе стране су делиле исту трагичну судбину од самог почетка до свог ослобођења. Срби и Бугари чине словенски блок на Балкану, њихова историја тече паралелно и једне без других је немогуће проучавати. Много је покушаја и примера како су обе стране покушавале да самостално или заједнички ослободе од ропства. Нарочито се у доба ренесансе интензивирала интеракција између Србије и Бугарске. Пример почињемо са Јованом Рајићем, познатим именом у српској ренесанси, пореклом из мешовитог брака. Отац Радослав Јанков из Видина, звани Раде Видинац, доселио се у Сремске Карловце и тамо се оженио девојком Маријом (Гласник I, стр. 171), а 1726. године им се родио син Јован. Његово главно дело је „Историја разних словенских народа, посебно Бугара, Хрвата и Срба”, објављена 1794/1795. Потребно поменути и Рајићеве везе са бугарским историчарем Пајсијем, његовим скоро вршњаком. Обојица су били надахнути родољубивом мишљу – васкрснути из заборавља славну прошлост својих народа и учврстити њихов национални идентитет. Први сусрет догодио се 1758. године у манастиру Хиландар, а следећи 1761. године у Карловцима. Разматрали

су изворе о историји јужнословенских народа. Ту је Пајсије пронашао нове материјале за „Историју словенско-бугарску” и, како каже, „Тамо сам нашао историју Срба и Бугара од Мавро Орбина укратко” итд. Године 1801, богати Бугари из Аустрије позвали су Атанасија Нешковића да напише књигу о бугарској прошлости засновану на Рајићевој причи. Рад је објављен под насловом „Историја словенско-бугарског народа кроз историју господина Рајића”. Исте године, у граду Будиму Рајић каже: „Моја намера није била да разоткријем живот свих словенских народа, већ само два или три од њих, који су моје крви и суседи.”

Први српски устанци 1804–1806. одликовали су се огромним јунаштвом, већим и од маште. Предвођени вождовима Карађорђем, Станојем Главашом, Петром Добрњцем, Миленком Стојковићем, Срби су постигли велики успех. У овим устанцима хиљаде Бугара борило се на страни Србије. Одреди су формиран и углавном из шопских региона. Међу српским намесницима је Бугарин Петар Христов (Ичков). Био је образован, знао око седам језика и имао много занимања и веза по Европи. Радио је у многим амбасадама и, коначно, као конзул у Београду. Његов брат Наум Христов (Ичков) био је од поверења кнеза Милоша и трговачки конзул. О њиховом пореклу пише В. Васиљевић из Земуна. Уговор између Срба и Високе порте из 1806. године назван је по Петру Ичкову „Ичков мир”. Првог дана јула Карађорђе и народна скупштина у Смедерову издали су пуномоћје београдском конзулу Петру Ичкогли-Сердару да Порти изнесе српске захтеве.

Други Бугари који су активно учествовали у српским пословима су Марко Тодорович и Михаил Тодорович Герман из Разлога. Уз донације Марка Тодоровича, у Бечу је 1792. године изашао први црквенословенски буквар намењен деци у Србији и Бугарској. У Србији је штампана и објављена прва збирка бугарских песама. Вук Караџић је 1822. објавио прву бугарску граматику на западнобугарском дијалекту. А Бугарин Панталеј Хаџи Стојков, такође конзул у Београду, снимео је бугарске народне песме за Вуков додатак из 1822. године. Михаил Герман је био лице од поверења кнеза Милоша. Дана 15.02.1816, на предлог Михаила Германа, кнез Милош и српски кнежеви су му дали пуномоћје да заступа цео српски народ и његове захтеве пред руским царем Александром I. После преговора са царем, Михаил Герман је донео Кнезу Милошу златни прстен са дијамантима, поклон од цара, што је била велика милост за

кнеза и велики догађај за нову Србију и њене наде. Михаил Герман је постао кнежева десна рука, обавештавао га је и координирао све акције у вези са Русијом, Портом и његовим унутрашњим непријатељима. О томе сведочи њихова лична преписка, у којој кнез пише: „Превелика ми је ваша услуга, за коју не могу никако да се одужим... Знате и видите да немам с киме важне послове слати.” М. Герман остаје у дипломатској и тајној служби под вођством кнеза Милоша. Ушао је у оштру расправу са Вуком Караџићем око словне реформе српског правописа и књижевног језика. С конзулом Марком Тодоровичем спорови нису престали. То је подстакло Вука Караџића да напише писмо кнезу Милошу да се чува оних Бугара који би, будући да су несрби, могли да нашкоде српској ствари. Наравно, то није довело до нарушавања добрих односа кнеза са Бугарима. Ови Бугари су дали велики допринос економском успону Србије и њеној политичкој и међународној афирмацији.

Године 1835. штампане су бугарске књиге у Крагујевцу за Габровску школу. Захваљујући Михаилу Герману, кнез Милош је наредио да се бугарски рукописи не држе у штампарији, већ да се штампају бесплатно („Господарю се обеща колкуто книги се шампосат за Габровското шкољо бадихава”). У објављеним књигама Неофита Босвелија пише: „Штампано уз одобрење и подршку Његовог Преосвештенства Кнеза Србије Милоша Теодоровича Обреновића као поклон ђачкој бугарској омладини.” Захваљујући М. Герману, кнез је одлично примио Неофита Бозвелија и позвао га да постане Епископ Шабачки. Н. Бозвели пише М. Герману: „Сада сам добио писмену наредбу од кнеза, број 196 од 14. априла 1836. године, да дођем и постанем епископ у Србији.” Иако је Неофит имао одличне односе и личне везе са кнезом, одлучио је да остане учитељ у Бугарској. Ово је време позива и Парфенија Павловича из Силистре, високообразованог полиглоте, који је путовао по целој Европи, протеран из катедрале Светог Стефана у Бечу због православне проповеди против католичанства, затворен у Аустрији, претучен у Италији, Немачкој, Хрватској, Чешкој, Словачкој и др. због православне вере. У Карловцима је хиротонисан за јеромонаха, а касније и за епископа, помоћника митрополита карловачког. Оставио је много вредних описа фрушкогорских манастира, где је и сахрањен. Касније је братство Зограф испратило Доситеја Новакова. Године 1784. замонашио се као свештеник у Прилепу и Пироту. Турци су га мучили и тукли. Године 1834. постављен је за епископа, прво

у Зајечару, а потом у Неготину, где је и умро. Остао је пример лепог понашања међу мирјанима који су га волели, што потврђује и начин на који је његов ђакон Стефан Ковачев писао 1851. године: „Године 1831. за ђакона ћу бити рукоположен од нашег Бугарина Зографског у Атону манастира господина Епископа Доситеја и са њим у Зајечару... сам служио” (ово се чува у рукописном одељењу Софијске народне библиотеке). Данас су Доситејеве мошти налазе у посебној гробници у неготинској цркви. На надгробној плочи стоји натпис: „Овде почива тело блаженоупокојеног првог епископа Тимочке епархије, која је основана после ослобођења Србије од агарског јарма, Доситеја, рођеног у селу Дабници”.

Током српско-турског рата 1876. око 4.000 Бугара, формираних у одреде, основало је покрет бугарске милиције. Предводили су их бугарски намесници и притицали су Србима у помоћ у биткама са Турцима. Бугарски официри на служби у Русији – Р. Николов, Д. Николаев, С. Муткуров, А. Гуцев, С. Кисов, П. Стојанов и други, командовали су четама и батаљонима под командом руских официра и генерала Черњајева, Кирејева и других. Борили су се у различитим крајевима Србије – на подручју Алексиначког језера, Алексиначке Бање, Кладова, Књажевца, Бабиног зуба, Бабине Главе, Тресибаве, Шуматовца, Делиграда, Раковице, Салаша, Коренашт-Кадибогаза, Пирота-Темске-Висока, Засковаца, манастира Свети Стефан, Брестовца, Малог и Великог Извора, Топлог Дола, Манастира Светог Николе, Црног врха, Кошнице, Беле Паланке, Брзе Паланке, Тимочког и Моравског фронта – Зајечара и Неготина. Они су комуницирали са српским војводама Колом Рашићем и Таском Узуновићем, у неким случајевима под командом српског пуковника Хрватића. Србија је помогла многим бугарским четницима да побегну на српску територију припремајући се за устанак у бугарским земљама под османском влашћу. Има примера за то. Многе бугарске формације, одлуком Георгија С. Раковског и Бугарског револуционарног централног комитета, створене су у Београду. То су Прва и Друга бугарска легија, у које спадају бугарске легије из 1868. године и сам Апостол слободе Васил Левски. Међу њима су били многи намесници и други истакнути бугарски синови. Они су били наоружани и вешти у војним пословима. О Бугарској је написано, штампано и објављено много књига и револуционарних материјала.

Српска Кнежевина подржава напоре Руског царства да ослободи Бугаре. На почетку руско-турског ослободилачког рата, Србија је активно учествовала на страни Русије, што је одвукло пажњу дела турске војске и олакшало акције Русије. Дипломатски односи Србије и Бугарске успостављени су после ослобођења 1879. године.

Србија је имала амбасаду у граду Софији, а Бугарска амбасаду у Београду.

БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ У НОВИЈЕ ВРЕМЕ

Бугарско-југословенски односи

Током Другог светског рата већи део Србије био је под бугарском контролом, на основу тајног бугарско-немачког споразума. Међутим, покрети подршке партизанима сарађују једни са другима, па тако Југославија снабдева оружјем бугарске партизане.

Новембра 1944. представници југословенских комуниста изнели су бугарској влади предлог да Бугарска као шеста република уђе у нову југословенску федерацију. Бугарска страна, коју је подржавао и Совјетски Савез, биле је склонија стварању савезне државе у којој су Југославија и Бугарска равноправне стране. Крајем јануара 1945. године, бугарски премијер је на састанку инсистирао на смени министра одбране Дамјана Велчева. Георгијев и југословенски функционер Моше Пијаде, уз лично посредовање Јосифа Стаљина, постигли су споразум о унији између две земље, тајна писма којима је предвиђено стварање федерације без навођења њене структуре. Уговор никада није закључен због противљења Велике Британије и Сједињених Држава, које су сматрале да Бугарска не може деловати самостално док се не закључи мировни споразум.

Дана 1. јуна 1946. године велика југословенска делегација на челу са Јосипом Брозом Титом започела посету Москви. Тамо су 5. јуна незванично стигли лидери бугарских комуниста Георгиј Димитров, Васил Коларов и Трајчо Костов и одржали низ билатералних састанака. На заједничком тројном састанку 7. јуна, Стаљин је поново оштро критиковао бугарске комунисте због спорог успостављања тоталитарног режима у земљи у поређењу са Југославијом. Он је инсистирао на смени министра одбране Дамјана Велчева, а за ту сврху сматрао је да треба искористити политичке процесе у Југославији, као и давање културне аутономије Пиринској

Македонији, као први корак ка њеном поновном уједињењу са југословенским делом области. На састанку је одлучено да Југославија одбије стварну исплату репарација од стране Бугарске, иако ће из међународних разлога оне бити предвиђене будућим мировним споразумом. Осим тога, Тито је признао бугарски етнички карактер западних периферија и прихватио њихов повратак у Бугарску упоредо са присаједињењем Пирина Вардарској Македонији.

Након раскида између комунистичких режима Југославије и Совјетског Савеза 1948. године, бугарско-југословенски односи су постали хладни и оптерећени углавном такозваним македонским питањем.

Упркос тешкој ситуацији, током овог периода годишње се на граници одржавао низ сусрета два народа. Бугарско-српски односи обновљени су распадом Југославије.

Данас су бугарско-српски односи на једном од највиших нивоа.

Владимир Тургус, бивши амбасадор Р. Србије у Бугарској

Бугарско-српски односи данас су на једном од највиших нивоа, што је потврдио и Владимир Тургус, амбасадор Републике Србије у Бугарској.

После 1990-их створена је Бугарско-српска заједница. Многе организације –

Бугарска организација „МЕЂУНАРОДНА СЛОВЕНСКА ЗАЈЕДНИЦА ПЕРУН-2000”, бројна славистичка друштва у Бугарској, београдски Институт за политичке студије и други слични у Бугарској, Србији, Русији, Међународни словенски савет и Међународна

словенска академија, позивају на обнову и ширење братске односе међу словенским народима. У разним словенским земљама одржано је много пословних, корисних конференција, састанака на којима се расправљало о важним питањима из различитих аспекта, одређивали изгледи и доносиле одлуке. Посебно су интензивирале научне и културне везе између Бугарске и Србије. У Србији је одржано више међународних научних конференција које су дале нови позитиван замах билатералним односима. На основу представљених извештаја објављен је већи број научних радова. Водећу улогу у овим форумима имају држава Србија, Институт за политичке студије из Београда и професор др Зоран Милошевић, који су били домаћини радних конференција, на чему смо им захвални.

Однос између Белоградчика и Књажевца је одличан пример, прилика за добросуседство не само на Балкану, већ и широм света. Однос, заснован на братимљењу два града више од 50 година, упркос олујама и политичким проблемима, показује међусобно разумевање и емпатију. Са обе стране се надамо да једног дана неће бити граница између нас. У мирној и спокојној Европи живеће два брата словенско-православна народа. Блискост два народа повезана је са њиховом искреношћу менталитета. Ово пријатељство је постојало вековима, али вековима је било и оних који то пријатељство нису желели. А данас смо сведоци како је словенски свет угрожен. Подељени, супротстављени једни другима и коришћени као инструмент војно-политичких интрига које нас крваре и користе нашим вечним непријатељима. Не смемо дозволити никоме да се меша у наш однос. Заједно смо јачи, а разумевање нас чини ближима.

Током издајничког рата против Србије деведесетих година прошлог века, упркос тешким условима у којима су се нашле обе државе, Бугарска је Србији пружила моћну економску помоћ. Данас економске везе између држава јачају сваким даном. Многи Срби раде у Бугарској. Робна размена расте, а ово је корак напред у нашу заједничку будућност. Радимо на заједничким енергетским, водним, путним, културним и привредним пројектима. То је кључ добре будућности у односима две братске земље.

„Прекогранична сарадња помаже у јачању економских могућности. Обе државе морају уложити напоре кроз одређене инвестиције које ће ојачати озбиљан индустријски развој наших држава. Неопходно је створити услове да млади остану у својој земљи. За то постоје сви услови и заједнички програми. Одређени пројекти су реализовани и спроводе се.”

Поред економског и политичког аспекта односа, велики значај има и саобраћајно-туристичка повезаност путем Београд-Софија-Цариград и коридора 7 – река Дунав. Туризам у великој мери доприноси обнављању наших братских односа. Хиљаде грађана Србије лети преферирају и посећују бугарско приморје Црног мора, а зими спортске комплексе Боровец, Банско, Пампорово итд. На пример, 2017. године Књажевац је посетило 30.000 Бугара, али исто толико Срба Белоградчик. После пет година до 2023. ова туристичка размена је вишеструко порасла. У 2022. број бугарских туриста у Србији премашио је 350 хиљада. То је већ озбиљно. Имамо дивну духовну културу и историјске знаменитости које можемо пружити трећим државама. Фолклорне групе обе земље стално размењују посете, учествују на великим фестивалима, вокалним такмичењима, традиционалним обичајима итд. Добар пример је интеракција српских представника са општинама црноморских градова, организовањем концерата словенског и балканског фолклора током целог лета. На нивоу владе постигнуто је разумевање и намера да се направи својеврсни балкански пут између Србије и Бугарске. Ово ће бити нови вид туризма који ће привући аматере. Више их не привлаче хотели и бање, привлаче их нетакнута природа, дух, као и културне вредности које су се вековима очувале у нашим местима. Свакодневни контакти наших грађана велики су корак у развоју наших односа.

Нажалост, у сваком погледу потенцијал обе земље је у великој мери уништен. Али немамо другог начина него да ходамо руку под руку, тако смо јачи. Будућност је наша.

„Бугарско-српски односи данас су на једном од највиших нивоа у историји. Што се тиче новије историје, они су на завидном нивоу и служе као пример сарадње осталим балканским земљама. Последњих година у Бугарској је било више од 30 посета на високом нивоу из Србије – и обрнуто. Имамо заједничке пројекте и тражимо нове. Бугарска наставља да подржава Србију. Границе су отворене, пријатељство међу народима прати пријатељство велике политике.“

ЛИТЕРАТУРА

- Основи извор: Србско-българските отношения от най-старо време до днес – от Стоян Чилингиров; 1918 г.; издава Щабът на Действующата Армия – София.
- 1. Република Сърбия. // Официальный сайт Министерство на външните работи.
- 2. 140 години българо-сръбски дипломатически отношения
- 3. За управлението на империята – глава X, ГИБИ.
- 4. Мисирков, Кръстьо. Бележки по южно-славянска филология и история (Към въпроса за пограничната линия между българския и сръбско-хърватски езици и народи), Одеса, 30.XII.1909 г.
- 5. Българска сбирка, 1910, 1911.
- 6. Академик Йордан Иванов т. I „Избраните произведения”.
- 7. „Гласник”- I стр.171
- 8. *Византийско-унгарски войни*
- 9. *Отношения между България и Черна гора*
- 10. *Отношения между България и Босна и Херцеговина*

Емил Миланов

Председатель „Международная славянская община Перун-2000”
София, България

**БОЛГАРО-СЕРБСКИЕ ОТНОШЕНИЯ – ИСТОРИЯ
НАСТОЯЩАЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ НА БУДУЩЕЕ**

Резюме: *Славяне — самый многочисленный народ Европы, свыше 250 миллионов — 1/3 населения, занимающего 53% площади континента.*

Происходящие от одного корня, одной крови, языка, нравов, обычаев, традиций, менталитета, культуры и на 90% общей православной религии. Этот народ состоит из 14 стран, неотъемлемой частью которых являются Болгария и Сербия. Несмотря на то, что в некоторых научных работах нас разделяют – болгары как восточные славяне и сербы как западные, наша общая культура, на мой взгляд, это опровергает. Мы принадлежим к семи славянским племенам, населявшим Балканы. Несмотря на различные перипетии на протяжении веков, я бы сказал, что две страны взаимно и неразрывно связаны в родственном, православном вере, экономическом, культурном, политическом и традиционном плане.

Ключевые слова: *болгары, сербы, сотрудничество, история, будущее.*

Иван Андрејевич Ивањиков

*Доктор правних наука, доктор политичких наука
Професор на Катедри за теорију и историју државе,
Огранак Сочи
Сверуски државни универзитет правде
(РПА Министарства правде Русије), Сочи, Русија*

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ: ПОСТОЈЕЋИ ПРОБЛЕМИ И МОГУЋИ ПОЗИТИВНИ ПЕРСПЕКТИВЕ

Сажетак

Од осамдесетих година 19. века у словенском свету се одвијају контрадикторни односи који су повезани и са уједињавајућим догађајима и субјективним факторима и који воде или ка дисјунктивним процесима, стицању и губитку државног суверенитета, међусловенским ратовима, или ка сарадњи и оптимизацији у политичко-економским и другим областима друштвеног развоја. Циљ овог чланка је проучавање заједништва, јединства и сарадње Срба и Бугара, стварање услова за најповољније ситуације у српско-бугарским односима. У чланку се, на основу чињеница доступних у науци, разматрају проблеми у српско-бугарским односима од краја 19. века до почетка 21. века, као и могући позитивни изгледи за њихово решавање.

Кључне речи: *словенски народи, српско-бугарски односи, заједница, јединство, сродство језика, православље.*

Политичка активност балканских Словена у борби за независност од турских освајача почетком 17. века постала је предмет научне анализе. Словенски проблем се огледао у делу италијанског историчара Мавра Орбина „Царство Словена” (1601), Ј. Крижанића „Политика”, делима М. А. Бакуњина, Н. Ј. Данилевског и других. Није остао по страни ни велики песник А. С. Пушкин, који је после пољског устанка 1830. године у песми „Клеветницима Русије” из 1831. изразио сложеност политичких процеса у словенском свету и мешање у словенска питања несловенских народа; „... Оставите овај спор Словенима међу собом. // Домаћи, стари спор, већ одмерен судбином, // Питање које ви нећете решити...”

После Руско-турског рата 1877-1878, настале су независне словенске државе Србија, Црна Гора и Кнежевина Бугарска. Међутим, на Берлинском конгресу велике силе су предложили да део ослобођених територија врате под јурисдикцију Турске, а Бугари су претворени у подељени народ – неки су остали у Бугарској Кнежевини, а неки у Источној Румелији (Јужна Бугарска) под турском влашћу. М. А. Довгјало је приметио да су „два вештачки подељена дела Бугарске добила специфичне државне статусе”¹. Идеја о поновном уједињењу подељеног народа постала је национална идеја Бугара. Бугарски кнез Александар Батенберг је 1883. године одлучио да обнови Устав Бугарске, који је сам укинуо 1881. године, а усвојен још у априлу 1879. на Уставотворној скупштини у Трнову. Уставом Бугарске установљен је монархијски облик владавине и народно представништво, једнакост поданика, опште право гласа од 21. године живота, самоуправа заједница, лични имунитет, укинута је подела становништва на сталече.

Устанак који је почео септембра 1885. године у Источној Румелији био је почетак спонтаног уједињења бугарског народа. „То је истовремено постало повод и изговор за покретање братоубилачког српско-бугарског рата, који је српски краљ Милан Обреновић надао да ће искористити да превазиђе дуготрајну унутрашњу политичку кризу у земљи, а да истовремено покуша да прошири границе царства”². Аустроугарска је пружила помоћ Србији у износу

¹ Довгялло М.С. Первая межславянская сербско-болгарская война нового времени // Пiчэтаўскія чытаннi - 2021: 100 гадоў бду - першаму ўнiверсiтэту Беларусi. Мiнск, 27–28 октября 2021 года – Минск: Белорусский государственный университет. 2021. С. 219.

² Довгялло М.С. Первая межславянская сербско-болгарская война нового времени // С. 219-220.

од 40 милиона динара.³ Русија је апеловала на Француску, Немачку и Аустроугарску да прекину српско-бугарски рат.

Капетан Бондарев, који је радио у бугарском генералштабу, приметио је 1892. године: „Само је Аустроугарска била заинтересована за неуспех бугарске ствари.” ... „Аустроугарска је у свим временима сукоба гурала и хушкала краља Милана на рат са Бугарском... Данас може подржати Србе и поставити их против Бугара, а сутра – обрнуто.”⁴ У Бугарској су били војни инструктори из Русије. Они су само гледали догађаје, а онда је Русија повукла своје офицере из Бугарске. У Бугарској је постојало и антируско крило. „У Софији је било антируско крило у окружењу краља Александра. Његов саветник је био енглески агент, господин Ласалс.⁵ Према речима капетана Бондарева, српски краљ Милан „... објавивши рат, подједнако је играо на руку и аустријским и бугарским владарима”. Турци су истовремено „кокетирали са Бугарима и Србима”. Срби су подстицали становништво Бугарске да одбаци власт краља Александра „... и присаједини се Србији, а међу Србима је била агитација ... да се не боре против Бугара”⁶. Краљеви Србије и Бугарске су 2. новембра 1885. године издали прогласе својим народима и великим силама.

У рату, који је трајао три и по месеца, Србија је поражена. Резултати рата били су негативни за цео словенски свет, јер је српско-бугарски рат 1885. године ослабио пријатељство између словенских народа и идеја о словенској заједници је тада постала нереална. Године 1886. дипломатски односи Бугарске и Русије прекинути су на 9 година. У аутономној покрајини Источна Румелија, власт је формално припадала генералном гувернеру којег је постављао турски султан уз сагласност великих сила на период од 5 година. Турска је 1886. године поставила бугарског принца Александра Батенберга за генералног гувернера Источне Румелије.

У 20. веку Бугарска и Србија су водили битке три пута: у Другом балканском рату 1912-1913. А све је почело у октобру 1912. године успесима бугарских и српских трупа у борби против турске војске. Године 1912. склопљен је савез између Бугарске, Србије и Грчке. У самој Руској империји православни су подржавали

³ Исто, стр. 221.

⁴ Сербско-болгарская война 1885 года. Составил Болгарского Генерального штаба капитан Бондарев. – С. Петербург. 1892. С. 5

⁵ Исто, стр. 7.

⁶ Исто, стр. 15.

Словене. Међу победницима су се појавиле полемике око питања власништва над освојеним територијама. Под овим условима, Румунија је постала активнија и 21–25. јуна 1913. однела победу над бугарским трупима у бици на реци Брегалници. Турска је такође повратила неке територије од Бугарске. „Сви су одлично разумели да је примирје на Балкану нестабилно, а да је Букурештански уговор само пролог даљем крвопролићу.”⁷ На Балкану је криза у односима између Бугарске и Србије учинила неизводљивом идеју о словенској заједници. Рат између Србије и Бугарске почео је 9. јула 1913. године. Србија је победила Бугарску. Аустроугарска се успротивила српској окупацији нових територија, офанзива српске војске је обустављена. Румунија је такође имала територијалне претензије. Бугарски цар Фердинанд је крајем октобра 1912. одбио понуду Турске о примирју, желећи да ослободи Балкан, али је у децембру Бугарска већ била заинтересована за мир, али Турска ту понуду није прихватила. Тек 17. маја 1913. у Лондону је потписан мировни споразум између земаља Балканског савеза и Османског царства. Н. С. Гусев је приметио: „Прошло је више од сто година од завршетка Балканских ратова 1912–1913, али се њихове последице и даље осећају. Услед оружаног сукоба у лето 1913. Вардарска Македонија је ушла у састав Србије, што је Бугарску довело у табор својих противника, а истовремено и противника Русије (СССР) у оба светска рата. Утицај балканских ратова 1912–1913. може се видети у догађајима повезаним са распадом СФРЈ и у косовској кризи.”⁸ Заједно са САД, Уједињеним Краљевством Велике Британије и њиховим савезницима, Бугарска је 2008. признала независност Косова од Србије, што је изазвало нови круг тензија у односима између држава.

У периоду разарања територијалног интегритета Југославије (СФРЈ), Србија је оптужена за злочине на територији Хрватске, Босне и Херцеговине. Земља је била под међународним санкцијама и у изолацији.

Против Србије је вођен информациони рат у многим земљама света. Бугарски историчар С. А. Анчев напомиње да су у августу и септембру 1995. године савезници из НАТО-а учествовали у бомбардовању војске босанских Срба у Босни и Херцеговини и овим акцијама „... помогли да се промени однос снага између учесника у борбеним дејствима и натерали руководство босанских Срба

⁷ Гусев Н.С. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. М.: Индрик, 2020. С. 462.

⁸ Исто, стр. 9.

да прихвати услове мировног споразума о којем се преговарало у Дејтону, Охајо (САД).⁹ С. А. Анчев је указао на антиправославну политику у протекторату Косова под окриљем САД и НАТО-а у целини, која је изражена у уништавању православних цркава и манастира у периоду 1999-2004. С. А. Анчев је закључио да су „... јужну Србију прво окупирале снаге НАТО-а, а 8 година касније ова територија је прешла под руководство сепаратиста ОВК”¹⁰

Године 1999, када су НАТО трупе бомбардовале територију Србије, у Софији су одржавани митинзи против НАТО агресије на Србију. САД и земље Европске уније су обновиле сарадњу са Србијом тек након скидања са власти председника Србије Слободана Милошевића.

Спољна политика Србије на почетку 20. века била је усмерена на мирно решавање међународних спорова. Србија и НАТО су 2006. године потписали споразум о војној сарадњи. Србија је 1. марта 2012. године стекла статус кандидата за приступање Европској унији. Истовремено, спољна политика Србије била је усмерена на одржавање територијалног јединства и признавање Косова као дела територије Србије. Патриотски настројени српски научници веровали су да Србија може да напредује „без уласка у Европску унију и НАТО. Све ово, наравно, јача српску наду да ће једног дана, ако Запад успе да заузме Косово, оно поново бити враћено њима.”¹¹ Председник Србије Александар Вучић изјавио је 12. јануара 2022. године у интервјуу националној телевизији да република намерава да ојача сопствену војску за самоодбрану, а не за улазак у НАТО.

У праву је бугарски историчар С. А. Анчев, који је приметио: „Не може се рећи да данас међу балканским државама има победника и губитника. Током 30 година, униполарни модел их је довео у вазални положај према САД и њиховим савезницима из ЕУ. Овакво понашање њихових влада учинило их је марионетским државама или пуким протекторатима по узору на САД са европским учешћем”¹²

⁹ Анчев С.А. Протекторат Косово – политика США против балканског православља и славянства//Сербия, славянский мир и их соседи (к 630-летию битвы на Косовом поле): материалы Международной научно-практической конференции / Науч. ред., сост. Э.Г. Вартаньян, О.В. Матвеев. – Краснодар: Изд-во «Традиция», 2019. С. 147.

¹⁰ Анчев С.А. Протекторат Косово – политика США против балканског православља и славянства. С. 151.

¹¹ Милошевић З. Вторая потеря Косово и Метохии // Беларуская думка. – 2008. № 10. С. 102.

¹² Анчев С.А. Протекторат Косово – политика США против балканског православља и славянства. С. 144.

И у 21. веку у свету има доста противника „словенског света”. Води се политика поделе Словена. Зоран Милошевић, научни истраживач Института за политичке студије у Београду, напомиње да је румунски парламент 8. маја 2013. године „... усвојио амандман на закон којим се сви романски народи и етничке групе на Балкану проглашавају Румунима”, с обзиром на то да су и групе Срба, Грка, Бугара и других народа претварани у Румуне, „... који се морају вратити својим коренима”.¹³

У 21. веку се наставља процес урушавања Србије. Најпознатија чињеница овог процеса било је признање Косова од стране суверених Сједињених Држава, Уједињеног Краљевства Велике Британије и њихових сателита.

Живимо у свету контраста, контрадикција, алтернатива. Они постоје и у српско-бугарским односима. После посете министра спољних послова Србије Николе Селаковића Бугарској у јануару 2021. године, констатовано је да земље имају изгледе за сарадњу – сарадњу на пројекту аутопута „Европа”, на развоју гасовода „Балкански ток” и изградњи гасног интерконектора Бугарска-Србија.¹⁴ Истовремено, постоји опасност од сукоба који се мора избећи. У принципу, до ратова међу Словенима не би требало доћи, али су се водили и воде. Познато је да је током Другог светског рата „... погинуло 40 милиона Словена, али на Западу то никога није ни растужило, ни изненадило”.¹⁵ Погибију Словена 2014-2023. не жале ни у САД и неким земљама НАТО-а.

Српски политиколог и истраживач Института за европске студије у Београду, Стеван Гајић, приметио је да би успостављање пријатељских односа између српског и бугарског народа могло бити угрожено још увек неискорењеним национализмом: „Један од сценарија Запада на Балкану је сукоб између Србије и Бугарске”.¹⁶ Политиколози Зоран Милошевић (Србија)¹⁷ и Емил Миланов (Бу-

¹³ Милошевић Зоран. Геополитика. Взгляд с Балкан. Часть 1. – С-Петербург-Москва-Минск-Белград. 2023. С.40.

¹⁴ Србија и Болгария: новые перспективы делового сотрудничества// Сербия и Болгария: новые перспективы делового сотрудничества | Балканист (balkanist.ru) (дата обращения 5 сентября 2023 года).

¹⁵ Милошевић Зоран. Геополитика. Взгляд с Балкан. Часть 1. С.133.

¹⁶ «Сърбы и болгары должны стать одной семьей» //«Сърбы и болгары должны стать одной семьей» 29.09.1917 (дата обращения 5 сентября 2023 года).

¹⁷ Милошевић Зоран. Дунав, НАТО и стратегија Европске уније за Дунав // Европа и Дунав. Дунав у геополитичким стратегијама европских држава. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 26-27. јуна 2023. године у Београду. Приредили Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић. – Београд: Институт за политичке студије. – 2023 С. 29-47

гарска)¹⁸ оптимисти су у погледу развоја сарадње својих држава у Дунавском региону.

Министар иностраних послова Руске Федерације С. В. Лавров је приликом посете Србији 2022. године рекао: „Дубоко поштујемо српски народ, његову приврженост традицији, историји и његовим историјским пријатељима. Уверен сам да ће српски народ наставити да прави мудре изборе у свакој ситуацији, руководећи се својим темељним интересима...”¹⁹ Важно је да медији у Бугарској и Србији чешће извештавају о најбољим епизодама бугарско-српских односа. С обзиром на то да „медији данас играју значајну улогу у стварању сукоба и распиривању мржње према ‘другима’ у целом свету”²⁰, чини се неопходним донети одлуку да је модел антагонизма у српско-бугарским односима неприхватљив, а медији треба да допринесу политичком образовању грађана у духу сарадње српског и бугарског народа. Формирање вредносне перцепције српско-бугарских односа је пут ка стабилности и просперитету. Сарадња је могућа развојем, на основу консензуса, заједничких изгледа за успешан развој, равноправности држава, сопствених вредности и стандарда понашања. „Идеолошка, политичка, економска, правна и међуетничка сфера живота људи се мења, а након тога се временом превазилазе негативне перцепције једних о другима, међунационалне и верске противречности. Осећај личне, националне и политичке сигурности може бити успешан у присуству заједничких генетских, културних и других развојних пројеката, обострано корисне трговине.”²¹ И ова основа већ постоји у српско-бугарским односима.

¹⁸ Миланов Емил. Значење реке Дунав за формирање геополитичких стратегија Придунавских земаља. // Европа и Дунав. Дунав у геополитичким стратегијама европских држава. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 26-27. јуна 2023. године у Београду. Приредили Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић. – Београд: Институт за политичке студије. – 2023 С. 119-127

¹⁹ Интервју Министра иностраних дела Руске Федерације С.В.Лаврова српским СМИ, Москва, 28 марта 2022 године // Интервју Министра иностраних дела Руске Федерације С.В.Лаврова српским СМИ, Москва, 28 марта 2022 године – Министарство иностраних дела Руске Федерације (mid.ru) (5 септембра 2023 године)

²⁰ Милошевић Зоран. Геополитика. Взглед с Балкана. Часть 1. – С-Петербург-Москва-Минск-Београд. 2023. С. 243.

²¹ Ивањиков И.А. Декларација и реализација вредности Европског Сојуза у државама Дунавског региона // Европа и Дунав. Дунав у геополитичким стратегијама европских држава. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 26-27. јуна 2023. године у Београду. Приредили Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић. – Београд: Институт за политичке студије. – 2023 С. 165.

Дакле, Бугари и Срби су братски православни народи који живе једни поред других и осуђени су на добросуседске односе. Бугарско-српске противречности у прошлости су „породични спорови”, које они могу и треба да решавају сами, уз евентуално посредовање других словенских народа.

До средине 21. века словенска идеја неће престати да буде актуелна и потребно ју је проучавати и развијати како би се успоставио мир и слога међу словенским народима на принципима једнакости и правде. Садржај појмова „словенска идеја”, „словенска заједница” потребно је прилагодити, узимајући у обзир реалне друштвене односе и ниво развоја политичких наука. Ако међу бугарским научницима буде велики број научника који ће бранити српске интересе, а међу српским који бране бугарске, онда ће се разумевање међу народима повећати и биће основа добросуседства и сарадње. Словени ни у ком случају не треба да одбијају да буду укључени у словенски контекст и морају да траже начине да међусобно бране своју културу. Научници могу учинити много да би постигли овај циљ. У савременим условима, релевантност идеја мислилаца који су писали о словенском јединству је изузетно велика. С тим у вези, од великог је значаја ко је предлагао одређене идеје о словенском јединству и уједињењу. Ујединити Словене је практично немогуће, пошто не постоји уједињујућа идеја. Народи словенских држава имају различите духовне вредности, али сличне државно-правне вредности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анчев С.А. Протекторат Косово – политика США против балканског православља и славянства // Србија, славјански мир и их соседи (к 630-летию битвы на Косовом поле): материалы Международной научно-практической конференции / Науч. ред., сост. Э.Г. Вартањян, О.В. Матвеев. – Краснодар: Изд-во «Традиция», 2019. – 290 с.
2. Довгјалло М.С. Первая межславянская сербско-болгарская война нового времени // С. 219-220.
3. Гусев Н.С. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. М.: Индрик, 2020. – 520 с.
4. Иванников И.А. Декларация и реализация ценностей Европейского Союза в странах Дунайского региона // Европа и Дунав.

- Дунав у геополитичким стратегијама европских држава. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 26-27. јуна 2023. године у Београду. Приредили Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић. – Београд. – Београд: Институт за политичке студије. – 2023 С. 155-168.
5. Интервју Министра иностраних дела Руске Федерације С.В.Лаврова српским СМИ, Москва, 28 марта 2022 године // Интервју Министра иностраних дела Руске Федерације С.В.Лаврова српским СМИ, Москва, 28 марта 2022 године – Министарство иностраних дела Руске Федерације (mid.ru) (5 септембра 2023 године).
  6. Миланов Емил. Значење реке Дунав за формирање геополитичких стратегија Придунајских земаља // Европа и Дунав. Дунав у геополитичким стратегијама европских држава. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 26-27. јуна 2023. године у Београду. Приредили Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић. – Београд. – Београд: Институт за политичке студије. – 2023 С. 119-127
  7. Милошевић Зоран. Геополитика. Вглед с Балкана. Част 1. – С-Петербург-Москва-Минск-Белград. 2023 – 284 с.
  8. Милошевић Зоран. Дунав, НАТО и стратегија Европске уније за Дунав // Европа и Дунав. Дунав у геополитичким стратегијама европских држава. Зборник радова са међународне научне конференције одржане 26-27. јуна 2023. године у Белграду. Приредили Зоран Милошевић и Миша Стојадиновић. – Београд: Институт за политичке студије. – 2023. С. 29-47
  9. Милошевић З. Друга губитак Косова и Метохије // Белауска думка. – 2008. № 10.
  10. Српско-бугарска војна 1885 године. Составио Бугарског Генералног штаба капитан Бондарев. – С.Петербург. 1892.
  11. Србија и Бугарија: нове перспективе деловог сарадничества // Србија и Бугарија: нове перспективе деловог сарадничества | Балканист (balkanist.ru) (дата обраћања 5 септембра 2023 године).
  12. «Срби и бугари треба да буду једна породица» // «Срби и бугари треба да буду једна породица» 29.09.1917 (дата обраћања 5 септембра 2023 године).

Иванников Иван Андреевич

доктор юридических наук, доктор политических наук
профессор кафедры теории и истории государства
Сочинского филиала

«Всероссийский государственный университет юстиции
(РПА Минюста России)»

**СЕРБСКО-БОЛГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ:
СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ
ПОЗИТИВНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ**

Резюме: *С 1880-х годов в славянском мире происходят противоречивые отношения, которые связаны как с объединительными событиями, так и субъективными факторами и приводящими то к разъединительным процессам, приобретением и потерей государственного суверенитета, межславянским войнам, то к сотрудничеству и оптимизации в политико-экономической и иных сферах социального развития. Целью статьи является исследование общности, единства и сотрудничества сербов и болгар, создание условий наибольшего благоприятствования в сербско-болгарских отношениях. В статье, с опорой на имеющиеся в науке факты, исследуются проблемы в сербско-болгарских отношениях начиная с конца XIX века и до начала XXI столетия, а также возможные позитивные перспективы их решения.*

Ключевые слова: *славянские народы, сербско-болгарские отношения, общность, единство, родство языков, православие.*

III

ПОЛИТИКА И КУЛТУРА: СТАВОВИ И ПОГЛЕДИ НА СРПСКО-БУГАРСКЕ ОДНОСЕ

Николај Подчасов*

*Институт за светску економију и међународне односе
Руска академија наука
Москва, Русија*

БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ ЗА ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ СТРАНКЕ ГЕРБ (2009-2021)

Сажетак

Вреди напоменути да је велику улогу у изградњи бугарско-српског дијалога одиграо људски фактор, односно лични односи највиших државних званичника. Тако се у септембру 2020. године, током састанка са премијером Борисовим, председник Србије А. Вучић обратио присутнима на бугарском језику, констатовао да су се две земље зближиле више него икада и назвао Борисова „братом”. Шеф државе је више пута истакао велики допринос бугарског премијера развоју позитивних односа. Заиста, упркос његовој припадности западном либералном табору, саставна карактеристика Борисовљевог политичког стила била је потрага за компромисима, како у унутрашњим, тако и у спољним пословима. После оставке владе Борисова 2021. године, политичари који су је сменили су се определили за јасније слагање са евроатлантским курсом, што је отежало тражење заједничког става у односима са Београдом.

Кључне речи: Бугари, Срби, странка ГЕРБ, политика, геополитика.

---

* Научни сарадник

Бугарско-српски односи у 21. веку су се развијали прилично стабилно, мада споро и без приметних помака. На овој позадини, период 2010-их издваја се као време када су две суседне православне словенске земље са заједничком богатом и сложеном историјом нашле начин да интензивирају сарадњу у новим геополитичким условима. У овој деценији политички дијалог је достигао нови ниво, а практичан резултат је била реализација неколико великих инфраструктурних пројеката.

Разлози за ове промене делимично се виде и у партијско-политичкој ситуацији која се у то време развила у Бугарској. Током прве две деценије након распада социјалистичког блока, Софија је углавном следила прилично опрезну, конзервативну линију у својим односима са суседним земљама. За главни циљ своје спољне политике прогласила је учвршћивање статуса лојалног члана евроатлантске заједнице и продубљивање европских интеграција. Бугарска елита је обраћала пажњу на друге области, укључујући и Балкан, само у мери у којој је то допринело успостављању имиџа републике као дела колективног Запада. Као резултат тога, до средине 2010-их Бугарску политику у региону карактерисала је наглашена пасивност, а њени стратешки циљеви свели су се на формалну подршку кретању суседних држава ка придруживању ЕУ.

Формирање проактивне позиције Софије у односима са суседним земљама такође је отежано недостатком континуитета између смењујућих влада. Незадовољство становништва резултатима друштвено-економског развоја Бугарске изазвало је снажан набој протестних осећања, који се изражавао у честим и наглим променама у саставу владајућих кругова. Деведесетих година прошлог века политичка елита је била подељена на два супротстављена тabora, на челу са Бугарском социјалистичком партијом (БСП) и Савезом демократских снага (СДС).¹ У оквиру овог биполарног модела, незадовољство бирачког тела је било изражено у чињеници да се на свим изборима власт премештала са једног поларитета на други, при чему је разлика између победника и пораженог стално расла, одражавајући разочарење бирача у оба политичка покрета. Напетост између ривала приморала их је да се фокусирају на унутрашњу агенду, избегавајући промене у спољној политици колико је то могуће.

¹ Баева И. Узловые проблемы политической истории Болгарии в начале XXI в. // Очерки политической истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Конец XX — начало XXI в. / Отв. ред. К. В. Никифоров. М.; СПб.: Нестор-История, 2020. С. 14.

У 2000-им годинама борбу између два табора заменили су таласи популистичких партија.² Захтев за обновом у бугарском друштву допринео је наглом порасту популарности политичких пројеката које су водили бистри, харизматични лидери који су обећавали да ће напустити праксу претходне генерације елита и решити најтеже друштвене проблеме. Године 2001. на парламентарним изборима победио је Национални покрет „Симеон Други” (НДСВ), предвођен бившим царем Симеоном Сакс-Кобург-Готским. Године 2005. националистички „Напад” Волена Сидерова је постигао озбиљан успех. У 2009. години, странка Грађани за европски развој Бугарске (ГЕРБ), коју је створио градоначелник Софије Бојко Борисов, постала је власник највеће фракције у Народној скупштини. Политички играчи претходне деценије – БСП, СДС – остали су важни учесници у животу земље, али су изгубили монополски статус.³ Овако драстичне промене партијско-политичког пејзажа, комбиноване са специфичностима популистичких покрета, усмерених пре свега на задовољавање унутрашњеполитичких потреба становништва, онемогућавале су развој доследног курса у односима према другим балканским државама.

Услови за прелазак на активнију спољну политику појавили су се тек средином 2010-их. До тада се на власти у земљи успоставила партија ГЕРБ, која је успела да обезбеди подршку не само значајног дела бирача, већ и значајног дела економске, политичке и културне елите, а такође је успоставила стабилне везе са утицајним људима у САД и ЕУ. Јачање њених унутрашњих позиција омогућило јој је да обрати пажњу на питања спољне политике. Узимајући у обзир географски положај земље, као и односе које је руководство ГЕРБ-а успоставило са суседним државама, Софија почиње да претендује на улогу посредника између Брисела и других регионалних играча.⁴

Циљ повећања ауторитета Бугарске на Балкану најјасније се показао 2018. године, када је земља истовремено била домаћин неколико великих међународних форума. У Варни је 26. марта 2018. године, на позадини затегнутих односа Анкаре и Брисела

² Смилев Д. Парламентские выборы 2009 года в Болгарии: популизм и европеизация? // Сравнительное конституционное обозрение. М., 2009. № 6 (73). С. 18-22.

³ Подчасов Н.А. Десять лет у власти в Болгарии: опыт внутриполитического лавирования партии ГЕРБ // Проблемы национальной стратегии. 2021. № 4 (67). С. 73-74.

⁴ Подчасов Н.А. Особенности внешней политики Болгарии в период правления партии ГЕРБ (2009–2021 гг.) // Проблемы национальной стратегии. 2022. № 4 (73). С. 270.

због последица миграционе кризе, одржан самит „ЕУ-Турска”.⁵ У оквиру председавања Софије Саветом ЕУ, 16. маја 2018. године у Бугарској је одржан први самит „ЕУ-Западни Балкан” од 2003. године.⁶ У главном граду Бугарске 6-7. јула 2018. године одржан је и наредни самит формата „16+1” уз учешће шеснаест европских земаља (Бугарска, Хрватска, Чешка, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Пољска, Румунија, Словачка, Словенија, Албанија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и Северна Македонија) и Кина.⁷ Тако је до средине 2018. постала очигледна тврдња ГЕРБ-а да трансформише Софију у „мост” између интереса различитих играча на Балкану.

У међувремену, први кораци у том правцу учињени су још раније, када је Борисов остварио оживљавање формата „Балканске четворке”. Идеја о стварању формата за редовне самите балканских земаља први пут се појавила 2015. године на иницијативу румунског премијера Виктора Понте. Дана 24. априла 2015. године у Крајови су се окупили представници Румуније, Бугарске и Србије, дајући форуму незванични назив „Крајова група”.⁸ Други састанак је одржан исте године 16. јуна. Међутим, тада су активности формата престале због заоштравања унутрашњих политичких контрадикција у Румунији и Понтине оставке.

Од 2017. године Борисов енергично ради на поновном покретању балканског самита. Већ 3. октобра 2017. године у Варни се одржава први састанак обновљене „Балканске групе” на коју је, поред Бугарске, Србије и Румуније, позвана и Грчка. Учесници су се 9. децембра 2017. окупили у Београду, 24. априла 2018. у Букурешту и 4. јула 2018. у Солуну. Затим су се десила још четири слична догађаја (2. новембра 2018. у Варни, 22. децембра 2018. у Београду, 29. марта 2019. у Букурешту и 19. маја 2020. путем видео линка), када је председавање протекло у кругу између учесника, са изузетком

⁵ Итоги саммита ЕС-Турција в болгарской Варне. URL: <https://mk-turkey.ru/politics/2018/03/27/itogi-sammita-es-turciya.html?ysclid=lpkrfdud28676616703> (дата обращения: 01.12.2023).

⁶ Историческа среща: Лидерите от ЕС и Западните Балкани се събраха в София (ОБЗОР). URL: <https://nova.bg/news/view/2018/05/16/216162/историческа-среща-лидерите-от-ес-и-западните-балкани-се-събраха-в-софия-обзор/> (дата обращения: 01.12.2023).

⁷ Seventh 16+1 Summit takes place in Sofia. URL: <https://europeanwesternbalkans.com/2018/07/06/seventh-161-summit-takes-place-sofia/> (дата обращения: 01.12.2023).

⁸ Бочев В. Балканската четворка: твърде късно или по-добре късно, отколкото никога? URL: <https://geopolitica.eu/2019/178-broy-5-2019/3070-balkanskata-chetvorka-tvarde-kasno-ili-po-dobre-kasno-otkolkoto-nikoga> (дата обращения: 22.10.2023).

2020. године, када због пандемије COVID-19 форум није одржан у Грчкој, како се очекивало, већ у формату на даљину.⁹

И поред примамљивог поређења са Вишеградском групом, премијер Борисов је нагласио да циљ ових састанака није договарање заједничке политике. Према његовим речима, задатак самита је био отклањање инфраструктурних недостатака на Балкану.¹⁰ Тако је бугарски политичар скренуо пажњу да до 2017. године није било ни једног завршеног аутопута који би повезивао било које две од четири земље. Поред развоја друмског и железничког саобраћаја, учесници су такође настојали да створе мрежу гасовода који би могли да побољшају сигурност снабдевања енергијом.

Други правац активности групе био је отклањање неравнотеже у европском интеграционом покрету држава чланица. Ако је Грчка била чланица ЕУ, шенгенске зоне и зоне евра, онда су Бугарска и Румунија и даље тражиле пријем у последња два удружења. Србија је, пак, била у процесу преговора о приступању ЕУ. Ове разлике, према мишљењу учесника самита, биле су препрека прогресивном развоју региона. Лидери четири државе планирали су да координирано траже пријем Бугарске и Румуније у Шенген и еврозону, као и да помогну у убрзавању европских интеграција Србије.¹¹

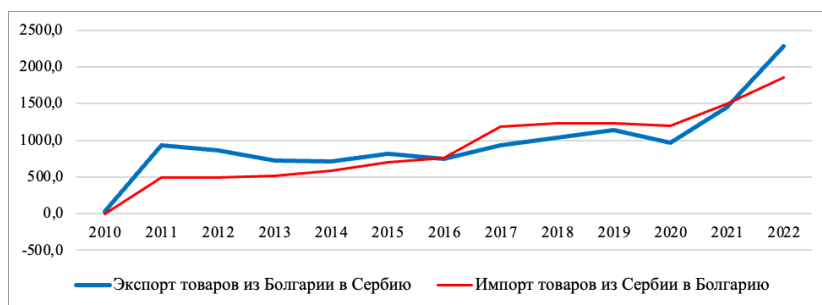
⁹ Види: Борисов след четиристранната сретта във Варна: Не създаваме нова Вишеградска четворка. URL: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2017/10/03/3053233_borisov_sled_chetiristrannata_sreshta_vuv_varna_ne/ (дата обращения: 22.10.2023); Сърбия ще е домакин на четиристранна сретта на върха с България, Гърция и Румъния. URL: https://velikotarnovo.utre.bg/2017/12/08/467442-surbia_shte_e_domakin_na_chetiristranna_sreshta_na_vurha_s_bulgaria_gurtsia_i_rumunia (дата обращения: 22.10.2023); Мигрантската криза и отношенията между балканските държави обсъдиха Бойко Борисов и Мирослав Церар. URL: <https://bnr.bg/horizont/post/100962490/premierat-borisov-shte-uchastva-v-sreshtata-na-varhanna-psue-v-slovenia> (дата обращения: 22.10.2023); Борисов на сретта с колегите от Гърция, Румъния и Сърбия. <https://www.dnes.bg/politika/2018/07/04/borisov-na-sreshta-s-kolegite-ot-gyrciia-rumyniia-i-syrbiiia.381225> (дата обращения: 22.10.2023); Бойко Борисов е домакин на четиристранна сретта в резиденция “Евксиноград”. URL: <https://bntnews.bg/bg/a/bojko-borisov-e-domakin-na-chetiristranna-sreshcha-v-rezidentsiya-evksinograd> (дата обращения: 22.10.2023); Борисов вечеря с Вучич и Ципрас. URL: https://clubz.bg/77510-borisov-vechereq_s_vuchich_i_cipras?page=0%2C1 (дата обращения: 22.10.2023); Борисов в Букурещ за седмата сретта на лидерите на България, Румъния, Сърбия и Гърция. URL: <https://bnr.bg/horizont/post/101099717/borisov-shte-uchastva-v-sedmata-sreshta-na-liderite-na-balgariia-rumania-sarbia-i-garcia> (дата обращения: 22.10.2023); Започна срещата между България, Гърция, Румъния и Сърбия. URL: <https://tribune.bg/bg/politika/zapochna-sreshtata-mezhdubalgariya-gartsiya-rumaniya-i-sarbiya/> (дата обращения: 22.10.2023).

¹⁰ Борисов след четиристранната сретта във Варна: Не създаваме нова Вишеградска четворка. URL: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2017/10/03/3053233_borisov_sled_chetiristrannata_sreshta_vuv_varna_ne/ (дата обращения: 01.12.2023).

¹¹ Бочев В. Балканската четворка: твърде късно или по-добре късно, отколкото никога? URL: <https://geopolitica.eu/2019/178-broy-5-2019/3070-balkanskata-chetvorka-tvarde-kasno-ili-podobre-kasno-otkolkoto-nikoga> (дата обращения: 22.10.2023).

Интензивирање спољне политике Софије у региону доприне-ло је јачању билатералних веза са Београдом. Трговински промет између две земље је приметно повећан (види Графикон 1). У оквиру програма изградње „Вертикалног гасног коридора” (система вертикалних гасовода дуж осе север-југ са могућношћу двосмерног пумпања гаса), пројекат интерконектора „Нови Искар-Ниш” (Interconnector Bulgaria–Serbia, IBS) је убрзан. Меморандум о узајамном разумевању између две државе потписан је још 2005. године. Међутим, припремна фаза рада текла је изузетно споро. Тек 2012. године закључен је уговор о изградњи, али је реализација поново закаснила.¹²

Графикон 1. Динамика трговинског промета између Бугарске и Србије (2010–2022), милион лева.

Извор: Национални институт за статистику (Бугарска)¹³

Стремљење Борисова да заузме нишу као регионални лидер у области интеракције између балканских држава и ЕУ приморала је бугарске власти да посвете већу пажњу развоју инфраструктурних пројеката. Године 2016. завршена је изградња сличног гасовода са Румунијом (Русе-Ђурђу).¹⁴ Рад на интерконекторима са Грчком и Србијом је убрзан (видети Слику 1). Међутим, Борисов није стигао да их заврши пре истека мандата: због тога је веза са Грчком

¹² Започва строежт на газопровод между България и Сърбия. URL: <https://btvnovinite.bg/bulgaria/zapochva-stroezhat-na-gazoprovod-mezhdubulgariya-i-sarbiya.html> (дата обраше-ния: 22.10.2023).

¹³ Trade in goods of Bulgaria with EU in 2022 (preliminary data). NSI. 13.03.2023. URL: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/FTS_Intrastat_2022-12_en_TN793AE.pdf (дата обраше-ния: 20.09.2023).

¹⁴ България вече има първи газонтерконектор. URL: <https://www.economic.bg/bg/news/7/balgariya-veche-ima-parviya-gazov-interkonektor.html> (дата обраше-ния: 08.05.2023).

пуштена у рад 1. октобра 2022. године¹⁵, а отварање гасовода „Нови Искар-Ниш“ је одложено до краја 2023. године.¹⁶

Слика 1. Интерконектор гасовода између Бугарске и Румуније, Грчке и Србије.

Извор: Mediapool¹⁷.

Дужина гасовода је на крају износила око 170 км, од чега је 62 пролазило преко територије Бугарске, а 108 кроз територију Србије. Капацитет протока достигао је 1,8 милијарди кубних метара годишње. Обезбеђена је могућност снабдевања гасом у два правца. Његова изградња, која је убрзана 2010-тих и завршена почетком

¹⁵ Интерконекторът с Гърция вече работи. Газът поевтиня с 34%. URL: https://www.capital.bg/biznes/energetika/2022/09/28/4396041_sled_vtoroto_otkrivane_na_interkonektora_s_gurciiia_gaz/ (дата обращения: 08.05.2023).

¹⁶ Интерконекторът между България Сърбия ще бъде открит през ноември. URL: <https://www.dnes.bg/world/2023/10/31/interkonektoryt-mejdu-bylgariia-syrbiia-shte-byde-otkrit-prez-noemvri.587759>

¹⁷ Борисов иска България да стане основен газов транзитѝор за Европа. URL: <https://www.mediapool.bg/borisov-iska-bulgaria-da-stane-osnoven-gazov-tranzityor-za-evropa-news243819.html> (дата обращения: 02.12.2023).

наредне деценије, омогућила је обема земљама да ојачају своју енергетску безбедност док остварују профит од транзита.¹⁸

Други велики пројекат који је утицао на односе Бугарске са Србијом био је наставак другог крака гасовода „Турски ток“, чији се бугарски део звао „Балкански ток“. Идеја о овом инфраструктурном објекту појавила се након што је Русија у децембру 2014. године, због контрадикторности односа са ЕУ, одлучила да одустане од изградње „Јужног тока“. У пролеће и лето 2018. бугарски председник Румен Радев и премијер Борисов посетили су Руску Федерацију, током које је бугарска страна иницирала стварање алтернативне руте за испоруку руског гаса у Европу. У том циљу, „Турски ток“ је требало да добије наставак који би пролазио кроз територију Бугарске и даље ка Србији и Мађарској.¹⁹

Пројекат је реализован у три фазе. Први од њих (Малкочлар-Странца, 11 км) завршен је у октобру 2019. године. Њиме је омогућено снабдевање руским гасом Бугарске, као и (претходном трасом Трансбалканског гасовода) Грчке и Северне Македоније, почевши од јануара 2020. године. Друга етапа (Полски Сеновец-Зајечар, 308 км) завршена је у децембру 2020. године²⁰: омогућила је пребацавање око 4 милијарде кубних метара годишње до границе са Србијом, што омогућава да се подмире потребе ове земље за плавим горивом.²¹ Планирано је да трећа фаза (Провадија-Полски Сеновец, 166 км) буде завршена до априла 2021. године, након чега је капацитет гасовода требало да се повећа на 12,7 милијарди кубних метара годишње – на основу снабдевања у Мађарској (види Слику 2).

¹⁸ Интерконекторът между България и Сърбия – готов до края на октомври. URL: <https://btvnovinite.bg/bulgaria/interkonektorat-mezhdu-balgarija-i-sarbiya-gotov-do-kraja-na-oktomvri.html> (дата обращения: 22.10.2023).

¹⁹ Подчасов Н.А. Развитие российско-болгарских отношений с 2001 по 2018 г. на примере опыта совместных энергетических проектов // Проблемы национальной стратегии. 2019. № 5 (56). С. 61.

²⁰ Сърбия вече получи първите количества газ по “Балкански поток”. URL: <https://www.investor.bg/a/334-evropa/318993-sarbiya-veche-poluchi-parvite-kolichestva-gaz-po-balkanski-potok> (дата обращения: 08.05.2023).

²¹ «Балканский поток» придет в Сербию к лету. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4134199> (дата обращения: 08.05.2023).

Слика 2. Гасовод Балкански ток

Извор: Епицентър²².

У марту 2020. године премијер Бугарске Бојко Борисов најавио је да ће две нове компресорске станице (Расово и Нова Провадија) повећати максималан обим снабдевања са 12,7 на 20 милијарди кубних метара годишње. Ово је, пак, требало да пружи Софији прилику да користи „Балкански ток” за транспорт „не само руског гаса” у централну Европу, већ и других снабдевача.²³ Тренутно је капацитет гасовода проширен на 16 милијарди кубних метара годишње, што је омогућило да се преко територије Србије обезбеди извоз у Мађарску.²⁴

²² Как “Турски поток” стана “Балкански” с благословијата на Путин. URL: <https://epicenter.bg/article/Как--quot-Turski-potok--stana--quot-Balkanski-quot--/193022/4/0> (дата обраћања: 02.12.2023).

²³ Веројатно, реч также идёт о транспортировке СПГ из терминалов Грeциe. См.: Изходният капацитет на Балкански поток ще бџе увеличен. URL: <https://www.mediapool.bg/izhodniyat-kapatsitet-na-balkanski-potok-shte-bade-uvelichen-news304272.html> (дата обраћања: 08.05.2023).

²⁴ “Балкански поток” реализира 262 млн. лева печалба през 2022 г. URL: <https://www.investor.bg/a/518-energetika/374245-balkanski-potok-realizira-262-mln-leva-pechalba-prez-2022-g> (дата обраћања: 08.05.2023).

Трансформација Бугарске у транзитну земљу за гас који се из Русије испоручује Србији требало је да зближи две балканске земље и учини их зависнијом једну од друге. Нажалост, ближа сарадња у области снабдевања енергентима учинила је очигледнијим противречност у геополитичком курсу две земље, што је посебно дошло до изражаја у наредном периоду, након оставке владе Борисова. Народна скупштина Бугарске увела је 13. октобра 2023. додатни порез од 20 лева (око 10 евра) за мегават по часу за транзит руског гаса кроз земљу. Сврха ове мере, према кабинету Денкова-Габријел, била је смањење конкурентности енергетских ресурса из Русије. Бугарски премијер је објаснио да Софија рачуна „не на повећање цена у Србији и Мађарској, већ на смањење профита Гаспрома”, што ће, према његовим речима, омогућити „смањење средстава која иду у руски државни буџет за вођење рата”.²⁵

Руководство Србије је негативно оценило деловање суседне државе. Председник Вучић је истакао да ће увођење додатног пореза од стране Бугарске довести до „наглог поскупљења гаса за још 100 евра за 1000 кубних метара”. Ово је застрашујући раст”.²⁶ Србија и Мађарска су 17. октобра 2023. године припремиле заједничку изјаву у којој су одлуку Софије назвали „непријатељским корак” који угрожава безбедност снабдевања енергијом две земље.²⁷

Трећи вишегодишњи билатерални пројекат била је изградња аутопута „Европа”, који је требало да повеже главни град Бугарске са градом Нишом. Ова траса је била део Паневропског транспортног коридора 10. Како наводе бугарски медији, то је најкраћа рута која повезује западну Европу са Блиским и Средњим истоком.²⁸

Радови на изградњи пута почели су 2011. године. Српска деоница је завршена у септембру 2020. Њена дужина је била 86,9 км, укључујући 87 мостова, 5 тунела укупне дужине 2,6 км. Вредност пројекта процењена је на 476 милиона евра. У финансирању су учествовале Европска инвестициона банка, Европска банка за обнову

²⁵ Hungary Calls Bulgaria Levy on Russia Gas Transit ‘Hostile Step’. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-10-17/hungary-calls-bulgaria-levy-on-russia-gas-transit-hostile-step-lnuhxqok?srnd=premium-europe&sref=Y0jVLcFo> (дата обрашенија: 24.10.2023).

²⁶ Србија и Унгарија възрптаха срещу българските такси за газ. URL: <https://www.segabg.com/hot/category-economy/surbiya-i-ungariya-vuzroptaha-sreshtu-bulgarskite-taksi-za-gaz> (дата обрашенија: 24.10.2023).

²⁷ Президент Болгарии раскритиковал кабмин за повышение стоимости транзита газа РФ. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/19054199> (дата обрашенија: 24.10.2023).

²⁸ „Азия е по-близо до Европа”: Пуснаха АМ „Европа” между Калотина и Драгоман (ВИДЕО). URL: <https://btvnovinite.bg/bulgaria/azija-e-po-blizo-do-evropa-pusnaha-am-evropa-mezhdu-kalotina-i-dragoman-video.html#> (дата обрашенија: 22.10.2023).

и развој и Светска банка. На церемонији отварања сајта, премијер Борисов је саопштио да је „Берлински зид између Бугарске и бивше Југославије пао. Србија од данас има луку Варна, луку Бургас и нема ни једног семафора до центра Истанбула.”²⁹

У међувремену, бугарска деоница аутопута „Европа”, која је дуга само 52 км, градила се много спорије. Следећа етапа (Калотина – Драгоман, 14,5 км) завршена је у октобру 2023. године, а завршетак трасе се очекује тек до краја 2024. Софија наводи чињеницу да се изградња успорила као резултат унутрашње политичке нестабилности, као и догађаја у вези са пандемијом COVID-19.³⁰

Да сумирамо, може се приметити да је период активних бугарско-српских односа у 2010-им имао прилично ограничене резултате. Политички дијалог је интензивирао, а реализација билатералних и мултилатералних инфраструктурних пројеката убрзана. Изграђен је „Балкански ток” којим је руски гас почео да тече из Турске преко територије Бугарске у Србију. Изградња гасовода „Нови Искар-Ниш” (ИБС) и аутопута „Европа” напредовала је, али су оба пројекта завршена тек 2020-их, након што је ГЕРБ изгубио статус владајуће странке.

Вреди напоменути да је велику улогу у изградњи бугарско-српског дијалога одиграо људски фактор, односно лични односи највиших државних званичника. Тако се у септембру 2020. године, током састанка са премијером Борисовим, председник Србије А. Вучић обратио присутнима на бугарском језику, констатовао да су се две земље зближиле више него икада и назвао Борисова „братом”.³¹ Шеф државе је више пута истакао велики допринос бугарског премијера развоју позитивних односа. Заиста, упркос његовој припадности западном либералном табору, саставна карактеристика Борисовљевог политичког стила била је потрага за компромисима, како у унутрашњим, тако и у спољним пословима. После оставке владе Борисова 2021. године, политичари који су је сменили су се определили за јасније слагање са евроатлантским курсом, што је отежало тражење заједничког става у односима са Београдом.

²⁹ Борисов към Вучич: Падна Берлинската стена между България и бивша Югославия. URL: https://glasove.com/public_html/istoriqta-na-1-snimka/borisov-kym-vuchich-berlinskata-stena-mezhdu-byulgariya-i-bivsha-yugoslaviya-dnes-padna (дата обращения: 22.10.2023).

³⁰ Пуснаха за движение нов участък от магистрала “Европа”, но без акт 16. URL: <https://darik.bg/pusnaha-za-dvizenie-nov-uchastak-ot-magistrala-evropa-no-bez-akt-16> (дата обращения: 22.10.2023).

³¹ Борисов към Вучич: Падна Берлинската стена между България и бивша Югославия. URL: https://glasove.com/public_html/istoriqta-na-1-snimka/borisov-kym-vuchich-berlinskata-stena-mezhdu-byulgariya-i-bivsha-yugoslaviya-dnes-padna (дата обращения: 24.10.2023).

ЛИТЕРАТУРА

1. Баева И. Узловые проблемы политической истории Болгарии в начале XXI в. // Очерки политической истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Конец XX — начало XXI в. / Отв. ред. К. В. Никифоров. М.; СПб.: Нестор-История, 2020.
2. Борисов към Вучич: Падна Берлинската стена между България и бивша Югославия. URL: https://glasove.com/public_html/istoriqta-na-1-snimka/borisov-kym-vuchich-berlinskata-stena-mezhdu-byulgariya-i-bivsha-yugoslaviya-dnes-padna (дата обращения: 22.10.2023).
3. Бочев В. Балканската четворка: твърде късно или по-добре късно, отколкото никога? URL: <https://geopolitica.eu/2019/178-broy-5-2019/3070-balkanskata-chetvorka-tvarde-kasno-ili-po-dobre-kasno-otkolkoto-nikoga> (дата обращения: 22.10.2023).
4. Историческа среща: Лидерите от ЕС и Западните Балкани се събраха в София (ОБЗОР). URL: <https://nova.bg/news/view/2018/05/16/216162/историческа-среща-лидерите-от-ес-и-западните-балкани-се-събраха-в-софия-обзор/> (дата обращения: 01.12.2023).
5. Итоги саммита ЕС-Турция в българской Варне. URL: <https://mk-turkey.ru/politics/2018/03/27/itogi-sammita-es-turciya.html?ysclid=lplkrfdu28676616703> (дата обращения: 01.12.2023).
6. Подчасов Н.А. Десять лет у власти в Болгарии: опыт внутриполитического лавирования партии ГЕРБ // Проблемы национальной стратегии. 2021. № 4 (67). С. 72-97.
7. Подчасов Н.А. Особенности внешней политики Болгарии в период правления партии ГЕРБ (2009–2021 гг.) // Проблемы национальной стратегии. 2022. № 4 (73). С. 256-282.
8. Подчасов Н.А. Развитие российско-болгарских отношений с 2001 по 2018 г. на примере опыта совместных энергетических проектов // Проблемы национальной стратегии. 2019. № 5 (56). С. 54-67.
9. Смилов Д. Парламентские выборы 2009 года в Болгарии: популизм и европеизация? // Сравнительное конституционное обозрение. М., 2009. № 6 (73). С. 16-26.
10. Seventh 16+1 Summit takes place in Sofia. URL: <https://european-westernbalkans.com/2018/07/06/seventh-161-summit-takes-place-sofia/> (дата обращения: 01.12.2023).

Подчасов Николај

Институт мировой экономики и международных отношений
Российская академия наук
Москва, Российская Федерация

**БОЛГАРО-СЕРБСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД
ПРАВЛЕНИЯ ПАРТИИ ГЕРБ (2009-2021 ГГ.)**

Резюме: *Стоит отметить, что большую роль в построении болгаро-сербского диалога сыграл человеческий фактор, то есть личные отношения высших государственных чиновников. Так, в сентябре 2020 года во время встречи с премьер-министром Борисовым президент Сербии А. Вучич обратился к собравшимся на болгарском языке, заявил, что две страны стали ближе, чем когда-либо, и назвал Борисова «братом». Глава государства неоднократно подчеркивал большой вклад премьер-министра Болгарии в развитие позитивных отношений. Действительно, несмотря на принадлежность к западному либеральному лагерю, неотъемлемой чертой политического стиля Борисова был поиск компромиссов как во внутренних, так и во внешних делах. После отставки правительства Борисова в 2021 году пришедшие ему на смену политики сделали выбор в пользу более четкого согласия с евроатлантическим курсом, что затруднило поиск общей позиции в отношениях с Белградом.*

Ключевые слова: *Болгары, сербы, партия Гербов, политика, геополитика.*

Брацо Ковачевић*

Бања Лука, Република Српска, БиХ

ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ О БАЛКАНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ

Сажетак

У историји српског политичког и друштвеног мишљења и дјеловања понекад су се појављивале занимљиве, племените и добронамјерне идеје које су, са историјске позорнице, једноставно – нестајале. Једна од таквих се односи на формирање балканске федерације. Иако није био једини њен идејни творац, ипак је Димитрије Туцовић идеји реализације балканске федерације као државно-политичког удружења равноправних држава и нација, дао значајан допринос. Због унутардржавних и вањско-политичких фактора који су онемогућавали, спречавали и бранили њено остварење, идеја о балканској федерацији није могла бити остварена. Да је била, свакако би историјски развој Балкана имао неки другачији развојни пут.

Кључне речи: *Димитрије Туцовић, Балкан, Балканска федерација, Србија.*

УВОД

Критички, марксистички и социјалистички оријентисан, Димитрије Туцовић (1881-1914) ће се изградити у изузетно значајну личност радничког и социјалистичког покрета у Србији након периода дјеловања Светозара Марковића (1846-1875). Управо, полазећи

* редовни професор у пензији

од марксистичке концепције ослобађања експлоатисаних и поробљених класа и нација, Туцовић ће у свом теоријском раду, као и практичком дјеловању, а посебно оног који се односи на ослобађање од утицаја вањских империјалних сила и стварање балканске федерације слободних држава и нација, посветити битну пажњу.

Мало је српских интелектуалаца који су се бавили проблемом уједињења балканских држава и нација у јединствен геополитички простор балканске федерације. Поред Светозара Марковића, Весе Пелагића (1838-1899), Драгише Лапчевића (1867-1939), Душана Поповића (1884-1918), Радована Драговића (1878-1906), и других, овдје можемо сврстати и Димитрија Туцовића као једног од најзначајнијих подржавалаца концепта балканске политике и балканске федерације.

БАЛКАНСКА ЕНИГМА

Иако се Балкан прије Европе налазио у, сасвим сигурно можемо рећи, цивилизованом периоду развоја, ипак га Европа доживљава предцивилизацијским и нецивилизаним подручјем.

Међутим, када се историјски погледа, онда се може видјети да се коријени савремене Европе или, како се то каже, *Запада* – европске и Западне културе и цивилизације – управо налазе на балканском подручју, у старој Грчкој и њеној култури и цивилизацији. Али, и поред тога, термини и појмови као што су *Европа* и *Балкан* не само да изазивају различите асоцијације, него служе и као различити квалификативи. Тако се за Европу они повезују са *цивилизованошћу*, *развијеношћу* и *уређеношћу*, а за Балкан – „нецивилизованошћу”, „не развијеношћу” и „не уређеношћу”. Иако се географски Балкан налази у Европи, ипак га Европа у културном и политичком смислу не прихвата.

На Западу се ријеч *Балкан* још увијек доживљава у пежоративном смислу као „нешто сасвим друго”, „страно”, „дивље”, „варварско”, „примитивно”, „некултурно”, „не цивилизовано”, „не мирно”. И ријеч *балканизација* се веома често користи као ознака за „примитивизам”, „нецивилизованост”, „уситњеност”, „распарчаност” и нешто што је „немирно”, „политички незрело”, и слично. На Западу се Балкан доживљава и као некакав баук – „један баук кружи културом Запада – баук Балкана”. Сама ријеч *балканизација* „је означавала не само уситњавање великих и снажних политичких

јединица, већ је постала синоним за повратак племенском, заосталом, примитивном и варварском”¹.

Због постојања различитих етничких група и њихових различитих култура и религија, Балкан је постао немирно и нестабилно „буре барута”. И, као негативна „онтологија”, Балкан је описиван као „несигурна територија”, „симбол насиља и нестабилности”, „хендикеп хетерогенитета” и да му, зато, треба наметнути империјалну управу јер су његови народи неспособни да успоставе сопствену аутономну управу.

Истиче се да је за политичке институције на Балкану карактеристично то да нису демократске, те да балканске државе немају развијено цивилно друштво, као што је то случај на Западу. Па, и данас је бриселско-европски однос према Балкану обојен негативним наративима: и данас се на подручје Балкана расистички гледа као на некакав резерват. Још увијек се Европа, која се лажно и лицемјерно заклиње у либералне вриједности, демократију и људска права, заправо скрива иза расистичких идеја о „неједнакости људских раса” коју је изнио Жозеф Артур де Гобино 1854. године, а као државни пројекат преузео Адолф Хитлер.

Историјски посматрано, од периода успостављања Берлинског мира 1878. године па до данас, балкански народи и балканске државе, постају предметом међународног интереса и, истовремено, подручјем војних, политичких и економских сукоба.

У свом политичком спису *Источно питање* (1880) румунски интелектуалац Михај Еминеску (Mihai Eminescu) луцидно примјећује да се Балканско полуострво отвара према истоку Европе неким тежњама толико супротстављеним да нам је немогуће сагледати нешто самодовољно, независно, са јасним циљем. Напротив, присиљени смо да прихватимо да се ради о спољним утицајима погубним за све народе полуострва. Етнографија нас све јасније убјеђује да ниједан, баш ниједан од ових елемената (бугарски, албански, грчки, турски, српски) није довољно бројчано изражен сваки за себе да би могао са успјехом да оствари превласт над осталима, тако да сасвим одговара духовна успоредба грофа Андрошија, по којој је битка између два оваква народа, налик бици два лава која се међусобно прождиру тако да ни од једног ни реп не остане. Нагон за доминацијом изазива напетост и покреће, а гдје све то може да одведе, никако није тешко погодити. И, умјесто да сви дођу до

¹ M. Todorova, (1999). *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 15, 317.

заједничког договора који би се поштовао, они се дијеле по државама, развијају тежње за надмоћи, жељу за разбаштињем другог, доводећи до сталних трвења. Историјски су одређени да заједнички живе, скупа изгину у свађи и боју, ради безначајних комада земље као и ради превласти овог или оног језика. А исход је добро знан: претвориће се, у рукама својих моћних комшија, у туђе руке, па се мир никада неће моћи успоставити, док једном сви скупа не падну под туђинску власт. Балканско полуострво ће постати сцена супарничких борби за лажну надмоћ, подједнаку за све. Тренутне побједи једних, смјењују тренутне побједи других, а у овим грчевитим трзајима неко трећи ће профитирати.²

Готово након једног и по стољећа од како је написан наведени текст, ствари се на Балкану нису битно промијениле, јер балкански народи као да нису у стању да уче лекције из прошлости. Балкан је још увијек простор политичких и вјерских напетости и сукоба. Зато се може рећи да се историја на Балкану непрестано понавља, али они који у њему живе не извлаче никакве поуке. Подијељени и раздијељени, балкански народи као да нису способни за међуетничку сарадњу и заједнички живот. Један дио тих проблема јесте везан за балканску „онтологију”, али други је везан за призму великих цивилизацијских подјела и цијепања. Па, и данас је Балкан „разапет” између традиционалног и модерног, између различитих, често непомирљивих сукоба етничких група, религија, култура и цивилизацијских токова који доводе у питање мирну коегзистенцију. Историјски, културолошки и вјерски се Балкан развијао и још увијек се развија у оквиру ригидних парадигми мржње и нетрпељивости, пароксијализма, етнонационализма и територијализма који су кочили и онемогућавали развој демократских процеса. Зато веома изражене и многобројне проблеме са којима се сусреће Балкан не треба тражити сасмо у прошлости, већ и у садашњости.

За балканско подручје се може рећи да је густо насељен простор са преко 50 милиона људи; на Балкану одавно постоје православље, ислам и католичанство који често завршавају у међуетничком и међурелигијском конфликту; Балкан се налазио под Отоманском и Аустроугарском влашћу, као и под утицајем Русије; на Балкану су се сукобиле и идеологије комунизма, фашизма, нацизма и национализма, идеологије које су створене у Европи; на Балкану су касно формиране нације и државе, стално су се прекрајале границе,

² М. Eminescu, (2000). *Istočno pitanje*, Beograd: Oktoih.

ратовало се против страних окупатора и све је то доприносило и економској заосталости.

Без обзира на европску учтивост која настоји да „разумије ствари”, ипак Европа не разумије Балкан, али ни Балкан не разумије Европу.

И поред међусобног неразумијевања, Балкан је значајна интересна геополитичка тачка Европе. Заправо, на овом балканском геополитичком простору „хаоса” готово да сви „извана” имају неке своје „виталне националне интересе”. Турци своје носталгичне Отоманске, Аустријанци Аустро-Угарске, Нијемци неостварене „*Lebensraum*” интересе, Американци „виталне”, и тако редом. Свако, па и мало настојање, да одбране своје интересе, слободу и своју сиротињску егзистенцију на овој вјетрометини на којој се налази српска „кућа поред пута”, велике силе одмах доживљавају као атак на те „своје” виталне интересе. И, сви као да имају већа права од Срба и балканских народа који овдје вијековима живе и, наравно, сви у тој својој параноичности и очигледној војној, политичкој, дипломатској, идеолошкој и медијској агресивности, милитантности и белицизму, могу да балканске народе, а Србе посебно, оптужују за било шта јер су агресивни, моћни и снажни. Србима остаје да се бране што је тешко у борби између Давида и Голијата јер, мало по мало, остају без дијела свога суверенитета, личног и колективног идентитета, и територија.

О Балкану је лако говорити у географском смислу, али не и у политичком и геополитичком смислу у оквиру којег се „онтологија” Балкана одређује и доживљава на негативан начин. Европски супремизам није једини, али је један од геополитичких разлога због којег је Балкан неразвијен и због којег су на његовом простору перманентно присутни антагонизми. То је и разлог због којег се и Димитрије Туцовић теоријски и политички ангажовао.³⁷

³⁷ Димитрије Туцовић је рођен 13. маја 1881. године у свештеничкој породици у Гостиљу на Златибору код Ужица. У Ужичкој гимназији – реалки, Туцовић се, у последњој деценији XIX вијека, упознаје са социјалистичким идејама, а прва сазнања о њима добио је од свог друга Радована Драговића. У гимназијским данима је научио њемачки језик што му је касније омогућило да преводи текстове и чита њемачки марксистички *Die Neue Zeit*. Године 1899. из Ужица прелази у Београд да заврши гимназију и настави школовање. У Београду је наставио и са радом на пропагирању идеје социјализма и организовања радничког покрета у *Краљевини Србији*. Већ 1901. године формира социјалистичке групе високошколаца, постаје члан *Управе радничког друштва* и почиње радити на синдикалном организовању радника. Након завршене гимназије 1901. године, уписује *Правни факултет* у Београду. У то вријеме је *Краљевином Србијом* владао аутократски режим Александра

Обреновића. У периоду 1902-1903. године Туцовић организује демонстрације против режима када је одржао импресивни говор пред окупљеним студентима и радницима. Послије овог протеста, када је неколико људи погинуло, за њим је расписана потјерница, па је био принуђен емигрирати у иностранство. Послије *Мајског преврата* – државног удара који се догодио у ноћи између 10. и 11. јуна 1903. године (по јулијанском календару 28. и 29. маја) је помилован. Тада је група незадовољних официра убила краља Александра Обреновића и краљицу Драгу. Након мајског преврата, у 1903. години учествује у стварању *Српске социјалдемократске странке (ССДС)* и постаје уредник страначког листа *Радничке новине*. Партија се оштро супростављала вањској хегемонијској политици Србије и залагала се за федерацију балканских народа. Поред *Самосталне радикалне странке*, *ССДС* је представљала опозицију доминантној *Народној радикалној странци* Николе Пашића. На Другом конгресу *Радничког савеза* 1904. године Туцовић је одржао реферат под називом *Синдикалне организације* говорећи о значају синдикалних организација. У истој години уређује *Радничке новине* и објављује чланак под називом *Синдикати и партија*. Димитрије Туцовић је 1906. године на Београдском универзитету дипломирао право, након чега одлази у Беч на специјализацију, али се 1908. враћа у Србију и исте године је био изабран за секретара *ССДС*. Свој рад посвећује синдикалној борби, а као народни посланик Туцовић се противио ратним кредитима. У 1907. години у Њемачкој проучава литературу о нацији и анексији Босне и Херцеговине. Постао је покретач оснивања и члан редакције *Социјалистичке библиотеке*. Туцовић ће сарађивати и објављивати прилоге у *Трговачком помоћнику* (Београд), *Слободи* (Загреб), *Гласу слободе* (Сарајево), *Die Neue Zeit* (Штутгарт), *Vorwärts* (Берлин). Писаће о положају радничког покрета у Србији, социјалној политици, порезима, имовинском цензусу и изборима у Србији, водиће полемике, писати критике. У свом кратком животу Туцовић ће објавити неколико стотина чланака у домаћим и страним листовима и часописима. Написаће неколико брошура и преводити дјела Карла Маркса, Августа Бебела, Карла Кауцког, и других. На V конгресу *Главног радничког савеза* 1909. године и VII конгресу *ССДС* (1909) поднио је реферат под називом *Једна централна инстанца за све опште класне акције покрета*. У 1909. години *Српска социјалдемократска странка* мијења назив у *Српска социјалдемократска партија (ССДП)*. Почетком 1910. године је у Београду Туцовић организовао *Прву балканску социјалистичку конференцију*, на којој је покренута идеја о стварању Балканске федерације. Покреће часопис *Борба*, чији је био главни уредник. Туцовић је као представник Партије, која је постала чланица *Друге Интернационале*, судјеловао на многим међународним радничким конгресима и скуповима. На *Међународном социјалистичком конгресу* у Копенхагену, 1910. године, је одржао говор у коме је критиковао социјалисте западних земаља због њиховог опортуног држања поводом колонијално-поборљивачке аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Од 7. до 9. јануара 1910. је организатор, идејни творац и референт *Прве балканске социјалистичке конференције*, и управо под његовим утицајем је прихваћена идеја о стварању Балканске федерације. У Београду је одржан први конгрес социјал-демократских партија Балкана којем су присуствовали делегати из Србије, Бугарске, Румуније, Турске, Црне Горе, Македоније и словенских области Аустро-Угарске. Учесници Конгреса су се сложили о томе да треба градити заједнички живот и укинути насилно исцртане границе. За њих је национално питање демократско право свих народа Балкана у остварењу националног политичког јединства у заједничкој федералној држави. Такође, ове године је и делегат на VIII конгресу *Друге интернационале*, одржаног у Копенхагену. Упознао је Розу Луксембург, Карла Кауцког, Лава Троцког. У периоду од 1910-1914 покреће и уређује *Борбу*, израђује и предлаже резолуцију о централнојinstancи која је прихваћена на VIII партијском и VI синдикалном конгресу (1911). Тиме су партијски и синдикални покрети сједињени у један социјалистички покрет. У 1912. и 1913. години учествује у *Првом балканском рату*. Своје критичко мишљење и неслагање у вези војног похода на Албанију, објашњавајући конфликт и интересна подручја буржоаских влада

БАЛКАНСКА ФЕДЕРАЦИЈА

Балкан је простор империјалистичких освајања великих сила, с једне стране, и империјалних претензија појединих балканских држава једних према другима (нпр. Бугарске према Србији, Србије према Албанији и Македонији), са друге стране.

У таквом геополитичком окружењу се обликује и Туцовићев интелектуални опус и политички ангажман.

Како су се у XIX вијеку на балканском простору почеле стварати националне државе оне су, умјесто потребе за заједничким мултикултуралним и мултинационалним животом, настојале да империјално прошире своје територије угњетавајући друге нације. Тако је Грчка настојала да постане „Велика Грчка”, Бугарска – „Велика Бугарска”, а Србија – „Велика Србија”.

Против овакве милитантне, империјалне и завојевачке политике су се побунили прогресивно оријентисани интелектуалци, па и Димитрије Туцовић који се, противећи оваквој политици, заправо истински залагао за заједницу балканских народа.

Туцовићев теоријски рад, условно речено, може се посматрати на два, међусобно повезана нивоа: једном, који се односи на унутрашњу политику, и други, који се односи на вањску политику и геополитику. И на једном, и на другом новоу, Туцовић ствари посматра са стајалишта *једнакости*, у првом случају, унутардржавне, политичке и социјалне, а у другом, „извандржавне”, политичке и социјалне *једнакости*.

Када је ријеч о првом нивоу, поменимо чувене ријечи Димитрија Туцовића: „У Србији нема више гладних година – јер све су гладне!”

тадашњих националних држава, и оштро осуђујући државни империјализам буржоаске владе – Туцовић је изнио у књизи *Србија и Арбанија*. Пред почетак *Првог свјетског рата* Туцовић је са Драгишом Лапчевићем позвао на велики раднички збор, у чијем прогласу се каже: „Радници, пре него што смо добили рачуна о утрешку људских и материјалних жртава кржаве 1912. и 1913, од Вас се могу свакога часа потражити нове жртве. Нова ратна опасност доводи у највећој мери у питање не само мир на Балкану већ и мир у Јевропи... Србији, Балкану, свјетској култури и јевропском пролетаријату потребан је мир, а више него икоме потребан је радничкој класи и народу Србије”. Туцовић је пред почетак *Првог свјетског рата* отишао у Берлин на докторске студије али се, када је 1914. године Аустроугарска објавила рат Србији, враћа у Србију и ступа у Српску војску. Учествоје у почетним побједама над Аустроугарском и, као антиратни борац, пацифиста и социјалдемократа, и као командир вода у Колубарској бици на Врпчевом брду код Лазареваца, Димитрије Туцовић гине – 20. новембра 1914. године.

На овај начин је Туцовић указивао на проблем *социјалних неједнакости и сиромаштва* у Србији. Истицао је да у Србији постоји подјела на *три класе*: оне који имају право да бирају и да буду бирани; затим оне који имају само право да бирају, и оне који не само да немају право да бирају, него немају ни право да буду бирани. За Туцовића је ова социјална дискриминација „глупа и варварска” и зато је треба укинути. На тај начин се Туцовић залагао за укидање *имовинског цензуса*, према којем готово пола милиона особа у Србији није имало право гласа. Борећи се за правду и једнакост, Туцовић је инсистирао на остварењу политике *социјалне једнакости*. Да би се она остварила, односно да би се оствариле промјене у друштву, неопходно је изградити чврсту класну оријентацију *радничког социјалистичког покрета*, интересе покрета организовати преко снажне *политичке партије* и развити чврсте односе између партије и *синдиката*.

Други ново Туцовићевих размишљања се, као што рекосмо, односи на вањску политику и геополитику, а посебно оних везаних за формирање балканске федерације.

Прије него што се осврнемо на тај сегмент Туцовићевих размишљања, укратко ћемо се задржати на неким његовим ставовима за које можемо рећи да су представљали својеврсну антиципацију критике *неолиберализма*.

Туцовић је критички писао о империјалним експлоататорским интересима и односима великих држава према малим државама као што је и Србија. Поред њихове освајачке политике која је балканским народима доносила ропство, Туцовић је говорио и о погубном *каматном ропству*.

Када његова размишљања од прије стотину година упоредимо са нашим данашњим искуством и геополитичком односу моћних држава и њихових финансијских институција према сиромашним земљама, можемо рећи да тадашња Туцовићева гледишта управо представљају антиципацију каснијих догађања у којима неолибералне институције, као што су *Међународни монетарни фонд* и *Свјетска банка*, експлоатишу сиромашне.⁴

⁴ У 2001. години је некадашњи потпредсједник *Свјетске банке*, нобеловац Џозеф (Joseph E. Stiglitz), рекао бившем предсједнику Владе Републике Србије Зорану Ђинђићу – „чувајте се МММФ-а”. Било је то јасно упозорење од погубног утицаја и дјеловања моћних глобалних неолибералних институција као оруђа неоколонијализације и десуверенизације слабих и сиромашних држава које узимају кредите од МММФ-а. О овоме потпуније у: В.

Као што се супротстављао било каквом облику империјалног освајања, Димитрије Туцовић се оштро супротстављао европским силама које су Србији стално наметале неке облике конфликтних стања. Срби су „раскомадани и поробљени народ” што је показала и анексија Босне и Херцеговине о којој Туцовић говори као о „варварском акту”: „Ми стојимо пред једним језовитим, варварским призором светске историје: све тежње за слободом, све националне аспирације, све културне претензије једног цивилизованог народа од неколико милиона чланова брутално се негирају једним охолим завојевачким гестом! Један, највећи, најчистији за живот, најспособнији део српског народа, Босна и Херцеговина, дефинитивно се цепа од нас осталих, за које је *нераздвојно* спојен интимним везама националне заједнице, културнога јединства и истоветних традиција, *једноставне* историје! Ово је *черечење српске нације!*” Туцовић истиче да Аустро-Угарска „овај варварски акт” не чини самостално, „на своју руку”, него у договору са потписницима Берлинског уговора које су за себе резервисале одређене географске просторе, од којих је Аустро-Угарска добила српски простор. Одговорност за овај освајачки империјални чин снесе и „`православна` и `братска нам` Русија и `узвишена земља` *човекових права* – Француска и `мирољубива и цивилизована` Гледстонова Енглеска и херој националног јединства и независности – Гарибалдијева Италија!”⁵

Децидно истичући да анексија Босне и Херцеговине никако не представља неку стабилизацију и учвршћивање добросусједских односа на Балкану и гаранцију мира, Димитрије Туцовић сматра да она представља почетак веома немирног периода на Балканском подручју.

Критикујући турско-аустроугарски однос према Балкану, и пишући о анексији као „акту насиља” и „акту поробљавања”, Туцовић се заправо оштро супротставља аустроугарској геополитици и традиционалном германском геополитичком односу према Балкану. Зато је инсистирао не само на уједињењу српског народа, него и на удруживању балканских народа. Наравно, то удруживање се може остварити под патронатом неке моћне силе, али, наравно, не „под вођством Турске”, која је на Балкану харачила и злостављала балканске народе пола миленија. Зато Туцовић и истиче да „се осећа

Kovačević, (2019). *Neoliberalna hegemonija*, Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka.

⁵ Д. Туцовић, „Историјски тренутак”, *Радничке новине*, 25.IX. 1908.

да на југоистоку Европе мора да се мења ред ствари који је створен по *туђим* мерама и *туђим* плановима и да та тежња за променом налази свога носиоца у све ширим народним масама”. Такође, народи схватају да Балкан припада Балканцима, и да не треба тражити помоћ својих непријатеља, односно великих европских држава, него „у међусобном зближавању, споразумевању и сједињавању снага ради слободног, независног, заједничког живота”. Балкан је „трусно полуострво” јер представља сталну „ратну опасност” и стални „непресушни извор заплета и борбе”. Проблеми Балкана су за Туцовића и производ империјалних и колонијалних аспирација великих сила, а прије свега „германске опасности”, које од балканских држава и нација стварају „расцјепкане и несложне” државе и нације рушећи њихово право на постојање. Ту политику *divide et impera* треба одбацити, ујединити се и борити „против колонијалне завојевачке политике капиталистичких држава које по Балкану муте”.⁶

Идеју о рјешавању тзв. *Источног питања* као идеју организовања балканских народа у оквиру једне конститутивне политичке заједнице изнио је Карл Маркс (1818-1883) давне 1853. године.

Од наших интелектуалаца и политичких практичара треба поменути њих неколико који су износили своја схватања о овом проблему.

Тако се, на примјер, Светозар Марковић залагао за федерацију, али не националних држава и не према народностима, већ федерацију срезова и округа. Истицао је да српски народ живи потпуно измјешан са другим балканским народима, без потпуно јасних и прецизних географских и етнографских граница, те би морао „узети улогу освајача” према сусједима уколико би тежио стварању некакве „велике” националне државе. Зато Србија никако не смије да се поводи егоистичним и парцијалним интересима сопствених властољубаца, већ мора да се на Балканском полуострву уједини са другим нацијама како би остварила национални и политички просперитет.

Васа Пелагић се залагао за „солидарну и потпуно аутономну и слободну федерацију балканско-карпатских народа”. Ипак, након анексије Босне и Херцеговине (7. X 1908) од стране Аустро-Угарске (која је Босну и Херцеговину окупирали још 1878. године на основу одлуке *Берлинског конгреса*), код балканских социјалдемократа

⁶ Д. Туцовић, (1975). *Сабрана дела*, књ. 7, Београд, стр. 526; Д. Туцовић, (1975). *Сабрана дела*, књ. 3, Београд, стр. 528, 529.

преовладава свијест о потреби формирања заједничке државе која би водила економском, политичком и националном ослобођењу балканских народа. Тако је, на иницијативу *ССДС* организова *Прва балканска социјалдемократска конференција* на којој су учествовали делегати Србије, Босне и Херцеговине, Бугарске, Македоније, Турске, Словеније, Хрватске, Црне Горе, Румуније. Делегати Грчке нису пристовали, али су рад Конференције подржали. На Конференцији је истакнут став да се тежње народа југоисточне Европе за свеукупним економским и политичким ослобођењем могу остварити једино окупљањем и организовањем свих привредних снага и одбраном од заједничке опасности.⁷

Почетком XX вијека већина балканских радничких и сељачких партија прихвата стварање Балканске федерације као свој политички циљ. Тако је ова идеја задобила масовну подршку. Балкански савез би представљао брану утицаја империјалних сила према балканским државама и неопходни државни механизам одбране балканских држава, те гаранцију њихове националне аутономије и слободе. Само уколико би међу народима владала демократија, слога и једнакост, народи би, а не њихови владари и капиталисти, могли управљати „својом судбином”. Зато се Туцовић оштро супротстављао експанзионистичкој колонијалистичкој политици Николе Пашића, односу националистичке владајуће олигархије према „албанском питању” и насилничким освајачким и поробљивачким претензијама српске буржоазије, залажући се за успостављање пријатељских односа између Срба и Албанаца и изградњи конфедералне заједнице која ће гарантовати мир, сигурност, слободу и просперитет балканским народима. Туцовић је сматрао да у остварењу ове идеје Албанце треба придобити милом, а не над њима проводити силу.⁸

⁷ Далења сарадња на организовању Балканске федерације је, због несугласица и разлика у мишљењима, прекинута тако да нису успјеле ни припреме за организовање *Друге балканске социјалдемократске конференције*. На иницијативу комунистичких партија балканских држава је 15.1.1920. године основана *Балканска комунистичка федерација (БКФ)* која приступа *Комунистичкој Интернационали* с циљем организовања активности на формирању *Балканске Совјетске Социјалистичке Федеративне Републике*. Све до 1948. године идеја на формирању балканске социјалистичке федерације је била дио програма балканских комунистичких партија након Другог свјетског рата када је дошло до зближавања балканских држава: Југославије, Албаније, Бугарске, те грчких партизана. Међутим, сукоб између Тита и Стаљина 1948. године је потпуно осујетио остварење Балканске федерације.

⁸ Tucović, D. (1974), *Srbija i Albanija: Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd: Radnička štampa.

Реализација политичког концепта балканске федерације наилазила је на одређене препреке. Наведимо оне најзначајније.

Прва се односила на то да се велике империјалне силе увијек супротстављају политичким и геополитичким интересима малих држава доживљавајући то као чин губљења утицаја, моћи и интереса. Зато оне обично наступају са стајалишта историјски познатог принципа *divide et impera*.

Други разлог треба тражити у империјалним претензијама самих балканских националистичких владајућих структура, односно властодржаца незаситих у плјачки туђих ресурса.

И, трећи разлог треба тражити у сплету друштвених, економских, политичких и геополитичких односа, околности и утицаја на Балкану на почетку XX вијека, и касније.

Без обзира на све, идеја о оснивању балканске федерације је несумњиво значајна, али и била тешко остварива идеја. Поготово данас, у ситуацији све заостренијих геополитичких односа на балканском, европском и глобалном нивоу гдје се племените антимилитантне, антимилитаристичке, пацифистичке социјалдемократске идеје сасвим потискују...

ЗАКЉУЧАК

Димитрије Туцовић је значајан интелектуалац и политички практичар покрета за који је вјеровао да ће промијенити положај радничке класе и народа како унутар балканских држава, тако и између њих. Зато је снажно подржавао пројекат о балканској федерацији као пројекту уједињења српске нације и рјешавања националног питања.

Идеја једнакости је за Димитрија Туцовића била *spiritus movens* како његовог унутардржавног, тако и његовог извандржавног, међудржавног дјеловања и размишљања о Балкану. Она је била дубоко социјално, политички и етички утемељена идеја.

Међутим, у послеријатној српској историографији, политологији и социологији име Димитрија Туцовића није заступљено онако како би иначе требало бити. Данас су мисао и дјело Димитрија Туцовића готово потиснути у заборав. Наравно, разлоге постојања такве чињенице треба тражити у бројним факторима, од којих се један, свакако, односи на крах идеје и праксе социјализма. Ригидна „трансформација” социјализма у тоталитаризам лишен

демократије, људских права и слобода, онемогућила је истинско бављење многим релевантним питањима и проблемима којима се бавио и Туцовић. Дошла су нека сасвим друга времена у којима се актуелни проблеми којима се Туцовић бавио више не доводе у везу са радикалном промјеном капиталистичког друштва. Створено је другачије друштво својеврсног хедонистичког и конзумеристичког конформизма које одбацује било какву мисао и праксу истинских радикалних промјена...

ЛИТЕРАТУРА

1. Eminescu, M. (2000). *Istočno pitanje*, Beograd: Oktoih.
2. Kovačević, B. (2019). *Neoliberalna hegemonija*, Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka.
3. Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.
4. Туцовић, Д. (1949). *Изабрани списи*, књ. I-II, Београд: Просвета.
5. Туцовић, Д. (1975). *Сабрана дела*, Београд.
6. Tucović, D. (1974). *Srbija i Arbanija: Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd: Radnička štampa.

Braco Kovačević

DIMITRIJE TUCOVIĆ ON THE BALKAN FEDERATION

Summary: *In the history of Serbian political and social thinking and action, interesting, noble and benevolent ideas sometimes appeared, which, from the historical stage, simply – disappeared. One of these concerns the formation of the Balkan Federation. Although he was not the only creator of the idea, Dimitrije Tucović made a significant contribution to the idea of realizing the Balkan Federation as a state-political association of equal states and nations. Due to internal and external political factors that prevented, prevented and defended its realization, the idea of a Balkan federation could not be realized. If it had been, the historical development of the Balkans would certainly have taken a different path.*

Key words: *Dimitrije Tucović, Balkans, Balkan Federation, Serbia.*

Нада М. Радуски*

Институт за политичке студије
Београд, Србија

БУГАРСКА ЕТНИЧКА ЗАЈЕДНИЦА НА ДЕМОГРАФСКОЈ И СОЦИОЕКОНОМСКОЈ КАРТИ СРБИЈЕ

Сажетак

На основу статистичких података последњег пописа становништва (2022) у раду се сагледава развој и етнодемографске одлике припадника бугарске националности у Србији. Анализирана је демографска динамика, компарирајући резултате државних пописа становништва (1948-2022), као и основне тенденције у просторној дистрибуцији и етничкој хомогености бугарске националне мањине у пограничним деловима Србије, што даје посебан значај политичком и мањинском питању. Проучавањем пописних резултата о матерњем језику јасно се сагледава његова улога у очувању и унапређењу етничког и лингвистичког идентитета, али и степен језичке алтерофоније бугарске мањине у Србији. У другом делу рада фокус је на изучавању њиховог положаја у домену образовања, информисања, права на службену употребу језика и писма. Посебно је, на основу релевантних индикатора, истакнута економска неразвијеност југоисточне Србије, где су претежно настањени припадници бугарске националности, неопходност бржег економског развоја и већег инвестиционог улагања у тај регион, што би допринело смањењу емиграција, стопе незапослености,

* e-mail: nadaraduski@gmail.com

регионалних разлика, као и побољшању социо-економског положаја бугарске етничке заједнице, али и бољој билатералној сарадњи Србије и Бугарске.

Кључне речи: *бугарска етничка заједница, етнодемографски развој, попис, просторна дистрибуција, социоекономски положај, Србија.*

У Србији, као етнички хетерогеној држави, питање положаја и права свих националних мањина, па тако и припадника бугарске мањине, има велики значај, док изградња ефикасне интегративне мањинске политике представља дуг и сложен процес унутар свеукупног друштвено-економског, политичког и демократског развоја земље. Нормативни оквир заштите права припадника националних мањина у Србији успостављен је пре две деценије, па је неопходно унапређење постојећих уставних и законодавних решења у циљу остваривања што ефикасније заштите индивидуалних и колективних мањинских права. Изградња међуетничког поверења такође је дуготрајан процес који подразумева испуњење бројних предуслова међу којима су поштовање права мањина на самоидентификацију и очување националног идентитета, партиципације мањина у власти, државним институцијама, јавном и политичком животу, образовање и информисање на матерњем језику, економски положај усаглашен са динамиком привредног развоја државе, и на крају, управљање демографским развојем мањинске популације у Србији.

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ БУГАРСКЕ ЕТНИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У СРБИЈИ

Актуелна демографска стварност, дугорочна кретања становништва, миграције и промена етничке слике Србије све више окупирају научну и ширу јавност, а због међузависности демографског развитка и друштвено-економских и политичких процеса ово питање је предмет различитих интердисциплинарних истраживања и од суштинског је интереса за сваку државу. Попис становништва, као најважнији и званични извор података, пружа велике могућности за сагледавање квантитативних и квалитативних карактеристика становништва у једној мултикултуралној држави, али и

за спровођење будућих мера популационе, економске, образовне, миграционе, мањинске и свих других јавних и државних политика кроз призму етнолингвистичке, демографске и политичке перспективе (Blagoni, Poropat Jeletić, 2018).

Етнички процеси у светлу пописа становништва

Попис 2022. године, последњи у низу пописа спроведених после Другог светског рата, омогућава детаљну анализу бројности, састава и територијалне дистрибуције становништва Србије, као и сагледавање трендова и промена у етнодемографском развоју. У свим државним пописима (1948-2022) била су укључена три важна етничка обележја: национална припадност,¹ вероисповест и матерњи језик, па је на тај начин обезбеђена богата статистичка грађа за проучавање демографских и социо-економских карактеристика бројних етничких заједница у Србији. Национални састав становништва детерминисан је са више фактора, а то је пре свега, варијабилан природни прираштај по националности (разлика између броја рођених и броја умрлих), и етнички диференциран миграциони салдо (емиграције и имиграције), али и промене приликом националног декларисања због чега је важно да приликом пописа буде обезбеђена пуна слобода изјашњавања да би се избегла сумња у тачност података нарочито када је реч о бројности појединих националних заједница. На промену етничке структуре, временски посматрано, битно је утицала и промењена пописна методологија, дефиниције, класификације, начин пописивања и уноса података, и слично. Од посебног значаја су и нупцијалитет и диворцијалитет (да ли се лица из етнички мешовитих бракова, који представљају не малу категорију становништва, декларишу према националности оца или мајке), затим у већој или мањој мери асимилациони процеси (код дисперзивно настањених националности), као и неке посебне политичке и друштвене околности.

---

¹ Главни критеријум који се према пописној методологији користио при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава (свако лице има право слободног изјашњавања о својој националности), док је изјава о матерњем језику објективнија одредница. Субјективни карактер националне припадности, односно могућност промене националног опредељења, отежава компарацију и разумевање пописно-статистичких података, што је неопходно имати у виду у циљу правилнијег тумачења етничких процеса и демографских трендова (Raduški 2007, 15).

Бугарска етничка заједница у Србији, по много чему особена, после Другог светског рата бележи континуирано, апсолутно и релативно опадање у укупној популацији Србије. Од првог послератног пописа 1948. године до последњег из 2022. године, њихов број се смањило за готово 47 хиљада (са 59,5 хиљада или 0,9% на 12,9 хиљада или 0,2%), а само у последњем међупописном раздобљу (2011-2022) за једну трећину. Највеће апсолутно и релативно смањење (за преко 20 хиљада) забележено је у периоду 1971-1981. када се њихов удео преполовио (са 0,6% на 0,3%) (табела 1).

Табела 1. Популационо кретање Бугара у Републици Србији, 1948-2022

Година	Укупно становника	Бугари	
		Број	%
1948	6.527.966	59.472	0,91
1953	6.979.154	60.146	0,86
1961	7.642.227	58.494	0,77
1971	8.446.591	53.800	0,64
1981	9.313.676	33.455	0,36
1991	7.822.795	26.698	0,34
2002	7.498.001	20.497	0,27
2011	7.186.862	18.543	0,26
2022	6.647.003	12.918	0,19

Извор: Коначни резултати пописа за одговарајуће године, Републички завод за статистику, Београд.

Напомена: За период 1948-1981. дати су подаци за целу територију Србије, док се подаци за период 1991-2022. односе на Србију без Косова и Метохије.

Континуирано смањивање бугарске популације последица је опадања стопе наталитета током дужег временског периода и истовремено раста стопе морталитета, због чега се налазе у самом врху по негативном природном прираштају. Њихов етнодемографски развој одликује убрзани процес демографског старења, па им је просечна старост (око 53 године) знатно изнад оне за општу популацију (43,8 година), и налазе се међу десет најстаријих етничких заједница у Србији (Ђурић и остали 2014). Због великог удела лица старијих од 65 година, троструко већег од удела младих до 15 година, бројне су негативне консеквенце на демографски и економски потенцијал, као и на положај припадника ове националне

мањине. На процес депопулације синергетски делују и други фактори, као што су национална алтернација (изјашњавање као Југословени, Срби, неопредељени и др.), етнички хетерогени бракови, али и значајне миграције Бугара ка матичној и западноевропским државама услед економских разлога. Исељавање ка већим универзитетским градовима (Софија и др.) почиње интензивније од 1993. године, од када свршени средњошколци имају могућност да остваре стипендију за студирање у Бугарској.

Просторни размештај

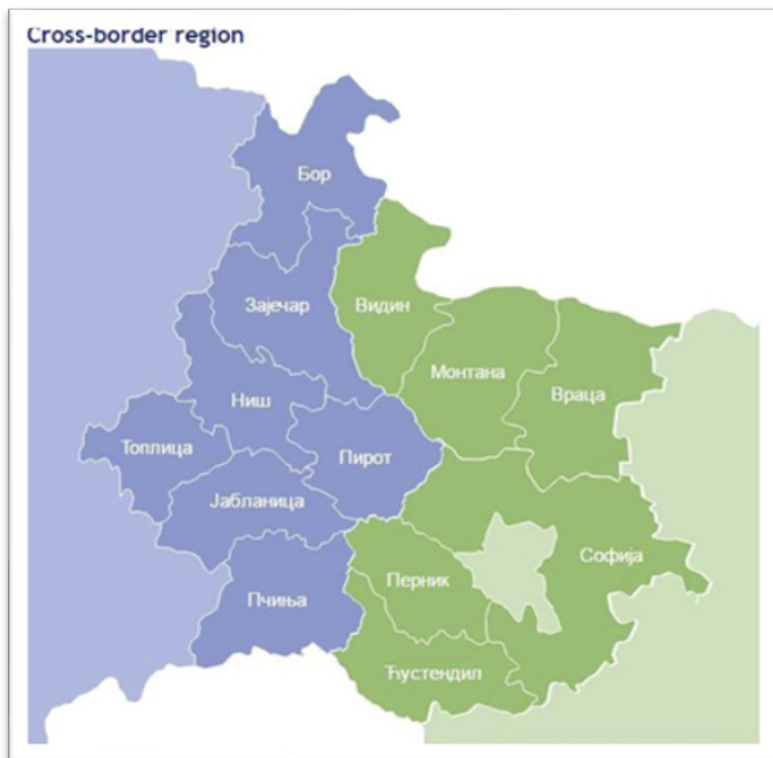
Дугорочне тенденције и процеси у динамици укупног становништва Србије по националности имали су за резултат високу територијалну концентрацију релевантних националних мањина на периферним деловима земље условљену диференцираним природним прираштајем, етнички селективним миграцијама, али и културним, историјским, политичким и многим другим чиниоцима. Припадници бугарске националне заједнице претежно су настањени у пограничним областима југоисточне Србије, а велика већина (око 90%) само у две области – Пиротској (4281) и Пчињској (4970), где имају по једну етнички већинску општину (Димитровград и Босилеград), у којима живи око 60% укупног броја Бугара Србије, а нешто значајнији број бележе још само у Бабушници (208 или 2,3%) и Сурдулици (359 или 2,1%) (табела 2 и карта 1).

Табела 2. Бугари у пограничним областима југоисточне Србије, 2022

Пограничне области	Укупно становника	Бугари	
		Број	%
Борска област	101.100	155	0,15
Зајечарска област	96.715	173	0,18
Нишавска област	343.950	744	0,22
Пиротска област	76.700	4.281	5,58
Топличка област	77.341	25	0,01
Јабланичка област	184.502	107	0,06
Пчињска област	193.802	4.970	2,56

Извор: Обрада аутора на основу резултата пописа становништва за 2022. годину, Републички завод за статистику, Београд.

Карта 1. Погранични региони, Србија, Бугарска

Извор: <http://www.ipacbc-bgrs.eu/projects-funded>

Статистичко-пописни подаци по општинама јасно илуструју дистрибуцију становништва по националности, просторне одлике, састав, компактност и прожимање етничких простора Србије. Припадници бугарске мањине имају по последњем попису апсолутну етничку већину у Босилеграду, где се од укупног броја становника (6065) за бугарску националност изјаснило 4075 лица (67,2%). На другом месту у етничкој структури ове општине су Срби (786 или 13%), затим Роми (143 или 2,4%), док остале националности партиципирају са ниским уделом, али је релативно велики број неизјашњених лица (690 или 11,4%), што је значајан индикатор друштвених околности у којима се спроводи попис (табела 3).

Табела 3. Етничка структура, Босилеград, 1991-2022

Година пописа	Укупно	Срби	Бугари	Југословени	Македонци	Роми
1991	11.603	1.163	8.450	1.649	49	3
2002	9.931	1.308	7.037	288	42	2
2011	8.129	895	5.839	20	38	162
2022	6.065	786	4.075	18	26	143
Структура (%)						
1991	100,0	10,0	72,8	14,2	0,4	0,0
2002	100,0	13,2	70,9	2,9	0,4	0,0
2011	100,0	11,0	71,8	0,2	0,5	2,0
2022	100,0	13,0	67,2	0,3	0,4	2,4

Напомена: У табели су дате најбројније етничке заједнице у овој општини. Разлику до Укупно чине остале националности, Неизјашњени, Непознато и Остали.

Извор: Израчунато на основу података одговарајућих пописа становништва.

Бугарска национална мањина има релативну етничку већину у Димитровграду где се од укупног броја (8043) као Бугари декларисало 3669 лица (45,6%), а на другом месту су Срби (2016 или 25,1%). Остале етничке заједнице заступљене су у знатно мањем броју (Роми, Југословени, Македонци, Хрвати и др.), док је готово једна петина национално неизјашњених (1537 или 19,1%). Популациону динамику ове општине најбоље илуструје податак да је бугарска мањина по претходном попису (као и 1991) имала апсолутну етничку превагу, док је на последњем (2022), као и на попису две деценије раније (2002) забележила релативну већину (табела 4).

Табела 4. Етничка структура, Димитровград, 1991-2022

Година пописа	Укупно	Срби	Бугари	Југословени	Македонци	Роми
1991	13.334	3.021	7.000	2.982	43	32
2002	11.748	3.005	5.836	472	41	68
2011	10.118	2.819	5.413	59	38	68
2022	8.043	2.016	3.669	42	30	84
Структура (%)						
1991	100,0	22,7	52,5	22,4	0,3	0,2

2002	100,0	25,6	49,7	4,0	0,3	0,6
2011	100,0	27,9	53,5	0,6	0,4	0,7
2022	100,0	25,1	45,6	0,5	0,4	1,0

Напомена: У табели су дате најбројније етничке заједнице у овој општини. Разлику до Укупно чине остале националности, Неизјашњени, Непознато и Остали.

Извор: Израчунато на основу података одговарајућих пописа становништва.

Национална структура ових општина мењала се под утицајем различитих фактора, а посебно индикативан је драстичан пад Југословена, односно њихов „етнички трансфер” у неизјашњена лица или делом у неки други национални корпус, а што потврђују и резултати ранијих пописа по којима су Југословени били чак на трећем месту у етничкој структури становништва (после Бугара и Срба).

Матерњи језик и вероисповест

Имајући у виду да је национална припадност флотантна категорија, а да је матерњи језик као важна пописна одредница објективнији показатељ, комбинација ова два обележја пружа јаснију етничку и лингвистичку слику популације Србије. Код појединих етничких заједница постоји висока коинциденција између националне припадности и матерњег језика, док је појава алтерофоније (непоклапање националности и матерњег језика) потврда деловања асимилационих процеса, условљена бројношћу и просторним размештајем националних заједница (Радушки 2011, 330). Пописни подаци о матерњем језику су важни за реализацију одређених мањинских права у различитим сферама друштвеног живота, што нарочито добија на значају у мултилингвистичким државама каква је и Србија, па питање о матерњем језику инкорпорирано је у садржај свих пописа становништва (почев од 1953. године).²

² Према пописној методологији под матерњим језиком се подразумева језик којим је лице проговорило у раном детињству, односно ако се у домаћинству говори више језика, онај језик који лице сматра матерњим. Поједини аутори сматрају да би у вишејезичким државама требало у пописима укључити најмање два питања о језику, па већина европских земаља прикупља податке као што су: матерњи језик (језик којим је лице проговорило у раном детињству), говорни језик (језик којим се особа најбоље служи), језик комуникације (језик који лице најчешће користи у кући и/или на послу) и други слични варијетети који често могу имати само танку везу са национални пореклом (Haug, Courbage, Compton 1998).

Последњи попис (2022) показује да се од укупног броја припадника бугарске националности (12,9 хиљада) за бугарски као матерњи језик декларисало 7,5 хиљада (58,2%), а остали углавном за српски имајући у виду комуникацијску реалност средине у којој живе и не сматрајући да је њихово национално опредељивање на тај начин доведено у питање (Ђурић и остали 2014). Бугари имају висок степен алтерофоније (око 42%) који се у компарацији са претходним пописом (око 28%) знатно повећао, а ова појава била је присутна и раније (услед асимилационих процеса, другачијег језичког самоодређења лица из мешовитих бракова, промењене пописне методологије, и др). Овај „губитак” бугарског језика вероватно је последица више различитих фактора, као што су занемаривање бугарског у наставном програму, информисању и културним садржајима, али и субјективног става, личног избора појединца приликом пописног декларисања (ISAK 2013, 22). У општинама са доминантно бугарским становништвом ситуација у погледу декларисања о матерњем језику је различита, па је у Босилеграду (4075), број оних који су се определили за бугарски језик више него релевантан (4063 или 99,7%), односно степен алтерофоније је занемарљив, док се у Димитровграду (3669) за бугарски као свој матерњи језик декларисало само 2038 лица (55,5%), што указује на знатно већи степен алтерофоније, а може се објаснити мањим уделом Бугара у етничкој структури те општине.

Питање о вероисповести у статистичкој пракси Србије први пут је постављено у попису 1953. године, а разлози за изостављање овог обележја у наредна три пописа (1961,1971,1981) били су политичко-идеолошке природе. Ово обележје поново се нашло у попису тек четири деценије касније, тачније 1991. године, да би затим било инкорпорирано у све наредне пописе, на основу чега су добијене информације о конфесионалној структури Србије. Ова одредница (као и национална припадност), имала је субјективни карактер, што је подразумевало слободан одговор на питање да ли се лице сматра припадником неке религије, а не формалну припадност (на пример, упис у верске књиге, практиковање религије, да ли је лице крштено, и сл.). Последњи попис показао је да од укупног броја Бугара у Србији, хришћанске вероисповести је 12,4 хиљада лица (96,1%), а од тога 11,7 хиљада (97,4%) су православци, 492 лица католици, 15 протестанти, 161 атеисти, 198 се није верски декларисало и непознато је 99 лица (РЗС 2023). Велико поклапање

националне и религијске припадности показује да су се грађани у великој мери изјашњавала према традицији, односно према томе којој су религији припадали њихови родитељи.

СОЦИОЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ БУГАРСКЕ ЕТНИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У СРБИЈИ

Историјски посматрано, билатерални односи Србије и Бугарске су веома динамични, са пуно успона и падова, а у последњој деценији бележе висок ниво стабилности и добросуседске сарадње. Историја српско-бугарских односа је богатија позитивним него негативним искуствима, али су ова друга извор међусобног неповерења код оба народа, посматрано кроз призму негативног наслеђа прошлости. Данас, док једни констатују да Бугарска подржава Србију на путу ка Европској унији, они други подсећају да је међу првима признала Косово и да је уступила свој простор НАТО авионима током бомбардовања СР Југославије (Novaković i ostali, 2013). Србија са Бугарском нема закључен билатерални споразум о сарадњи у области заштите националних мањина, јер важећа законска решења у Бугарској не предвиђају постојање националних мањина, а сви грађани су дефинисани као Бугари различитог етничког порекла.³ Мада у билатералним односима нема отворених питања која би ометала међудржавну сарадњу, Бугарска сматра да Србија треба да се обавезе на веће поштовање права мањина у процесу приступања ЕУ кроз преговоре о одговарајућим поглављима, и да на том плану има простора за даљи дијалог и напредак. И поред истакнутог задовољства положајем и третманом бугарске мањине, истовремено су потенцирани захтеви који се тичу школских уџбеника, политичког представљања и информисања на матерњем језику, уз договор да се евентуални проблеми решавају у директном дијалогу, а не преко Брисела. У складу с тим, у Националној изјави Бугарске којом је дата сагласност за отварање поглавља 23, наводи се да ће у наредним фазама сагласност бити у извесној мери условљена усвајањем и применом очекиваних реформи на плану мањинских права и њиховим адекватним финансирањем (FEO 2018, 56).

³ Бугарска је предложила (2013) потписивање Споразума о сарадњи, пријатељству и добросуседским односима, који би обухватио положај и права бугарске мањине у Србији, при томе не прихватајући потписивање Споразума о културно-просветној сарадњи, иницираног од стране Србије (2003), који би се односио и на статус Срба у Бугарској (FEO 2018, 55).

С друге стране, представници бугарске мањине усвојили су Платформу за заштиту права бугарске националне мањине у Србији (2013), да би скренули пажњу на њихов положај и дали предлоге за унапређење, међу којима се највећи број односи на увођење бугарског језика у систем образовања, информисања и званичну употребу, као и на веће учешће у политичком животу (Igrutinović 2017, 15).⁴ Бугарска национална мањина у Србији је једна од најбоље интегрисаних мањина, и у значајној мери користи право на употребу сопственог језика и писма, као и право на образовање и информисање на матерњем језику. Бугарски језик је у службеној употреби у општинама Босилеград, Димитровград и на територији насељеног места Иваново (град Панчево). У складу с тим, сва документа општинских органа се преводe на бугарски језик, постављене су двојезичне табле, на лични захтев изводи из докумената се издају на бугарском језику, а имајући у виду да 90% запослених у локалној самоуправи говори бугарски, комуникација са странкама се може одвијати и на том језику. Међутим, ради ефикаснијег службеног споразумевања припадници бугарске мањине често се одлучују за употребу српског, а не свог матерњег језика, што донекле води ка „самоасимилацији” (Радушки 2022,65). У циљу очувања сопственог етнокултурног идентитета важно је да припадници националних мањина користе и унапређују свој матерњи језик, али неопходно је и познавање званичног службеног језика државе у којој живе у циљу укључивања у све сфере друштвеног живота. Решење је у вишејезичности, у оквиру које би мањине коришћењем свог матерњег језика сачували сопствени језички идентитет, док би истовремено познавање званичног језика омогућило бољу комуникацију и пуну интеграцију у мултилингвалну државу каква је данас Србија (Бугарски 2016,111).⁵

⁴ Један од конкретних захтева, који долази како из дела бугарске заједнице у Србији тако и из матичне Бугарске, је да се Димитровграду врати старо име Цариброд (овај захтев поднели су бугарски посланици у Европском парламенту 2016. године, уз подршку одборника СО Димитровград). Чланови организације „Западне покрајине” (тако одређени кругови у Бугарској називају „своје бивше територије у Србији”), наводе да је мењањем имена Цариброд почела њихова асимилација. Ова територија, коју чине области око Зајечара, Сурдулице, Бабушнице, Пирота, Димитровграда и Босилеграда (2.566 м² са 92 хиљада становника), припојена је Краљевини СХС после I светског рата по Нојском мировном споразуму (Ivanova 2007, 572).

⁵ Право на употребу сопственог језика и писма у приватној, јавној и службеној сфери једно је од кључних мањинских права, а гарантује се различитим међународним и националним правним актима. Србија је усвајањем Закона о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима (ZOREPORIMJ 2005) заштитила десет језика

Припадници бугарске мањине у Србији имају могућност школовања на свом језику на нивоу предшколског, основног и средњег образовања.⁶ Први уџбеници за основну школу на бугарском језику обезбеђени су за школску 2016/17. годину, а договорено је и потписивање меморандума за средњошколске уџбенике, при чему средства за штампање обезбеђује Министарство просвете, а Национални савет доставља за сваку наредну годину листу приоритетних уџбеника (ФЕО 2018, 56). У Србији су за 2023/24. годину, према Каталогу уџбеника на језицима националних мањина, доступна 93 уџбеника за предшколску установу, основну и средњу школу за образовање на бугарском језику (KUNJNM, 2022).

У области информисања, Бугарска је у више наврата указивала на негативне ефекте приватизације медија у Србији, изражавајући бојазан да би то могло довести до престанка емитовања програма на бугарском језику (ово питање је посебно актуелизовано продајом Нишке телевизије и РТВ Цариброд), уједно захтевајући да се обнове информативне емисије на бугарском језику на националној телевизији. Што се тиче мањинских медија, законом је утврђена обавеза Републике Србије да сваке године расписују конкурсе и додељују средства за суфинансирање медијских пројеката на језицима националних мањина (пројектно финансирање). Када је реч о штампаним медијима, Бугарска је захтевала да се настави активност Новинско-издавачке установе „Братство” из Ниша која је издавала недељник и два часописа на бугарском језику, али је због финансијских проблема привремено престала са радом када су оснивачка права пренета на Национални савет бугарске националне мањине.

Још два аспекта битно одређују положај бугарске националне мањине у Србији. Бугарска заједница у одговарајућој мери учествује у власти на готово свим нивоима, сразмерно њиховом броју у појединим општинама, преко истакнутих представника у релевантним политичким партијама, а мањинске бугарске партије све

(албански, босански, бугарски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и хрватски језик) преузимајући посебне обавезе у погледу језика и положаја лингвистичких мањинских заједница.

⁶ Према подацима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у школској 2016/2017. години целокупна настава на бугарском језику одвијала се у две основне (ОШ „Георги Димитров” у Босилеграду и ОШ „Тест налог” у Београду) и две средње школе (гимназија „Свети Кирило и Методије” у Димитровграду и гимназија у Босилеграду), а у пет основних школа (Ниш и Лесковац) настава из предмета „Бугарски језик са елементима националне културе” (MPNITR, www.openda-ta.mpin.gov.rs).

чешће улазе и у коалиције са централним странкама како би обезбедиле што бољу позицију (Novaković i ostali 2013). Ипак, од бугарске стране покренуто је питање већег учешћа у органима власти и органима управе, у циљу бољег заступања интереса ове мањине.⁷ Захтеви бугарске стране односе се и на вероисповест, односно тражи се вршење верске службе на матерњем језику, као и „враћање” манастира и цркава Бугарској православној цркви, при чему централну улогу у интернационализацији ових питања имају представници Бугарске у Европском парламенту, Парламентарној скупштини Савета Европе и институцијама ЕУ. Међутим, када је реч о слободи вероисповести, вршење верске службе на бугарском језику није могуће јер на том подручју нема организационог облика Бугарске православне цркве (која иначе није уписана у регистар цркава и верских заједница у Републици Србији), нити се поставља питање таквог деловања због канонског поретка православних цркава, па припадници бугарске мањине остварују своја верска права у нишкој, врањској и тимочкој епархији, где се вршење верске службе обавља мешовито на српском, црквенословенском (заједнички језик православног богослужења разумљив Србима и Бугарима) и бугарском језику (Радушки 2022, 67).

Као највећи проблем са којим се суочава бугарска мањина у Србији истакнута је економска неразвијеност југоисточне Србије у којој су Бугари претежно настањени и просторно компактни, а посебно општине Босилеград и Димитровград. С тим у вези, бугарски званичници указују да је у овом региону за бржи економски развој и већа инвестициона улагања потребно заједничко ангажовање две државе, усклађено са процесом европских интеграција Србије. У погледу економске развијености, од 2007. године реализују се програми (преко Фонда за развој Србије) за подстицање предузетништва у недовољно развијеним општинама, чији су корисници и правна лица припадника националних мањина, а од кључног значаја је и годинама припреман Национални план регионалног развоја за регион Јужне и Источне Србије.

---

⁷ Бугарска мањина у Србији има три политичке партије: Демократску партију Бугара (ДПБ), Партију Бугара у Србији (ПБС) и Демократски савез Бугара (ДСБ), а заступљени су и у представничким телима јединица локалне самоуправе у Босилеграду и Димитровграду. Уједно, делује и више организација које доприносе афирмацији њихове културе, међу којима су најважније: Културно информативни центар бугарске мањине „Цариброд”, Матица Бугара у Србији, Културно-информативни центар Бугара „Босилеград” итд. (ФЕО 2018, 54).

Иако у Србији улагања у регионални развој у периоду 2011–2021. износе преко три хиљаде милијарди динара (од чега 57% из буџета), неравномерности се не смањују. Статус неразвијених више од четири деценије има 25 општина у Србији, при чему је, на пример, Београдски регион десет пута насељенији од региона Јужне и Источне Србије (Državna revizorska institucija. 2023). У последње време, у оквиру националних јавних политика више се ради на овом питању, па је Влада (2023) усвојила Уредбу о поступку припреме Нацрта плана развоја Републике Србије, као кровног десетогодишњег планског документа веома важног за равномерни регионални развој, а посебно за девастиране општине.⁸ У бруто домаћем производу Србије, Београдски регион учествује са чак 41,7%, Регион Војводине са 26,5%, Регион Шумадије и Западне Србије са 18,1%, а Регион Јужне и Источне Србије са само 13,7%.⁹ Регионални диспаритет се огледа и у податку да се у два најразвијенија региона налази више од половине укупно запослених, а ствара се око 2/3 вредности укупног бруто домаћег производа Србије (40% у Београду) (Mitić 2023). Статус неразвијених подручја није побољшан ни током последњих деценија. При томе, укупна регионална неједнакост се три четвртине генерише на нивоу између региона, док унутар регионалне компоненте томе доприносе мање од четвртине, а најизраженије „ширење” диспаритета забележено је у региону јужне и источне Србије, уз велико раслојавање између општина, као и између развијенијих градова и „залеђа” (Molnar 2013).

Економска неразвијеност региона југоисточне Србије за последицу има и високу стопу незапослености, због које долази до исељавања и депопулације становништва. Бугарска наводи да су припадницима бугарске националне мањине у бившој СФРЈ дуги

⁸ Две године након усвајања Стратегије регионалног развоја Републике Србије 2007-2012, усвојен је (2009) Закон о регионалном развоју РС (ZORRRS 2015), а следеће године и његове измене и допуне. Закон разврстава регионе и општине према степену развијености на четири категорије: прва, степен развијености је изнад републичког просека; друга, од 80% до 100% републичког просека; трећа, од 60% до 80%; и четврта, испод 60% републичког просека. Међутим, постоји и пета категорија коју чине девастиране општине чији је степен развијености испод 50% републичког просека. У Србији је 2014. године идентификовано 19 девастираних општина, од којих је чак 15 на југу Србије (Бабушница, Бела Паланка, Бојник, Лебане, Медвеђа, Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Прешево, Сурдулица, Трговиште, Житорађа, Куршумлија, Меровина, Сврљиг), с тим да је овај списак вероватно у међувремену повећан (Mitić 2023).

⁹ Према административно-статистичкој подели, у оквиру Републике Србије налазе се две територијалне целине (Србија-север и Србија-југ), а у оквиру њих пет региона: Регион Војводине, Београдски регион, Регион Шумадије и Западне Србије, Регион Јужне и Источне Србије и Регион Косова и Метохије (без података), а у оквиру њих 25 области (округа).

низ година ускраћивана права, као резултат асимилационе политике за коју одговорност носе обе државе, због које се њихов број драстично смањио. Неизјашњавање Бугара за свој етнос на пописима бугарска удружења објашњавају „животним разлозима”, јер се у овом, најсиромашнијем региону земље „до доброг посла, солидног новца и бољег живота стиже тешко”, а припадност мањинама није увек „добра препорука” (Miladinović 2010). С друге стране, Бугарска истиче да је последњих година српска држава много тога променила на боље, као и да су национални савети националних мањина у Републици Србији изузетно важно достигнуће демократије и поштовања мањинских права, али уз напомену да морају бити знатно активнији и кадровски компетентнији да би на прави начин представљали припаднике своје етничке заједнице (Minority News 2018, 6).

ЗАКЉУЧАК

Интеграција припадника националних мањина у све сфере друштва постала је круцијални политички циљ, а у том контексту положај, перспективе и поштовање права бугарске етничке заједнице у Србији од великог је утицаја на регионалну сарадњу и српско-бугарске међудржавне односе. У погледу депопулационих трендова, израженог процеса старења и негативних тенденција у миграционим кретањима, припадници бугарске националне мањине деле судбину већинског народа у Србији. С друге стране, Бугари су једна од најбоље интегрисаних етничких заједница, уживају право на службену употребу свог језика и писма, право на образовање и информисање на матерњем језику, право на очување етнокултурних особености и друго, уз додатне напоре Србије на унапређењу економске развијености југоисточних општина у којима су Бугари претежно настањени, просторно компактни или имају етничку већину.

ЛИТЕРАТУРА

1. Blagoni, Robert, Nada Poropat Jeletić, 2018. *Multikulturalizam i popis stanovništva*;
2. *etnolingvističke, demografske i političke perspektive*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula.

3. Бугарски, Ранко, 2016. „Језик, мултикултурализам и интеркултурализам”, у: *Стање и перспективе мултикултурализма у Србији и државама региона*, ур. В. Становчић и Г. Башић, Српска академија наука и уметности, Институт друштвених наука, Београд, стр. 111-118.
4. Državna revizorska institucija, 2023. „Uticaj regionalnog razvoja na demografska kretanja u Republici Srbiji”, www.mail.google.com/mail/u/0/?tab=wm#inbox/FMfcgzGtxddjQRzgzMDnvmxWtVjQsfq?projector=1&messagePartId=0.1 (13.10.2023).
5. Ђурић, Владимир, Дарко Танасковић, Драган Вукмировић, Петар Лађевић, 2014.
6. *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Републички завод за статистику, Београд.
7. Forum za etničke odnose, 2018. *Izazovi manjinske politike u bilateralnoj i regionalnoj saradnji*, FEO, Beograd.
8. Haug Werner, Courbage Youssef, Compton Paul, 1998. „The demographics of national minorities in certain European states”, *Population Studies*, No.30/1998, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
9. Ivanova, Cenka, 2007. „Status bugarskog jezika u Srbiji sa sociolingvističkog i lingvo-
10. kulturološkog aspekta”, у: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. V. Stanovčić,
11. SANU, Odeljenje društvenih nauka, Beograd, 571-579.
12. Igrutinović, Milan, 2017. *Srbija i Bugarska – Bilateralni odnosi i otvorena pitanja između Srbije i Bugarske u kontekstu pristupanja Srbije EU*, Centar za primenjene evropske studije – CPES, Beograd.
13. ISAC fond – Centar za međunarodne i bezbednosne poslove [ISAC], 2013. *Bugari u Srbiji i srpsko-bugarski odnosi u svetlu evropskih integracija Srbije*, Studija praktične politike, ISAC fond i Friedrich Ebert Fondacija, Beograd.
14. Katalog udžbenika na jezicima nacionalnih manjina za predškolsku ustanovu, osnovnu i srednju školu [KUNJNM], 2022. „Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik”, br. 3/2022.
15. Miladinović, Zorica. 2010. „Beg od svog identiteta ili Bugari u Srbiji”, *Danas*, 27.08.2010, www.danas.rs/nedelja/beg-od-svog-identiteta-ili-bugari-u-srbiji/
16. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije [MPNITR], www.openda-ta.mpn.gov.rs.

17. Minority News, 2018. „U Evropskoj uniji nema malih i velikih”, *Minority News*, br. 42, www.minoritynews.rs, str. 4-6.
18. Mitić, Tadija, 2023. „Nacionalni plan razvoja Republike Srbije – gde smo, a gde bi trebali da budemo?”, www.nkd.rs/aktuelno/nacionalni-plan-razvoja-republike-srbije-gde-smo-a-gde-bi-trebalo-da-budemo (15.07.2023).
19. Molnar, Dejan. 2013. „Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji”, *Ekonomski vidici*, br. 18 (2-3), 175-189.
20. Novaković, Igor, Žarko Petrović i Tijana Jakišić, 2013. „Odnosi Srbije i Bugarske, položaj bugarske manjine u Srbiji i proces evropskih integracija”, *ISAC Policy Perspective*, ISAC fond, Beograd, www.isac-fond.org.
21. Радушки, Нада. 2022. „Положај бугарске националне мањине и процес приступања Србије Европској унији”, *Српска политичка мисао*, год. 29, вол.75, бр.1, 53-73.
22. Радушки, Нада, 2011. „Демографске компоненте националног идентитета”, *Српска политичка мисао*, год.18, вол. 31, бр.1, 321-336.
23. Raduški, Nada, 2007. *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji – etničke promene i demografski razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd.
24. Републички завод за статистику [РЗС], 2023. *Попис становништва, домаћинства и станова 2022. У Републици Србији – Национална припадност, подаци по општинама и градовима*, књига 1, РЗС, Београд.
25. Републички завод за статистику [РЗС], 2012. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. У Републици Србији – Национална припадност, подаци по општинама и градовима*, књига 1, РЗС, Београд.
26. Републички завод за статистику [РЗС], 2013. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. години у Републици Србији, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност*, књига 4, РЗС, Београд.
27. Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима [ZOREPORIMJ], 2005. „Službeni list SCG – Međunarodni ugovori”, br. 18/2005.
28. Закон о регионалном развоју Републике Србије [ZORRRS], 2015. „Sl. glasnik RS”, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015 – dr. Zakon. www.ipacbc-bgrs.eu/projects-funded

Nada M. Raduški

BULGARIAN ETHNIC COMMUNITY IN DEMOGRAPHIC AND SOCIOECONOMIC MAP OF SERBIA

Abstract: *Based on statistical data from the last population census (2022), the paper looks at the development and ethno-demographic characteristics of members of the Bulgarian nationality in Serbia. By comparing the results of successive state censuses (1948-2022), the demographic dynamics and depopulation trends were analyzed, as well as the basic tendencies in the spatial distribution and ethnic homogeneity of the Bulgarian national minority in the border areas of Serbia, which gives special importance to the political and minority issue. On the basis of relevant indicators, the economic underdevelopment of southeastern Serbia, where members of the Bulgarian nationality are predominantly settled, the necessity of faster economic development and greater investment in that region, which would contribute to reducing emigration, the unemployment rate, regional differences, as well as improving socio-the economic position of the Bulgarian national minority, but also to better bilateral cooperation between Serbia and Bulgaria. The integration of members of national minorities into all spheres of society has become a crucial political goal, and in this context, the position, perspectives and respect for the rights of members of the Bulgarian minority in Serbia have a great impact on regional cooperation and Serbian-Bulgarian interstate relations. In terms of depopulation trends, pronounced aging process and negative tendencies in migration movements, the members of the Bulgarian national minority share the fate of the majority people in Serbia. On the other hand, Bulgarians are one of the best integrated ethnic communities, they enjoy the right to official use of their language and script, the right to education and information in their native language, the right to preserve ethno-cultural peculiarities and more, with additional*

efforts by Serbia to improve the economic development of southeastern municipalities. in which Bulgarians are predominantly settled.

Key words: *Bulgarian ethnic community, ethnodemographic development, census, spatial distribution, socioeconomic position, Serbia.*

Антониј Васиљевич Миронович*

Универзитет у Белостоку
Пољска

КОНТАКТИ СУПРАСАЉСКОГ МАНАСТИРА СА СРБИЈОМ, БУГАРСКОМ И СВЕТОМ ГОРОМ АТОНОМ ОД КРАЈА 15. ДО СРЕДИНЕ 16. ВЕКА

Сажетак

Супрасаљски манастир у 16. веку је одржавао блиске контакте са водећим православним центрима у земљи и иностранству. Блиски контакти манастира са Кијевом, Слуцком, Москвом, Србијом, Влашком, Бугарском и Грчком омогућили су да се у њему концентрише културно наслеђе многих народа. Супрасаљска лавра је постала важно место богословске мисли. Супрасаљски монаси, бранећи каноне Православне цркве, остали су отворени за нове филозофске и верске покрете. На отворену природу манастира утицала је његова локација на граници Литваније и Круне, па самим тим и на споју различитих верских и филозофских покрета источног и западног хришћанства. Утицај источнословенске и балканске културе видљив је у манастиру у збиркама манастирске библиотеке, архитектуре и иконописа.

Већ под архимандритом Сергијем Кимбаром 1532. године манастирска библиотека се састојала од 129 књига, укључујући 5 штампаних. Ф. Н. Добријански пише да је у то време библиотека имала 131 рукописану књигу. Рукописи су сакупљени током

---

* Редовни професор

владавине прва четири архимандрита манастира (Пафнутије, Калиста, Антоније и Јона). За време њиховог наследника, архимандрита Сергија Кимбара, библиотека је обogaћена са још 74 рукописа. Инвентар манастирске библиотеке из 1557. године садржи више од 200 рукописа и штампаних књига. Године 1645. већ их је било 587. Занимљива је природа књига које се чувају у манастиру. Пре 1532. године, 43,3% или 56 њих било је богослужбене природе, 51,9% (67) књижевне природе, а 4,7% (6) су биле повеље, канони и црквени закони. Под архимандритом Сергијем Кимбаром, библиотека је попуњена са 80 књига, укључујући 74 рукописа. Резултати истраживања Јурија Лабинцева указују да су од тог укупног броја: 42 књиге биле богослужбене природе (Апостол, Службеник, Јеванђеље, Часослов, Минеј и др.), 34 – књижевне (Тумачење Светог Писма, историја, Житија светих итд.) и 4 друге сврхе (статути, канони, правила). Међу новонабављеним књигама 5 је написано на грчком језику.

Кључне речи: Србија, Бугарска, Света гора, Супрасаљски манастир.

Супрасаљски манастир је у 16. веку био један од најзначајнијих верских центара на територији Велике кнежевине Литванске. О његовој историји и настанку објављено је много студија у пољској и страној историографији. На основу бројних извора знамо за ктиторе манастира и његове прве игумане. Према најновијим истраживањима, историја оснивања манастира датира још од 1495. године (1492?), када је новогрудски војвода и у исто време господарски маршал Александар Ходкевич (око 1457-1549) основао монашку братију у оближњем Грудоку. Чини се да је овај датум најаутентичнији, с обзиром на то да је супруга Ивана Ходкевича, Агњешка, са сином Александром и кћерком Аграфијом, претходно пуштена из татарског заточеништва. Приликом повратка из Златне Хорде, Ходкевичи су на своје земље позвали монахе који су тражили уточиште од Турака. Према усменом предању, ови монаси су раније боравили на Светој Гори Атонској у Кијевопечерској лаври

[50, стр. 71-72]. Ову теорију потврђује чињеница о богатом духовном искуству житеља манастира већ почетком 16. века, присуству у манастиру богате верске литературе и богослужбених књига писаних на Балкану, као и каснији контакти Супрасаљског манастира са Светом Гором Атоном [117, стр. 122-134]. Посебну улогу у стварању монашке братије преко реке Супрасаљ имали су Пафнутије Сеген и Александар Ходкевич [95, стр. 354; 99, стр. 109-132]. На захтев игумана Пафнутија Сегена, Александар Ходкевич је око 1497. године у Грудоку саградио или поправио тврђаву чија је улога била одбрана манастира.

Супрасаљски манастир је од првих година свог деловања одржавао контакте са другим манастирима, укључујући и иностране, и убрзо је постао један од најзначајнијих верских центара у Великој кнежевини Литванској у 16. веку. Блиске везе Супрасаљског манастира са Кијевом, Слуцком, Виљном, Москвом, Србијом, Влашком, Бугарском и са Светом Гором Атон омогућиле су да се у њему концентришу културна достигнућа многих словенских народа. Овај најзападнији православни манастир у другој половини 16. века је постао верски и културни центар општесловенског значаја.

Стварање манастира везано је за личност Пафнутија Сегена, првог супрасаљског игумана и аутора „Суботника или Поминика” [111, стр. 233-243; 31, стр. 10-12]. Из садржаја записа у супрасаљском „Суботнику или Поминику” произилази да је ктитор манастира, Пафнутије Сеген, пореклом из Бељска. Игуман Пафнутије је у „Суботнику или Поминику” намерно забележио своје грађанско порекло међу митрополитима, епископима, владајућим, православним кнезовима и другим племићким личностима у Великој кнежевини Литванској. „Здѣ родѣ Пахнотіевъ и пана Ивана Сегеневичъ изъ братією его” [9, 180; 58, 7]. Сегени су стављени у раван са духовним и световним племством. Поставља се питање: да ли је оваква разлика била само последица чињенице да је први супрасаљски игуман био његов представник Пафнутије, или је разлог био тај што је касније постао епископ двеју најбогатијих православних епархија: Владимиро-брестске (1512-1522) и Луцко-острошке (1523-1528) [112, стр. 41-59]. Посебно поштовање и признање породица Сеген је уживала и из других разлога.

Пафнутије Сеген је постао не само оснивач манастира, већ и његов први игуман. Он је, пре свега, дао све од себе да оснује прве цркве, пружи материјалну подршку манастиру и одреди његов

статус у Цркви. Нема сумње да је управо породица Сеген преузела финансијску одговорност приликом оснивања манастира у Грудоку. Тешко је замислити да је Ходкевич, недавно пуштен из турског заточеништва, располагао таквим средствима. Такође нема података о другим добротворима у стварању овог манастира. Избор Пафнутија Сегена, родом из оближњег Бељска, на место игумана уместо искусног светогорског или кијевског монаха, довео би до идеје да су представници породице Сеген финансијски учествовали у изградњи првих манастирских зграда. „Суботник или Поминик” јасно сведочи да је манастир основан „са вером и љубављу, жељом и трудом многогрешног свештеномонаха Пафнутија, пореклом из Бељска”. Стога није случајно што су представници ове породице забележени у истом извору после православних митрополита, епископа и најугледнијих грађана. Вероватно је да је у финансирању оснивања манастира учествовао градоначелник Бељска Иван Сегеневич, који је сарађивао са Ходкевичима, Радзивилима, Сапегамма и другим владиним званичницима.

У првим годинама по оснивању манастира појавио се „Суботник или Поминик” манастира Супрасаљ, у којем је први игуман Пафнутије почео да бележи имена упокојене братије. За проучавање околности настанка манастира и улоге првог игумана манастира Пафнутија Сегена у овом процесу постоје два извора: „Летопис Супрасаљске лавре”, који је састављен око 1748. године, тј. два и по века после оснивања манастира [14, стр. IV; 49, стр. 72; 19, стр. 71] и поменути „Суботник или Поминик”. Запис у оригиналу јесте „Субботник или Поминник” [14, стр. 454-455; 38, стр. 789; 53, стр. 75-76; 51, стр. 128-131; 33, стр. 5-6]. Податак из „Суботника или Поминика” о игуману Пафнутију као ктитору манастира могао би се одразити у натпису који се помиње у „Опису” на столу постављеном у иконостасу: „црквени хроничар који је на трпези” [14, стр. 52; 85, стр. 35].

Податак о игуману Пафнутију, као ктитору Супрасаљског манастира, налази се и у наративу о настанку манастира у „Летопису Супрасаљске лавре”: „Почетком 1498. године у Грудоку, ову лавру или манастир почео је да оснива Високопреосвећени Александар Ходкевич, војвода града Новгорода и велики маршал Велике кнежевине Литванске. У својим наследним поседима, четири миље одавде и тамо, на први фонд поставио је монахе Св. Василија Великог, а да им још ништа није завештао, а први је био претпостављени

игуман Пафнутије Сеген. А када се монасима није допало ово место, након две године (...) замолили су ктитора (*Александра Ходкевича – А. М.*) да их оснује на другом, мирнијем месту. Овај свети Господин им је дозволио да га сами виде и изаберу. И тако су, уз ктиторску сагласност, направили дрвени крст и послали га из Грудока низ реку Супрасаљ, са намером да, на којем месту стане, ту буде њихово садржање (...). Предање каже да су монаси, после молитве, спустили у воду крст са честицом Часног крста [14, стр. 1-2]. Према овом извору, прво је подигнута мала дрвена црква Св. Јована Богослова и келије за монахе. Хроника даје податак да је под игуманом Пафнутијем 1503. године почела изградња велике цркве. Поменути записи који се тичу градње цркве указују да су се тичали храма у Грудоку. „Код господина Александра Ивановича Ходкевича у близини Блудовске шуме, на ивици реке Супрасаљ” [14, стр. 17; 6, стр. 80-84]. Поводом освештавања нове цркве смољенски епископ Јосиф Солтан (1504-1507) поклатио је манастиру богато украшено јеванђеље, а митрополит Јона III (1502-1507) крст са честицом Часног крста [88, стр. 242; 122, стр. 71-72]. Из натписа на бочним странама крста произилази да је дар митрополита Јоне предат у присуству смољенског епископа Јосифа, владике Влади-миро-брестског Васијана II (1500-1512), представником Холмске епархије Александра (1503-1504) [66, стр. 32; 86, стр. 103; 132, стр. 618], као и многи други представници свештенства и грађана.

На значај овог манастира указивала је и чињеница да су прослави присуствовали многи духовни и световни великодостојници. Да ли би такав сусрет био могућ на месту неприпремљеном за ово, у самој шуми? Долазак митрополита Јоне са три епископа (Јосиф, Васијан, Александар) био је важан догађај и збио се у дворцу Александра Ходкевича. Ништа мање вредан није био дар смољенског епископа. Епископ је манастиру поклатио копију Смољенске иконе Богородице, која је убрзо постала широко поштована међу верницима [33, стр. 19; 58, стр. 455-456, 464]. Донација крста са честицом дрвета Часног крста манастиру од стране митрополита киевског Јоне могла је да се деси на дан освећења велике цркве 1503. године, како подсећа „Суботник или Поминик” [14, стр. 454-459; 33, стр. 5-6; 37, стр. 180; 38, стр. 789; 58, стр. 7]. Ова чињеница доводи у сумњу веродостојност предања о спуштању крста у реку Супрасаљ 1500. године, јер те године монаси манастира у оближњем Грудоку још нису поседовали ову светињу.

Ако се дословно придржавамо записа из копије „Суботника или Поминика” из 1631. године, онда оснивање манастира у Грудоку треба приписати 1492. години „По милости Духа Светога и Божанске и Животворне Тројице прослављеном Богу у години од постанка света 7000. индикта 3. уз дозволу благородног господина Александра Ивановича Ходкевича, почео је да се зида овај манастир у његовој наслеђеној шуми Блудовској, поред реке Супрасаљ, вером, љубављу, жељом и трудом многогрешног свештено-монаха игумана Пафнутија, родом из Бељска” [9, с. 8; 22, с. 547; 33, с. 5-6; 53, с. 75-76; 58, с. 7]. Према наведеном запису, можемо закључити да је манастир настао већ 1492. године. Поставља се питање: да ли је ово само грешка монаха преписивача Стефана Коханевича или су други истраживачи погрешили проучавајући оригинални „Суботник или Поминик” раног 16. век? Манастир у Грудоку изнад реке Супрасаљ заправо је могао бити основан 1492. године, јер је супруга Ивана Ходкевича, Агњешка, кћерка кнеза Ивана Бељског, ослобођена из заточеништва заједно са сином Александром и кћерком Аграфијом уз помоћ Казимира Јагелончика. Краљ је умро 1492. и стога се овај догађај збио између 1484. и 1492. године. [95, стр. 361; 111, стр. 529-550; 113].

Функционисање манастира у близини подворја у Грудоку изнад реке Супрасаљ показало се незгодним. Дворски живот је отежавао духовне праксе, а посебно пустињачки живот монаха. Из тог разлога су игуман и монаси тражили од Александра Ходкевича да премести манастир на друго место [52, стр. 71-73; 16, стр. 2; 30, стр. 143]. Монаси су тражили да се манастир помери низводно од реке Супрасаљ. На захтев игумана Пафнутија Сегена, Александар Ходкевич је, „разговарајући” са свештенством, изразио сагласност за нову локацију манастира. Овај догађај се догодио тек 1507. године, када је други добротвор манастира, епископ смољенски Јосиф Солтан, постао митрополит кијевски. Његово епископско хиротонисање извршено је у мају 1507. године. Промена локације манастира довела је до тога да су се неки од монаха вратили у Кијев, а остали су се преселили у место звано Сухи Груд, чиме је настала Супрасаљска лавра. [14, стр. 2, 42; 113, стр. 12-18; 123, стр. 11-50]. Ако се идеја о премештању манастира појавила 1507. године, онда манастир није могао одмах да почне да функционише на новој локацији. На месту Сухог Груда било је потребно изградити нове храмове. Највероватније су монаси остали у околини замка у Грудоку до краја 1507. године.

Извори који се тичу манастира Супрасаљ пре његовог премештања на нову место не указују на његову локацију, јер је одлучујући фактор био дворца Ходкевича. Тек каснији документи указују на тачну локацију манастира на обалама реке Супрасаљ, на месту Сухог Груда, између река Березовке и Грабовке. У почетку, у Грудоку, монаси су радили по правилима светогорских манастира. Монаси су живели у својим келијама у шуми, окупљајући се у цркви само суботом и недељом на заједничким богослужењима. Извори не наводе у чију част је црква освештана, али је вероватно реч о Св. Јовану Богослову, о коме говори „Суботник или Поминик” [33, стр. 12; 58, стр. 6].

Московско-литвански рат, који се водио почетком 16. века, захватио је углавном источне границе Велике кнежевине Литванске, посебно Смољенску област. Ходкевичеве слуге су обавестиле смољенског епископа Јосифа Солтана о стварању православног манастира на реци Супрасаљ. Смољенски архипастир је савршено разумео значај новог манастира и 1504. године, када је од пољског краља Александра добио део земаљске службе у Сурашкој области за своје заслуге у рату са Московском кнежевином и као надокнаду за изгубљене поседе, пренео у манастир [17, стр. 1-6; 94, стр. 61]. Формално, ова предаја се догодила 11. маја 1506. године, када је епископ Јосиф успоставио директан контакт са Александром Ходкевичем [6, стр. 81-83; 19, стр. 6-9; 14, стр. 6-9]. На основу доступних извора, тешко је утврдити какву је улогу у овој донацији имао игуман Пафнутије Сеген.

Поуздано можемо рећи да је игуман манастира сарађивао са епископом смољенским. Вероватно је уз његову помоћ, а можда и на његову молбу, епископ Солтан, заједно са ктитором, саставио нову повељу за манастир. Ова повеља заслужује посебну пажњу јер дефинише принципе за избор новог игумана манастира. У овом случају, одлуку о избору игумана нису донели ктитори, како је то било уобичајено у Великој кнежевини Литванској, већ сами житељи манастира. Монаси су између себе бирали игумана. Овакав принцип избора ректора сведочио је о високом духовном искуству житеља манастира. Број монаха је морао бити велики, а већина њих морала је имати велико искуство монашког живота [46, стр. 168].

Пафнутије Сеген је постигао високу организацију монашког живота у манастиру. Строга правила живота у новом манастиру требало би да, по мишљењу ктитора, доведу до стварања манастира у коме би монаси живели са високим моралом и подвизавали

се. Монаси својом појавом треба да духовно привуку не само православне хришћане, већ и неправославне хришћане. Патријарху Јоакиму I упућена су правила монашког живота у манастиру, која су послали на одобрење Александар Ходкевич и Јосиф Солтан [14, стр. 3-5; 18, стр. 1-3; 32, стр. 54-56, 136]. Краљ Александар је лично обавестио цариградског патријарха о стварању манастира од стране Александра Ходкевича у свом домену, Блудовским шумама на обалама реке Супрасаљ. Такође, сам власник Грудока је писао писмо патријарху, у којем је обавестио примаоца о изградњи „чувене цркве” у част Пресвете Богородице и преносу средстава за делатност манастира [19, стр. 12-13; 33, стр. 16-17].

Патријарх Јоаким I је са задовољством прихватио поменута писма, захвалио се ктиторима манастира Александру Ходкевичу и Епископу Јосифу Солтану за њихов труд и послао благослов манастиру, призвавши на њега благодат Светог Духа. Патријарх је одобрио и повељу о монашком животу манастира [19, стр. 11; 14, стр. 3-5; 33, стр. 17]. У оригиналном патријаршијском томосу, који се чувао у манастиру далеке 1867. године, могле су се прочитати веома значајне формулације које су се разликовале од преписа на латинском језику. „Јоаким, милошћу Божијом, Архиепископ Цариградски, Васељенски Патријарх Новог Рима. Некада славни краљ и велики кнез целе Литваније у својим списима приказан и нашој самости, као маршал своје државе, побожни и православни и величанствени Господин Александрo, син господина Ивана Ходкевича, од свога имена и од свога блага и од свога труда, на својој отаџбини и дедовини у Блудовској шуми на обали реке Супрасаљ, од темеља сазида и изнесе часни манастир названи Пречиста Владичица наша Богородица, Часног Њеног Благовештења. Такође ћу у овом послању сетити се и оног православног Господина Александра, Који је из темеља подигао овај пречисти манастир, и приложио му, из своје отаџбине, да црква Божија на њој вечно стоји, а они који тамо живе да се најиве од ње у славу Христа Бога и родитеља његових у спомен вечни. Јер он је ктитор и смирење наше видећи његову срдачну љубав према Богу, од свог рада и од свога блага, богољубиво постави из темеља часну братију. За ово благосиљамо ктиторе, Господина Александра и епископа смољенског Јосифа и напоре њихове, нека је савршена Богу њихова жртва, и нека је на њих милост Господа Бога кроз цео век и убудуће. (...)”²¹ [18, с. 3].

²¹ Иоакимъ милостью Божою Архиепископъ Константинопольскій, Новаго Рима вселенскій Патриархъ. Понеже славный краљ и превеликій князь всей Литвы в своихъ писанихъ

Пафнутије Сеген је настојао да обезбеди правни статус и материјално стање свог манастира. Јосиф Солтан и Александар Ходкевич су 26. фебруара 1507. године добили у Виљни од краља Сигисмунда Старог потврду о преносу у манастир шест земаљских служби које је примио смољенски епископ 1504. године [6, стр. 83-84; 14, стр. 22-24]. У другом документу, епископ Јосиф Солтан је замолио Александра Ходкевича, господарског маршала, пунског гувернера, да се побрине за поседе који су пренети у манастир и за заштиту манастира. „Узећу у заштиту и од неправди бранити та имања и народе и земље и поћи ћу и рећи господину Александру Ивановичу Ходкевичу, и по њему његовој деци и његовим потомцима и њиховим бојарима и слугама, зато што манастир у његовој отаџбини стоји. Зато што су ктитори тога манастира и морају да га бране од свих неправди (...)” [6, стр. 80-82, 129-134; 14, стр. 7].

Јосиф Солтан, који је у фебруару 1507. постављен на митрополитску столицу, подржао је намере монаха да се манастир премести на нову локацију. Године 1507. епископ Јосиф је пред Александром Ходкевичом подржао захтев игумана Пафнутија и монаха да се манастир премести из Грудока на нову локацију. Епископ Јосиф је из личног искуства савршено разумео ситуацију у којој се налази манастир и убедио је белоруског магната да изрази своју сагласност за нову локацију манастира. Анализирајући прве записе Александра Ходкевича о обезбеђивању дрвне грађе за изградњу нових манастирских зграда, можемо закључити да су прве инвестиције на локалитету Сухог Груда биле дрвене. Међутим, убрзо се појавила идеја о изградњи каменог храма. Узимајући у обзир званичну забрану градње камених цркава на територији Велике кнежевине Литванске, за изградњу оваквог храма била је неопходна сагласност краља. Игуман Пафнутије Сеген је упутио такав захтев

показаномъ и нашей сиренности, како маршалокъ его державы Благочестивый и православный и великолепный Панъ Александро, сынъ Пана Ивана Ходкевича, отъ своего имѣнія и отъ своего скарбу и отъ своего труда, на своей властной отчизне и дѣдине у пущи блудовской у скрай рѣки Супраслы, и сфудоменту созида и вънесе честный монастырь по имени Пречистыя Владичица наша Богородица, Честнаго Ея Благовѣщенія. Такъ же своимъ посланіемъ воспомяну намъ той православный Панъ Александро, Еже и сфудоменту воздвигну тую пречистую обитель, и приложи кней, отъ своео отчизны очемъ бы мѣла церково божия на вѣки стояти, и живущимъ вней чимъ бы мѣли поживитися во славу Христу Богу и родителемъ его впамять вѣчную. Помеже онъ есть ктиторъ и смирение наше видячи его сердечную любовь еже имати к Богу, ижъ отъ своего труда и отъ своего скарбу, постави боголюбезно отъ фудомента честью обитель. За то благославлаемъ ктитору, Пана Александра і епископа смоленского Юсифа и труды ихъ, да есть жертва ихъ совершена къ Богу, и отъ Господа Бога милости на нихъ да есть всий вѣкъ и вбудущий.

краљу почетком 1509. године. Средином марта 1509. Сигисмунд Стари је изразио сагласност за изградњу каменог храма. „Игуман супрасаљски Пафнутије се ударао по челу како ће својим радом... (...) саградити манастир у шуми господина Александра Ходкевича на реци Супрасаљ и замолио нас да дозволимо да црква и манастир буду подигнути. Иначе, из наше љубазности на његову молбу, дозволили смо му да подигне цркву и манастир у шуми господина Александра Ходкевича, где би желео да гради” [6, стр. 1; 12, стр. 3; 32, стр. 55; 33, стр. 21; 53, стр. 75; 58, стр. 45; 67, стр. 72].

Тек пошто је добио такву сагласност, игуман Пафнутије је могао да почне да спроводи своје планове. Градња цркве почела је октобра 1510. Године 1509. и у првих девет месеци 1510. припремљени су потребни материјали. Средином октобра 1510. године манастир је посетио митрополит Јосиф Солтан. Из писма Александра Ходкевича произилази да је митрополит био „у манастиру на реци Супрасаљ” [7, бр. 66; 14, стр. 13-16; 16, стр. 9-14]. У својој привилегији од 15. октобра 1510. године, митрополит је написао да: „нашом добром вољом и доприносом градимо манастир уз помоћ монаха заједничке братије код господара Александра Ивановича Ходкевича, на родној груди Блудовској шуми, на ивици реке Супрасаљ, на острву између речних извора река Грабовке и Березовке” [59, стр. 19-23; 33, стр. 22].

Под игуманом Пафнутијем Сегеном, манастир на реци Супрасаљ је добио посебну патријаршијску пажњу, а његов игуман је именован као: „игуман Благовештенског патријаршијског братства”. Тешко је утврдити разлоге за такву пажњу новоствореном манастиру цариградског патријарха. Свакако, да би се патријаршијски патронат проширио на манастир, сам захтев његових ктитора није био довољан.

Учешће игумана Пафнутија у локалној катедрали у Вилни било је од великог значаја за манастир и његовог игумана. Виленски сабор, који се састао крајем 1509. – почетком 1510. године, дефинисао је 15 принципа за регулисање односа духовне и световне власти. Циљ је био да се ослаби утицај лаика на црквена именованја и ојача престиж духовних власти. Током састанака донете су резолуције у вези са односом свештенства према световним властима, утврђена су начела избора кандидата на црквене функције, решавана су питања везана за живот свештенства и црквеног суда [23, стр. 5-18; 105, стр. 223, 225].

Виленски сабор је разматрао случај Супрасаљског манастира, који је добио потврду свог статуса у посебном томосу цариградског патријарха Јоакима [14, стр. 3-5; 19, стр. 1-3, 15; 46, стр. 168; 13, стр. 524-529; 6, бр. 29; 32, стр. 57, 139; 58, стр. 24-27]. Такође не чуди што се на Сабору игуман Пафнутије помиње други после Јоне, настојатеља Кијевопечерске лавре, јер је манастир на реци Супрасаљ био под директном јурисдикцијом цариградског патријарха [33, стр. 16-17; 113, стр. 34-35].

У Виленској катедрали 1509-1510. донета је одлука да се на епископску столицу изабере супрасаљски игуман Пафнутије Сеген. Неколико епископа Кијевске митрополије било већ је било у дубокој старости. То се посебно односило на Владимиро-брестског епископа Васијана II. Према речима митрополита Јосифа Солтана, најпогоднији кандидат за ову катедру био је игуман Пафнутије. Тако је супрасаљски игуман постао „именовани” епископ и преузео управу над епархијом после смрти епископа Васијана II. Његову кандидатуру није подржао само митрополит Јосиф, већ и паства, православна елита: кнез Фјодор Јарославович, кнез Константин Острошки, кнегиња Елена Ивановна и Александар Ходкевич [114, стр. 71-82].

После избора игумана Пафнутија за епископа Владимиро-брестског, митрополит Јосиф Солтан је 15. октобра 1510. године саставио нову повељу за Супрасаљски манастир [20; 54]. Подударност у времену ова два догађаја указује да су оба јерарха настојала да задрже контролу над манастиром у развоју. У светлу нове повеље, нови игуман више није имао иста права као Пафнутије Сеген. Повеља је одредила улогу манастира у црквеном животу тог времена. Митрополит је желео да манастир својим строгим правилима унутрашњег живота изазива поштовање код православних и неправославних. Задатак монаха био је да учвршћују веру међу православним становницима западних области Велике кнежевине Литванске, а код неверника развијају поштовање према Цркви. У Повељи се скреће пажња на запис који се односи на монашку келију. У њему је било могуће држати само одећу, књиге и предмете неопходне за манастирски рад. Митрополит Јосиф је познавао житеље манастира, међу којима је било много образованих људи који су знали да читају, пишу, преписују и објашњавају богослужбене текстове.

Поставља се питање, у коју сврху је манастир добио нову повељу, пошто је већ имао правило монашког живота потврђено посебним томостом цариградског патријарха Јоакима из 1505. године? Нова повеља је утврдила принципе општебратског манастира на месту нове локације братства. Претходна повеља утврдила је полуиспосничка начела монашког живота, којим су монаси живели у околини Грудока. Треба обратити пажњу на строгост прве повеље монашког живота у Супрасљу. Многи монаси су положили све нивое монашког постризања и постали схимомонаси. Међу њима је било неколико пустињака који су живели у засебним ћелијама у шуми, ван манастира. Промена локације манастира довела је не само до промене у природи монашког живота од анахорета (полуиспосника) до коенобитског (ценобитског), већ и до одласка неких од монаха у Кијево-печерску лавру и на Свету Гору Атонску.

У повељи митрополита Јосифа од 15. октобра 1510. године није било речи о изградњи камене цркве. Сходно томе, тек после овог датума су почели или настављени радови на изградњи храма Благовештења Пресвете Богородице. Из овога произилази да је игуман Пафнутије Сеген започео, али није завршио градњу камене Благовештенске цркве. Са великим степеном вероватноће може се тврдити да је супрасаљски игуман саградио дрвену цркву Св. Јована Богослова, која је освештана 25. маја 1511. године. Од тог тренутка, као именовани епископ Владимиро-брестски, Пафнутије више није боравио у манастиру, већ је вероватно боравио у Бресту. Пафнутије је напустио манастир у веома добром духовном и материјалном стању. Неколико десетина монаха са великим искуством у монашком животу гарантовало је стабилност манастира. Широка улагања, прикупљање богате збирке рукописа, почетак изградње Благовештенске цркве омогућени су захваљујући Пафнутију који је примио бројне поклоне и донације од представника православне елите, попут кнегиње Елене, Александра Ходкевича, господарског маршала (1506-1509), Ивана Сапеге, подлашког војводе, или Јосифа Солтана, митрополита кијевског [58, стр. 62]. Први игуман Супрасаљског манастира, већ вршећи архипастирску службу Владимиро-брестског и луцко-острошког епископа, није заборавио на свој манастир [112, стр. 41-59, 84-98]. О његовом блиском односу са манастиром сведоче рукописи које је слао у манастирску библиотеку и бројни записи у Супрасаљском суботнику или Споменици имена људи који живе на Волињу и Пољесју.

*

Супрасаљски манастир, као један од најзначајнијих центара монашког живота у Великој кнежевини Литванској у 16. веку, одржавао је блиске контакте са сличним центрима у самој Кнежевини и ван ње. Блиски односи манастира са Кијевом, Слуцком, Виљном, Москвом, Србијом, Влашком, Бугарском и Светом Гором омогућили су му да концентрише културна достигнућа многих словенских народа. Супрасаљски манастир заузима неоспорно место у историји Православне цркве, њеног краја и културе многих народа. Ово најзападније православно монашко средиште у другој половини 16. века претворено је у културни центар пансловенског значаја. Тешко је издвојити још један центар у којем су се у толикој мери концентрисала најбоља достигнућа различитих области културе и у коме су се тако интензивно развијали контакти са културом других словенских народа, а дубоке античке традиције органски улазиле у живот наредних векова. Утицај култура источнословенских и балканских народа испољавао се на територији манастира у архитектури и иконографији, унутрашњем уређењу цркава и у збиркама манастирске библиотеке.

Библиотека је садржала много примера да је Супрасаљски манастир одржавао блиске контакте са српским и бугарским манастирима [71, стр. 187-194; 121, стр. 45-62; 55, стр. 23-35; 83, стр. 247-285]. Традиција блиских контаката између манастира Велике кнежевине Литванске и Србије и Бугарске постојала је већ 1415. године, када је Григорије Цамблак постао кијевски митрополит [131, стр. 211-234]. Од рукописа преписаних у Супрасљу, од највреднијих су биле похвалне речи Климента Охридског, Доротејева поука и житије Саве Просвећеног и Јована Златоустог [14, стр. 54; 9, бр. 61; 56, стр. 131], или дела митрополита Григорија Цамблака (Похвала тројици отрока, Тумачење Чаше Соломонове и Житије словенског светитеља), а посебно његове празничне беседе: *На Рођење Јована Крститеља*, *На Успеније* и *Похвалну реч Јевтимију Тарновском* [37, стр. 106-107, 117, 122-123, 224-227]. Ове књиге су се налазиле у манастирској библиотеци већ у првој половини 16. века [9, бр. 61, 62; 56, стр. 131]. Дела Григорија Цамблака, *Похвална реч митрополиту Кипријану* и *Похвална реч Јефимију Тарновском*, садрже црквену српску и бугарску терминологију.

Потврда повезаности манастира са Србијом било је уврштавање житија Св. Саве Српског у Кодекс 16. века, а у богослужбени Минеј за фебруар (средина 16. века) служба Св. Симеону Српском [37, стр. 286]. У Минеју за октобар (средина 16. века) смештена је служба Св. Арсенија Српског са карактеристичним записом: „на овај исти дан Светог Уроша, ктитора овога места, а посебно нове ове цркве.” Ова примедба је преписана из српског рукописа, који се, по свој прилици, налазио у цркви Успења Пресвете Богородице у Неродимљи на Косову Пољу, или у манастиру Рођења Пресвете Богородице у Скопљу [72, 330-331; 59, стр. 196-205], чији је покровитељ био канонизовани краљ Стефан IV Урош Душан (1308-1355). Рукописи који су доспели у манастир Супрасаљ изгубили су јужнословенски карактер и добили староруске црте [81, стр. 15-20; 75, стр. 184-192]. У новој верзији они су преписивани, а често и уређивани, и распрострањивани по земљама Велике кнежевине Литванске и Круне [29, стр. 13-127; 116, стр. 541-542].

Може се навести више примера утицаја балканске књижевности у супрасаљским рукописима; на пример, „Књига Великог Василија Кесаријског, новонаписана”, реч Ђорђа Пизиде: „Хвала Богу за стварање свега створеног” (к. 294v-312) [37, стр. 68]. Рукописи су видљиви докази јужнословенског утицаја на руску писменост [77, стр. 131].

У кодексу који се чува у библиотеци кијевског манастира Св. Михаила, постојало је осам супрасаљских споменика 16. века [65, стр. 164-179; 117, стр. 122-134]. Већина њих је потврдила блиске везе Супрасаљског манастира са Светом Гором Атоном и балканским манастирима. Ови споменици су:

1) *Писмо непознатом по имену латинском архиепископу од 1511. године* [14, стр. 54; 4, л. 1-21; 65, стр. 169-170; 29, стр. 123-127; 33, стр. 34; 116, стр. 541-542; 118, стр. 15; 107, стр. 692-704]

2) *Посланица мађарског краља Јануша монасима Свете Горе Атон од 1534. године* [4, л. 21v-26; 65, стр. 170-171; 116, стр. 541; 118, стр. 15; 108, стр. 146-147]

3) *Одговор Атонских монаха на посланицу краља мађарског Јануша Заполија од 1534. године* [4, л. 26v-29; 65, стр. 170-171; 116, стр. 541; 118, стр. 15; 108, стр. 147]

4) *Прича о пустошењу Атона од стране Латина 1276. године, преписана у Супрасаљском манастиру 1546. године* [1, нр. 31, л. 41; 9, нр. 57, 103; 15, стр. 734-738; 63, стр. 154-186; 116, стр. 541; 118, стр. 15; 108, стр. 147]

5) *Разговор хришћанина са јеврејином о вери и иконама* [4, л. 157-169; 65, стр. 171-173; 64, стр. 349-380; 116, стр. 542; 118, стр. 16; 108, стр. 145]

6) *Посланица Латињанима* од 1581. године [4, л. 157-169; 65, стр. 171-173; 64, стр. 349-380; 116, стр. 542; 118, стр. 16; 108, стр. 146]

7) *Легенда на безбожном, прљавом латинском, коју су папинци измишљали у својој поганој вери* [4, л. 205-208; 40, 56-74; 65, стр. 173-174; 68, стр. 86; 116, стр. 542; 118, стр. 16; 108, стр. 146]

8) *састав: Ново учење у Литванији под називом Логотети* [65, стр. 174-175].

Неки фрагменти првих пет дела понављају се у другом издању, смештеним у Супрасаљском манастиру 1578. године и преписаним 1580. године [21, стр. 1-41; 44, стр. 168; 40, стр. 58-59]. Садрже оштру полемику са учењима протестантизма, јудаизма, католицизма и ислама. У земљама Велике кнежевине Литванске популарност је стекао „Спис против Лутера”, састављен у Супрасљу 1570. године, усмерен против присталица реформације [24]. Писар ове књиге био је Свети монах Јевстатије [21, стр. 1-41; 116, стр. 541-542; 121, стр. 108]. У манастир је донео пергаментно јеванђеље из 13. века и чувао га у својој келији док је још био архиђакон [116, стр. 542; 118, стр. 16; 108, стр. 146; 35, стр. 26; 92, стр. 71].

Још један пример сталних контаката супрасаљских монаха са српским манастирима је делатност монаха Арсенија. Супрасаљски монах Арсеније, свештеник који је раније носио име Алексије, 1530. године је преписао дело Св. Јована Климакуса „Лествица”. „Књига Лествице на полдести”² је у манастиру била до 1530. године. Рукопис је два пута преписан средином 16. века [9, бр. 246, 247]. Услед сукоба који је настао са архимандритом Кимбаром, јеромонах Арсеније је узео са собом дело Св. Јована Климака „Лествица” и отишао у светогорски српски манастир Хиландар³ [34, стр. 104; 92, стр. 61, 111; 56, стр. 133]. Ово није био изолован случај уклањања рукописа из манастирске библиотеке. За време игумана Сергија Кимбара у балканске манастире извозиле су се и друге књиге [11, к. 4; 14, с. 55; 91, с. 38].

² Ради се о формату књиге. Десть је мерна јединица за 24 преписивачка листа (врста дрвног табака). Полдестъ је половина од тога, што је по формату погодније за ношење и коришћење. (прим. прев.)

³ „У лето 7038. (1530), индикта 3, исписана би књига Лествичник манастиру општем у братству Благовештења Пресвете Богородице и Светог Јована Богослова, на Реци Супрасаљ, жељом и руком многогрешног монаха Арсенија, који је био недостојан свештеник у световном животу Алексејевом”.

Контакте Супрасаљског манастира са Србијом потврђује и најстарије српско издање житија Светих виленских мученика Антонија, Јована и Јевстатија, које се чува у манастирској библиотеци. Белоруска верзија житија виленских мученика појавила се касније, иако је по форми и садржају била блиска српској. Потврда утицаја јужнословенске културе на белоруску била је чињеница да су се у Супрасљу налазила српска издања бројних верских дела, на пример „Хожденије Арсенија Солунског” [72, стр. 330-331; 59, стр. 196-205]. У Супрасљу је био познат и српски оригинал приче о Тристану и Изолди. На порекло рукописа указује његов наслов: „Почиње прича о витезовима из књига српских” [71, стр. 190-194].

У Супрасаљској библиотеци налазили су се и споменици световне старе белоруске књижевности, који су настали под српским и бугарским утицајем. „Живот Александра Великог”, објављен у Кракову 1550. године на белоруским територијама, допуњен је српским записима [71, стр. 187-189]. Наведени примери указују не само на ексклузивност Супрасаљске библиотеке, већ указују и на интензиван утицај српске и бугарске верске и световне књижевности на белоруским земљама. Српски и бугарски утицаји били су евидентни у темама, форми и језику књижевних дела. Српски културни утицај у 16. веку настаје у периоду развоја ренесансе, интелектуалне ревитализације јавности у Великој кнежевини Литванској. Збирке библиотеке Супрасаљског манастира из овог периода указују на српске утицаје у темама, форми и терминологији књижевних дела.

*

Непосредне везе Супрасља са српском културом потврђује и унутрашња декорација Благовештенске цркве. Најзначајније улагање манастира било је у храм Благовештења Пресвете Богородице. Оригиналноста дворске архитектуре храма лежи у комбинацији готичког и византијског стила. Реализација овог пројекта довела је до израде ретко виђеног дизајна црквеног свода, изградње четири минијатурне угаоне куле и бројних пушкарница у главном венцу. Дизајн храма подсећа на цркве-тврђаве Св. Софије у Полоцку, Синковиче, Маломожејково [93, стр. 19-22; 41, стр. 249-311; 89, стр. 88-90; 42, стр. 48-52; 97, стр. 355-396; 120; 69, 222-237; 128]. Архитектура Благовештенске цркве у Супрасљу одражавала је утицаје руско-византијског и готичког градитељства. Ово је изузетан пример међусобног прожимања источних и западних култура.

Унутрашња декорација храма такође указује на снажан византијско-руски културни утицај у западним областима Велике кнежевине Литванске. За време архимандрита Сергија Кимбара, група иконописаца под вођством „Србина Нектарија” украсила је унутрашњост цркве фрескама⁴ [14, с. 52]. Кратак помен исплате одговарајућег износа иконописцу за рад на иконостасу не дозвољава нам да тачно утврдимо ауторство фресака. Често су на руским земљама исти иконописци били аутори икона и зидних слика. Највероватније се иста ситуација десила и у Супрасљу. Фреске је осликала група иконописаца под руководством мајстора из Србије. Станислав Ставицки поистовећује Нектарија, који је осликавао Супрасаљ, са аутором чувеног „Типика-Јермини”, приручника за фрескосликарство. Према речима пољског истраживача, у техничком смислу, фреске су у великој мери у складу са препорукама „Типика-Јермини” [126, стр. 30-35; 61, стр. 211-225; 62, 255-281; 124, стр. 38-48; 125]. Ако прихватимо ову хипотезу, онда је аутор супрасаљских фресака био не само уметник, већ и теоретичар уметности, чије су препоруке биле широко коришћене на Балкану.

Стилистика фресака подсећа на споменике српског монументалног сликарства, а посебно на сликарство Манастира Манасије 1418. године [70, стр. 345-371]. Они су један од ретких примера византијске иконографије у пољским и белоруским земљама који нема директне или индиректне везе са Суздаљском Русијом или са традиционалним центрима иконописа у Галичко-Волинској Русији. Иконографски тип супрасаљских фресака је сличан познови-зантијској уметности раног 15. века у периоду тзв. „ренесансе Палеолога”. Српска школа зидног сликарства имала је велики утицај у суседним земљама због обиља иконографских призора и доступности њених поједностављених облика. Била је веома популарна међу манастирима. Ово је већ био други талас пресељења српских уметника на север и у руске земље, после оног који се десио већ у 13. веку. Поређење супрасаљских фресака са чувеним српским сликарством у Охриду, Каленици, Љубостињи, Раваници, Манасији указује на заједничку традицију и аналогичне представе⁵. Типови

⁴ Србину Нектарију, сликару, за топли Деисис цркве дато је 6 копејки гроша, и црквено злато. За две светости, јер је три светитеља и три преподобна насликао, 9 копејки гроша, и црквено злато. = „Србину Нектарију, маларију, за Деисусец теплое церкви дано коп 6 грошей, а золото церковное. За две святости, што он же робил трех святителей и трех преподобных 9 коп грошей, а золото церковное”.

⁵ S. Szymański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972, s. 161-181.

неких фигуративних композиција у Супрасаљској ликовној декорацији позајмлени су из српског монументалног сликарства. Пример балканског утицаја у супрасаљским фрескама је богат планински и архитектонски пејзаж као позадина композиције слике⁶. Фреске су приписане српској средњовековној иконографији, под утицајем западноевропског сликарства, посебно италијанског. Детаљи одеће и оружја, тунике, огртачи, појасеви, облици мачева и штитова носе византијско-српски карактер. У сликарству Благовештенске цркве дошло је до комбиновања разних елемената сликарства, као што је то био случај на Балкану и у Грчкој.

Детаљан опис композиције фресака, са аналогјама са живописом у другим црквама, саставили су Александар Рогов и Александар Семашко⁷. Иконографски циклус био је карактеристичан за традиционално српско монументално сликарство. Развој српске иконографије заснивао се првенствено на византијском канону и стога је већина српских и бугарских иконописаца проучавала иконографију под руководством грчких мајстора. Мало њих с почетка 16. века може се посматрати на руским земљама Велике кнежевине Литванске. Један од иконописаца који је дошао са Балкана био је Нектарије, који је израдио фреске и иконостас Благовештенске цркве у Супрасљу.

*

Посебно место у контактима Супрасаљског манастира са српским манастирима заузима Св. Мученик Антоније Супрасаљски, који је са именом Онуфрије дошао у Супрасаљски манастир почетком 16. века.⁸ После неколико година живота у манастиру, монах Онуфрије је пострижен у велику схиму са новим именом Антоније

⁶ Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków 1968, s. 26.

⁷ А. И. Рогов, *Фрески Супрасля*, с. 343-358; А. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 21, Kraków 1996, s. 13-58; теже, *Freski z Supraśla: unikatowy zabytek XVI-wiecznego pobizantyńskiego malarstwa ściennego*, Białystok 2006.

⁸ А. А. Турилов, *Житие преподобномученика Антония Супрасльского и славянские жития балканских новомучеников XVI в. (к постановке проблемы)*, „Hagiographia Slavica”, ed. Herausg. von J. Reinhart, Munchen-Berlin-Wien 2013, („Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband”. Bd. 82), s. 265-273; *Ο νεομάρτυς Αντώνιος ὁ Καρεώτης*, [w:] Αντώνιος Αιμίλιος Ταχιάος, *Άγιοσθη Αθλώνιτες νεομάρτυρες, Αγιορειτική βιβλιοθήκη*, Άγιον Όρος 2006, s. 11-49; Antoni i Marcin Mironowicz, *Św. Antoni Supraski*, Białystok 2014; А. Mironowicz, *Święty Antoni Supraski*, „ЕЛПИС” Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, R. XVII (XXVIII), z. 29 (42), Białystok 2015, s. 11-24.

и замолио је игумана Пафнутија за благослов за његово пресељење на Свету Гору. Хтео је да иде у хришћанске земље које су заузеле Турци, да би дао свој живот за Христа. По доласку на Свету Гору, Антоније се настанио у кули Св. Саве Српског. Поставља се питање: где се тачно супрасаљски монах настанио на Светој Гори Атонској? У то време постојале су три куле Св. Саве Српског. Први је саграђен у старом руском манастиру, где је Св. Сава био приликом свог првог боравка на Светој Гори. Друга кула се налазила у српском манастиру Хиландару, а трећа у престоници Атонске републике, граду Каријесу⁹. Према А. Турилову, монах Антоније се настанио у келији у Каријесу, званој „Τυτῆχαριό”, која је имала своју повељу и кулу¹⁰. Келију је саградио Св. Сава, син српског краља Симеона Немање (1167-1196), око 1199. године¹¹. После се Св. Сава настанио у Хиландару 1197. године и две године касније је саставио свој типик, на основу повеље Св. Саве Јерусалимског¹². Келија и монаси који су у њој живели били су веома поштовани у Атонској републици, посебно крајем 15. и почетком 16. века. Келија је призната као посебан манастир, а братија која је живела у њој имала је свог представника у Агиоритској катедрали¹³. Свети Антоније је стигао на Свету Гору пре 1507. године, а његова мученичка смрт наступила је 17. фебруара 1508. године, после мученичке смрти Св. Јована из српског града у Македонији Сера.

Житије Св. Антонија Супрасаљског састављено је у једном од атонских манастира на основу сведочанства монаха. Овај живот је био познат супрасаљским монасима јер су многи светогорски монаси живели у православним манастирима на територији Велике кнежевине Литванске. Додатак „Прологу” из 15. века житија Св. Антонија Супрасаљског указује да је личност мученика

⁹ Αντόνιος Ατζιάλιος Ταχιάος, *Ένα άγιορειτιχό μοναστήρι πού χάθηκε: Η παλαιά Μονή Ρωσιχού, όπως τήν περιγράφει ο Βασίλειος Γρηγορόβιτς Μπάρσχυ, „Αφιέρωμα οτή μνήμη του Σωτήρη Κίτσα”, Θεσσαλονίκη 2001, с. 619; С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997, с. 21-23; В. Кораћ, М. Ковачевић, *Манастир Хиландар. Конаци и утврђење*, Београд 2004, с. 58-62.*

¹⁰ А. А. Турилов, *Антоний Супрасальский*, с. 680; *Ο νεομάρτυς Αντόνιος ό Καρεώτης*, с. 30.

¹¹ *Манастир Хиландар*, Београд 2000, с. 14-15; Пав. К. Христо, *Το άγιον Όρος*, Αθήνα 1987, с. 107.

¹² А. Е. Tachiaos, *Le monachisme serbe de Saint Sava et la tradition hésychaste athonite*. „Hilandarski sbornik”, vol. I, Beograd 1966, s. 83-89; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, с. 91-102; А. Е. Тахиаос, *Улога светог Саве у оквиру словенске књижевне делатности на Светој Гори*, „Међународни научни скуп Сава Немањић Свети Сава. Историја и предање. Децембар 1976”, Београд 1979, с. 85-89.

¹³ А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV-XVII век*, Београд 2000, с. 266-267; *Ο νεομάρτυς Αντόνιος ό Καρεώτης*, с. 31.

изазвала опште поштовање код монаха. Супрасаљски мученик је био укључен у гроно древних светаца, који су били универзално поштовани у својим земљама. Аутор најновије верзије кодекса настојао је да новомученику да чин једнак чешким, српским и московским светима¹⁴.

Највероватније је састављач житија Св. Антоније био вишеструко поменути супрасаљски монах Арсеније, који је стигао у српски манастир Хиландар после 1536. године. У 1530. Арсеније, свештеник који је раније носио име Алексије, преписао је дело Св. Јована Климакуса „Лествица”, који је био у манастиру до 1530. године. Услед сукоба који је настао са архимандритом Сергијем Кимбаром [103, стр. 9-18], јеромонах Арсеније је узео дело Св. Јована Климака „Лествица” и упутио се у светогорски српски манастир Хиландар. Чувши за мучеништво схимонаха Антонија, Арсеније је могао да састави његов живот и пошаље га у манастир Супрасаљ.

Од средине 16. века. Манастир Супрасаљ је постао најважнији монашки центар у Великој кнежевини Литванској. Отвореност манастира за нове верске и филозофске токове није ослабила његову позицију у Православној цркви. И даље су одржаване блиске везе са традиционалним православним центрима у Кнежевини и иностранству, укључујући и земље Србије и Бугарске. Са Супрасаљским манастиром су се повезивале истакнуте верске личности из Московске кнежевине, Бугарске, Србије и Византије. Међу њима су били и о. Артемије, кнез Андреј Курпски, Матија Чехович, Исаија Каменчанин, Остафије Волович, Матија Стријковски и српски и бугарски патријарх Гаврило, који су архимандриту Тимотеју 1582. године доделили право ношења митре [14, стр. 82-83]. Године 1589. Супрасаљску лавру је посетио цариградски патријарх Јеремија Други, враћајући се из Москве [14, стр. 88]. Он је реорганизовао монашку заједницу, претварајући је у најважнији бастион Православне цркве у западној Литванији. Значај манастира утицао је на избор многих духовних и световних великодостојника као места њиховог сахрањивања [14, стр. 65, 73-74]. Захваљујући међународним везама, манастир добија значај пансловенског верског и културног центра.

¹⁴ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Oddział Rękopisów, f. 19, nr 100. Por.: *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, opracował Antoni Mironowicz, Białystok 2014, s. 61-62; С. Ю. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500-1532 гг.): новые данные*, [в:] *Современные проблемы археографии: сборник статей по материалам конференции проходившей в Библиотеке РАН, 25-27 мая 2010 г.*, Санкт-Петербург 2011, с. 134.

Библиографија:**Рукописни извори**

1. Библиотека Российской академии наук в Санкт-Петербурге, ф. П. Доброхотова, № 31, л. 41.
2. Российский Государственный Исторический Архив в Санкт-Петербурге, ф. 823, оп. 3, № 3317;
3. Российская государственная библиотека в Москве, Собрание Е. Е. Егорова, ф. 98, № 39;
4. Центральная научная библиотека Академии наук Украины в Киеве, 475п/1656, л. 1-21, 26об-96, 157-169, 198-201, 205-208;
5. Archiwum Diecezjalne Kościoła Rzymskokatolickiego w Białymstoku, нр. 245, к. 23об-24v, 26-60 об.
6. Archiwum Państwowe na Wawelu, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, ф. 36, нр. 29, к. 1, 80-84;
7. Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, Zbiór dokumentów pergaminowych, нр. 66 (MNK 541/1);
8. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskich, Dział Rękopisów, нр. 930, к. 106-108 об.
9. Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, ф. 19, нр.: 57, 61, 62, 89, 100, 103, 180, 246, 247;
10. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas, ф. 634, оп. 1, нр. 58, к. 416 об; ф. 634, оп. 1, нр. 3, к. 14об-41об;
11. Vilniaus universiteto biblioteka, ф. F58-7, В 1993, к. 1-4 об; В 1994;

Штампани извори:

1. *Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов*, т. VII, Вильна 1874, с. 3.
2. *Акты исторические собранные и изданные Археографической комиссией*, т. I, Санкт-Петербург 1841, с. 524-529.
3. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. IX, Вильно 1870, с. 49-55, 185-205, 229-243, 461-462;
4. Буланин Д. М., 2012, *Чудо с грибом в Ксиропотаме*, [в:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. вып. 2: (Вторая половина XIV-XVI в.). ч. III: Библиографические дополнения. Приложение, ред. Д. М Буланин, Санкт-Петербург, с. 734-738;

5. „Вестник Западной России”, 1866, г. IV, кн. 7, т. III, отд. 1, Вильно, с. 2, 9-14;
6. „Вестник Западной России”, 1865/1866, г. IV, кн. 7, т. III, отд. 2, Вильно, с. 1-6;
7. „Вестник Западной России”, 1867, г. V, кн. 1, т. I, отд. 2, Вильно, Приложения, с. 1-3;
8. „Вестник Западной России”, 1867, г. V, кн. 7, т. I, отд. 2, Вильно, с. 1-3, 6-9, 11, 15, 71;
9. *Древнерусские иноческие уставы*, (Русский типик) подг. текста Т. В. Суздальцева, Москва 2001;
10. Попов А., 1879, *Обличительные списания против жидов и латинян. (По рукописи имп. Публичной библиотеки 1580 г.)*, „Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских”, Москва, кн. 1, с. 1-41;
11. *Прадмова да Памянніка ці Сінодыка з Супрасльскага манастыра 1631 г.*, 2013 (опр. Л. В. Ляўшун), [в:] *Рэлігійнае Пісьменства Кірылічнай Традыцыі XI-XV стст.*, Мінск, с. 547;
12. „Русская Историческая Библиотека”, 1878, т. IV, *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, Кн. 1. Санкт-Петербург, с. 5-18;
13. „Русская историческая библиотека”, 1903, т. XIX, *Памятники полемической литературы в Западной Руси*. кн. III, Санкт-Петербург;
14. *Славянские рукописи Афонских обителей*, 1999, составили: А. А. Турилов і Л. В. Мошкова, под редакцией А. Э. Н. Тахиоса, Фессалоники, с. 127;
15. *Супрасълски или Ретков сборник*, 1982, Й. Заимов, увод и коментар на старобългарски текст, М. Капалдо, подбор и коментар на гръцкия текст, т. I, София;
16. *Супрасълски или Ретков сборник*, 1983, Й. Заимов, увод и коментар на старобългарски текст, М. Капалдо, подбор и коментар на гръцкия текст, т. II, София;
17. *Супрасльская летопись*, 1980, *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва;
18. „Historica Russiae Monumenta”, 1841, ab A. I. Turgenevio, vol. 1, Petropoli, p. 123-127;
19. „Lietuvos Metrika”, 1995, (1499-1514), Knyga nr. 8, Vilnius, s. 143.
20. Mironowicz A., 2015, *Subotnik ili Pominnik monasteru supraskiego*, Białystok, s. 10-12;

21. Mironowicz A., 2009, *Summariusz dokumentów do dóbr supraskich*, Białystok, s. 54-55, 57, 136, 139;

ЛИТЕРАТУРА

1. Белецкий А., 1899, *Митрополитъ Юсифъ II Солтанъ и отношение его къ Супрасльскому монастырю*, Вильна, с. 5-7, 12, 16-17, 19, 21-22, 34;
2. Богданович Д., 1978, *Каталог кирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд, с. 104;
3. Бубнов И. Ю., Лихачева О. П., Покровская В. Ф., 1976, *Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР*, Леинград, с. 26;
4. Гильтебрандт П. А., 1871, *Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки*, Вып.1, Вильна, с. 140.
5. Добрянский Ф. Н., 1882, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна, с. XXVII-XXXIII, с. 68, 106-107, 117, 122-123, 224-227, 286;
6. Е. Н., [Епископ Никанор], 1904, *Старый Синодик Супрасльского монастыря*, „Гродненские Епархиальные Ведомости”, № 27, с. 789;
7. Живојиновић М., 1972, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд, с. 91-102;
8. Зема В. С., 2001, *Полемико-догматичні збірки XVI- початку XVII ст.* „Український історичний журнал”, нр. 5, с. 43-74;
9. Иодковский И. И., 1915, *Церкви приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси*, „Древности”, т. VI, Москва с. 249-311;
10. Кацэр М. С., 1969, *Белорусская архитектура*, Минск, с. 48-52;
11. Кораћ В., Ковачевић М., 2004, *Манастир Хиландар. Конаци и утврђење*, Београд, с. 58-62.
12. Лабынцев Ю. А., 2000, *Об одном важном спросном моменте в судьбах белорусской православной культуры XVI столетия в связи с историей Супрасльского Благовещенского монастыря*, „ЕЛПШ”. *Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, R. II (XIII), z. 2 (15), Białystok, s. 168;
13. Макарий (Булгаков) Митрополит, 1879, *История Русской Церкви*, т. IX, Санкт-Петербург, с. 168;
14. Макарий (Булгаков) Митрополит, 1996, *История Русской Церкви*, кн. V, Москва, с. 168;
15. *Манастир Хиландар*, 2000, Београд, с. 14-15;

16. Миронович А., 2012, *Библиотека Супрасльскогo монастыря в XVI веке*, [в:] *Преоткриване: Супрасльски сборник – старобългарски паметник от X век*, ред. А. Милтенова, София, с. 309-329;
17. Модест (Стрельбицкий), 1865/1866, *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. IV, кн. 7, т. III, отд. 2, Вильно, Приложения, № 1, с. 1-6, 9-14, 72;
18. Модест (Стрельбицкий), 1867, *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 2, т. I, отд. 2, Вильно, с. 71-72;
19. Модест (Стрельбицкий), 1867, *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 6, т. II, отд. 2, Вильно, с. 128-131;
20. Модест (Стрельбицкий), 1867, *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн.7, т. II, отд. 2, 1867, с. 1-3, 6-9, 11-15, 71-73;
21. Модест (Стрельбицкий), 1865, *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, № 3, с. 75-76;
22. *Монашество и монастыри в России XI-XX вв: исторические очерки*, 2002, отв. ред. Н. В. Сеницына, Москва;
23. Морозова Н. А., Темчин С. Ю., 1997, *Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского*, „Krkowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, т. II, Kraków, s. 23-35;
24. Морозова Н. А., Темчин С. Ю., 2005, *Древнейшие рукописи Супрасльскогo Благовещенскогo монастыря (1500-1532 гг.)*, [в:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl – Białystok, s. 131, 133-140;
25. Ненадовић С., 1997, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађе-вине*, Београд, с. 21-23;
26. Николай (Далматов), 1892, *Супрасльский Благовещенский монастырь*, Санкт-Петербург, с. 6-7, 22, 24-27, 45, 62, 455-456, 464;
27. Обнорский С. П., 1914, *К литературной истории Хождения Арсения Солунского*, „Известия отделения русского языка и словесности Академии наук”, т. XIX, кн. 3, с. 196-205.
28. Оболенский М. А., 1836, *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи*, Москва;
29. Петковић С., 1972, *Нектарие Србин, сликар XV в.*, „Сборник за ликовне уметности”, нр. VIII, Нови Сад с. 211-225;

30. Петковић С., 1995, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд, (Српска књижевна задруга. Коло 88, књ. 589), с. 255-281.
31. Петров Н. И., 1894, *Западнорусские полемические сочинения XVI века*, „Труды Киевской Духовной Академии”, № 2, с. 154-186.
32. Петров Н. И., 1894, *Западнорусские полемические сочинения XVI века*, „Труды Киевской Духовной Академии”, № 3, с. 349-380.
33. Петров Н. И., 1895, *Супрасльскій монастирь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, „Виленский календарь на 1896 год”, Вильно, с. 164-179;
34. Петрушевич А., 1867, *Холмская епархия и святители ее*, Львов, с. 32;
35. Покровский Ф., 1895, *Археологическая карта Гроденской губернии*, Вильна, с. 72;
36. Покровский Ф., 1908, *Послание Василия, пресвитера Никольского из дольней Руси об исхождении Святого Духа*, «Известия Отделения русского языка и словесности», т. СХІІ, кн. 3, прл. 1, с. 86.,
37. Покрышкин П. П., 1911, *Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре*, [в:] *Сборник археографических статей поднесенный графу А. А. Бобринскому*, Санкт-Петербург, с. 222-237;
38. Рогов А. И., 1980, *Фрески Супрасля*, [в:] *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI-XVII вв.*, Москва, с. 345-371;
39. Рогов А. И., 1978, *Литературные связи Белоруссии с балканскими странами в XV-XVI вв.*, [в:] *Славянские литературы. VIII Международный съезд славистов, Загреб-Любляна, сентябрь 1978 г. Доклады советской делегации*, Москва, с. 187-194;
40. Рогов А. И., 1978, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [в:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва, с. 330-331;
41. Рогов, А. И., 1980, „Фрески Супрасля”, Подобедова, О. И. (отв. ред.), *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI – XVII вв.*, Москва, 343-356;
42. Тахиаос А. Е., 1979, *Улога светога Саве у оквиру словенске књижевне делатности на Светој Гори*, „Међународни научни скуп Сава Немањић Свети Сава. Историја и предање. Децембар 1976”, Београд, с. 85-89;
43. Темчин С. Ю., 2014, *Афоно-сербский оригинал супрасльского рукописного комплекта служебных миней середины XVI в. и*

- его дальнейшая судьба, „Афон и славянский мир. Сборник”, нр. 1, ред. Ж. Л Левшина, Афон, с. 184–192;
44. Темчин С. Ю., 2011, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500-1532 гг.): новые данные*, [в:] *Современные проблемы археографии: сборник статей по материалам конференции проходившей в Библиотеке РАН, 25-27 мая 2010 г.*, Беляева И. М. (ред.), Санкт-Петербург, с. 134;
45. Темчин С. Ю., 2011, *Послесловие к четъему „Апостолу” 1183 года монаха Исаяи в супрасльском списке Матвея Десятого 1502-1507 года*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, t. VI, Kraków, s. 131;
46. Темчин С. Ю., 2010, *Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532-1557 гг.)*, „Knugotyra”, t. LIV, Vilnius, с. 173-180;
47. Темчин С. Ю., 2010, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре*, [в:] „Здабыткі: Дакументальныя помнікі на Беларусі”, вып. 12, Мінск, с. 70-75;
48. Темчин С. Ю., 2007, *Супрасльский список хроники Георгия Амартола середины XVI века и его антиграф 1494 года*, „Knugotyra”, vol. 49, с. 77;
49. Темчин С. Ю., 2012, *О хиландарском происхождении афонско-сербского оригинала супрасльских рукописных служебных нибей середины XVI века*, „Καλοφώνια: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії”, ч. VI, Львів, с. 15-20;
50. Турилов, А. А. 2001, „Антоний Супрасльский”, *Православная энциклопедия*, т. II, Москва, с. 680;
51. Турилов, А. А. 2001, „Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в. – парадоксы истории и географии культурных связей”, *Славянский альманах 2000*, Москва, 247-285.
52. Турилов А. А., 2013, *Житие преподобномученика Антония Супрасльского и славянские жития балканских новомучеников XVI в. (к постановке проблемы)*, „Hagiographia Slavica”, ed. Herausg. von J. Reinhart, Munchen-Berlin-Wien, („Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband”. Bd. 82), s. 265-273;
53. Улащик Н. Н., 1985, *Введение в изучение белорусско-литовского летописания*, Москва, с. 35;

54. Уљяновський В. І., 1994, *Історія церкви та релігійної думки в Україні у трьох книгах*. Кн.1: *Середина XV-кінець XVI століття*, Київ, с. 103;
55. Фотић А., 2000, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV-XVII век*, Београд, с. 266-267;
56. Церетели Е., 1899, *Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская*, Санкт-Петербург, с. 242;
57. Чантурия В. А., 1969, *История архитектуры Белоруссии*, Минск, с. 88-90;
58. Чистякова, М. В. 2011. „Текстологические особенности стихного пролога ГИМ, Увар. 56”, *Slavistica Vilnensis* 2010 (Kalbotyra 55 (2)), с. 46-62.
59. Щавиская Л. Л., 1998, *Литературная культура белорусов Подляшья XV-XIX вв., Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря*, Минск, с. 38;
60. Щавиская Л. Л., Лабынцев Ю. А., 2003, *Литература белорусов Польши XV-XIX вв.*, Минск, с. 61-71, 111;
61. Alexandrowicz S., 1971, *Nowe źródło ikonograficzne do obłężenia Połocka w 1579 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XIX, z. 1, Warszawa, s. 19-22;
62. Grala H., 1997, *Kolpak Witoldowy czy czapka Monomacha? (Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, Warszawa, przyp. 3, s. 61;
63. Jasnowski J., 1937, *Chodkiewicz Aleksander*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. III, Kraków, s. 354;
64. Kierejczuk E., 2011, *Kodeks supraski wśród zbiorów biblioteki monasteru supraskiego. Kilka hipotez w sprawie czasu przybycia Minieji Czetnej z XI wieku do Supraśla*, „Latomysy Akademii Supraskiej”, pod red. U. Pawluczuk, vol. II, Białystok, s. 141-150;
65. Kochanowski W., 1963, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, nr 4, Białystok, s. 355-396;
66. Lebedzińska Z., 1968, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków, s. 26;
67. Luba-Radziński Z., 1928, *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. VIII, R. 1926-1927, Kraków, s. 109-132;

68. Maroszek J., 2013, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl, s. 429-564;
69. Mironowicz A., 2011, *Biblioteka monasteru supraskiego w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 36, Białystok, s. 5-23;
70. Mironowicz A., 2015, *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku*, Матэрыялы XI Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў „Кніжная культура Беларусі XI – пачатку XX ст.”, Мінск, 16-17 красавіка 2015 г., Мінск, с. 64-75.
71. Mironowicz A., 2012, *Ewangelizacja „prostą mową” w XVI wieku*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, vol. III, pod red. U. Pawluczuk, Białystok, s. 9-18.
72. Mironowicz A., 1988, *Kodeks supraski*, „Białostoczczyzna”, nr 1(9);
73. Mironowicz A., 2003, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok, s. 223, 225;
74. Mironowicz A., 1988, *Latopisy supraskie jako jedno ze źródeł „Kroniki polskiej...” Macieja Strykowskiego*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr 31, pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smułkowej i H. Majeckiego, Warszawa, s. 22-32;
75. Mironowicz A., 2011, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Търновска Книжовна Школа”, Търново и идеята за Християнския Универсализъм XII-XV век, т. IX, Велико Търново, с. 692-704;
76. Mironowicz A., 2009, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 31, Białystok, s. 145-147;
77. Mironowicz A., 2015, *Rękopisy bułgarskie w zbiorach biblioteki monasteru supraskiej do połowy XVI wieku*, „Търновска книжовна школа”, nr. 10, „Търновска Държава на духа”, Велико Търново, с. 17-39;
78. Mironowicz A., 2013, *Najstarszy Субботник или Поминник monasteru supraskiego*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 40, Białystok, s. 233-243;
79. Mironowicz A., 2003, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok, s. 529-550;

80. Mironowicz A., 2015, *Nieznane losy pierwszych thumenów supraskich*, Białystok, s. 41-59, 84-98;
81. Mironowicz A., 2013, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl, s. 12-18, 34-35;
82. Mironowicz A., 2014, *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, [w:] *Synody Cerkwi prawosławnej w I Rzeczypospolitej*, pod red. Marzanny Kuczyńskiej i Urszuli Pawluczuk, „Latopisy Akademii Supraskiej”, vol. 5, Białystok 2014, s. 71-82.
83. Mironowicz A., 2015, *Święty Antoni Supraski*, „ΕΛΠΙΣ” Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, R. XVII (XXVIII), z. 29 (42), Białystok, s. 11-24;
84. Mironowicz A., 1989, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3-4 s. 541-542;
85. Mironowicz A., 2009, *Związki monasteru supraskiego ze Świętą Górą Athos w XVI wieku*, [w:] *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athos*, pod red. M. Kuczyńskiej, Gniezno, s. 122-134;
86. Mironowicz A., 1998, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok, s. 14-17;
87. Mironowicz A. i M., 2014, *Św. Antoni Supraski*, Białystok;
88. Morelowski M., 1939, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno;
89. Naumow A., 2005, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych w Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl-Białystok, s. 108, 110;
90. Papée E., 1949, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków, s. 71-72.
91. *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, 2014, pod red. A. Mironowicz, Białystok, s. 11-50, 61-62;
92. Siemaszko A., 2006, *Freski z Supraśla: unikatowy zabytek XVI-wiecznego pobizantyńskiego malarstwa ściennego*, Białystok, s. 38-48.
93. Siemaszko A., 1996, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 21, Kraków, s. 13-58;
94. Stawicki St., 1972 *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich?* „Biuletyn Historii Sztuki”, R. XXXIV, nr 1, Warszawa, s. 30-35;

95. Szymański S., 1972, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, Białystok, s. 161-181;
96. Szyszko-Bogusz A., 1914, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, т. IX, z. 3-4, Kraków;
97. Tachiaos A. E., 1966, *Le monachisme serbe de Saint Sava et la tradition hésychaste athonite*. „Hilandarski sbornik”, vol. I, Beograd, p. 83-89;
98. Takala-Roszczenko M., 2013, *The ‘Latin’ within the ‘Greek’: The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th-18th Centuries*, Joensuu, p. 69-71;
99. Trajdos T. M., 1985, *Metropolici Kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w.*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, t. II, Poznań, s. 211-234;
100. Wolff J., 1895, *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa, s. 618;
101. *Ο νεομάρτυς Αντώνιος ό Καρεώτης*, 2006, Αντώνιος Αιμίλιος Ταχιάος, *Άγνωστη Αθλώνιτες νεομάρτυρες, Αγιορειτική βιβλιοθήκη, Άγιον Όρος*, p. 11-49;
102. Παν. Χρήστο Κ., 1987, *Το άγιον Όρος*, Αθήνα, p. 107;
103. Ταχιάος Α. Α., 2001, *Ένα άγιορειτικό μοναστήρι πού χάθηκε: Η παλαιά Μονή Ρωσιχού, όπως τήν περιγράφει ό Βασίλειος Γρηγορόβιτς Μπάρσχυ*, „Αφιέρωμα οτή μνήμη τού Σωτήρη Κίτσα”, Θεσσαλονίκη, p. 619.

Антоний Миронович

Университет г. Белостока

**КОНТАКТЫ СУПРАСЛЬСКОГО МОНАСТЫРЯ
С СЕРБИЕЙ БОЛГАРИЕЙ И СВЯТОЙ ГОРОЙ
АФОН В КОНЦЕ XV – СЕРЕДИНЕ XVI В.**

Резюме: Супрасльский монастырь в XVI в. поддерживал тесные контакты с ведущими православными центрами в стране и за рубежом. Тесные контакты монастыря с Киевом, Слуцком, Москвой, Сербией, Валахией, Болгарией и Грецией дали возможность сосредоточить в нем культурное наследие многих народов. Супрасльская лавра стала важным местом богословской мысли. Супрасльские монахи, отстаивая каноны Православной Церкви, оставались открытыми для новых философских и религиозных течений. На открытый характер монастыря влияло его расположение на границе Литвы и Короны и, следовательно, на стыке различных религиозных и философских течений восточного и западного христианства. Влияние восточнославянской и балканской культур видимо в обители в коллекциях монастырской библиотеки, архитектуре и иконописи.

Монастырская библиотека уже при архимандрите Сергии Кимбаре в 1532 г. состояла из 129 книг, включая 5 печатных. Ф. Н. Добрянский пишет, что в то время библиотека имела 131 рукописную книгу. Рукописи были собраны в течение настоятельства первых четырех архимандритов монастыря (Пафнутия, Каллиста, Антония и Ионы). При их преемнике архимандрите Сергии Кимбаре библиотека обогатилась следующими 74 рукописями. Инвентаризация монастырской библиотеки от 1557 г. насчитывает более 200 рукописей и печатных книг. В 1645 г. их было уже 587. Интересным является характер книг, хранящихся в монастыре. До 1532 г., 43,3% или 56 из них были литургического

характера, 51,9% (67) – литературного и 4,7% (6) составляли уставы, каноны, церковные законы. При архимандрите Сергии Кимбаре библиотека пополнилась 80 книгами, в том числе 74 рукописями. Результаты исследований Юрия Лабынцева указывают, что 42 из них были литургического характера (Апостол, Служебник, Евангелие, Часослов, Минея и т.д.), 34 – литературного (Толкование Священного Писания, история, Жития святых, и т.д.) и 4 другого назначения (уставы, каноны, правила). Среди вновьприобретенных книг пять были написаны на греческом языке.

Ключевые слова: *Сербия, Болгария, Святая Гора, Супрасальский монастырь.*

Проф. др Иван Алексејевич Чарота

Филолошки факултет

Белоруског државног универзитета

Минск, Белорусија

Инострани члан САНУ

БЕЛОРУСКО-БУГАРСКЕ КЊИЖЕВНЕ ВЕЗЕ КАО ОДРАЗ ПРОМЕЊИВЕ ПОЛИТИКЕ

Сажетак

У чланку се разматрају белоруско-бугарске књижевне везе друге половине 20. и почетка 21. века као директно зависне од политичких односа између БССР/Белорусије и Бугарске Народне Републике/Републике Бугарске. Прави се поређење са белоруско-југословенским везама. Направљен је покушај вредновања како резултата стварног међусобног познавања и зближавања, тако и негативно испољене подређености интересима актуелне политике.

Кључне речи: *Белорусија, Бугарска, међукултурна комуникација, књижевне везе, преводи, бугаристика, наука, политика.*

Општа позадина за размишљање о теми коју смо навели јесте да је интеркултурална комуникација почела да се тумачи, готово без резерве, као предмет науке који је не само посебан, већ и, такорећи, самовреднујући, нека врста „ствари за себе.” Сасвим је легитимно да доминантну улогу у овој научној области имају културолози, заједно са етнологима и филолозима, који су у стању да на себи својствен начин бележе и коментаришу одређене чињенице

интеракције националних култура. Друга ствар је што им се, истовремено, ван видокруга налазе околности које предодређују целокупну суштину контаката и њихове резултате. Пре свега, наравно, мислимо на оне случајеве када сами објективни конкретни историјски и политички услови остају или само непримећени или намерно занемарени. А то се, нажалост, често открива када се са посебном јасноћом обрађују књижевне везе уопште, између словенских народа посебно, а са нарочитом пажњом између Бугара и Белоруса.

Управо зато извештај који вам је представљен, иако је стручна компетенција његовог аутора удаљена из области политичких наука, а још више из политичке праксе, има за циљ да укаже на очигледан недостатак разматрања интеркултуралне комуникације без дужног разматрања објективних предуслова утврђених историјом, а самим тим и актуелном међународном политиком. Да, уобичајено је да филолози говоре о везама међу људима и нацијама. Међутим, услови за њихов настанак и успостављање, уз одговарајућу активност и продуктивност, обезбеђују односе између држава и међудржавне политике. Тако је било, јесте и, дозволићете, биће. Као илустрацију можемо узети, на пример, „јужнословенске утицаје” на руску (источнословенску) културу у средњем веку, активирање идеје о заједници Словена средином и другом половином 19. века, политичку реализацију ове идеје после Првог светског рата, затим њену преоријентацију у међуратном периоду, а онда опет, препород у СССР-у са почетком Другог светског рата, а за нас Великог отаџбинског рата...

Говорник у почетку сматра да је неопходно усредсредити се на феномен, чија је еволуција у потпуности и разноврсности одражавала поменути зависност културе од политике, а да се чак и не избегне очигледна хипертрофираност и парадоксалност. У сваком случају, временска дистанца, а посебно горко искуство новијег времена, директно гура ка потреби да се правилно сагледају белоруско-бугарске књижевне везе друге половине 20. – почетка 21. века и, дозволићете, коригују устаљене оцене о њима.

Међутим, не сме се изгубити из вида да се на општој историјској и политичкој позадини ови билатерални односи тешко могу сматрати нечим изузетним. Ради појашњавајућег поређења, довољно је подсетити се како се својевремено формирао одређени систем веза између република СССР и република СФРЈ. Партнери за сарадњу тада су у великој мери били унапред одређени: Русија је

добила приоритетну улогу у интеракцији са Србијом, Украјина са Хрватском, Белорусија са Словенијом. То потврђују и билатерални споразуми о сарадњи који су одобрени „одозго” у свим областима.

Што се тиче Бугарске, она је у поменутом систему заузима ла посебно место. Покушавајући да објаснимо зашто је то тако, немогуће је избећи низ разлога. Прво, Белоруска народна република је, за разлику од СФРЈ, била чланица Савета за међусобну економску помоћ и држава чланица Варшавског пакта. Али није само то. У ствари, перципирана је као 16. република СССР-а од стране опште „јавне свести”, која практично није сумњала да су управо такав предлог (улазак у Унију) бугарске власти званично изнеле властима СССР-а. Међутим, од реалног је значаја било и нешто друго, проистекло из политичке прошлости: грађани бившег Руског царства, а потом и СССР-а, свето су чували сећање на своје саплеменике који су пали приликом ослобођења бугарског народа од турског јарма у 19. веку и приликом ослобођења од фашизма на крају Другог светског рата, који и није био тако давно. Пре свега, ово је, сходно томе, учврстило однос совјетских грађана према Бугарима као „побратимљеном” народу, и према Бугарској као братској земљи: уосталом, њена земља је обилно заливена крвљу и посута костима наших сународника и тиме је освећено побратимство. За Русе, Белорусе и Украјинце, поред тога, била је важна припадност истој вери. Уопште, понављамо, народи СССР-а су били склони веровању да су им Бугари искрено узвратили. У сваком случају, традиционално су одржавали меморијалне манифестације, споменици руским ослободиоцима нису оскрнављени, а русофобија и совјетска фобија нису јавно исказивани. Иначе, Бугари су шездесетих година 20. века иницирали издавање посебног, јединственог серијског зборника „Летопис пријатељства” («Летопис на дружбата» [1]) Ова публикација је вредна пажње са различитих гледишта – и као веома импресивно покривање Руске историје (совјетско)-бугарских односа, и са намером да помогне у јачању пријатељства, а у исто време, као одраз пристрасног тумачења низа историјских догађаја и улоге појединаца који су у њих укључени.

Наравно, под утицајем свега наведеног, сасвим јасно се оцртала одређена „линија” реалне политике и формирала се одговарајућа матрица за званично праћење совјетско-бугарских односа. То је утицало и на научну бугарску студију, која је током совјетског периода, иначе, задржала извештајан континуитет у односу на

предреволуционарну руску науку са својим такође приметним бугарофилством. Такав ауторитетни слависта као што је академик М. Н. Тихомиров својевремено је скренуо пажњу на манифестације укорењене пристрасности: „Културне везе руског народа са јужним Словенима у нашој су књижевности приказане на необично једностран начин. Јужни Словени, углавном Бугари, наводно утичу на руску писменост и књижевност. Рус све време прима, а Бугарска даје. Међутим, у овакву формулацију питања може се с правом сумњати чак и на чисто теоријским основама. Процват културе у Кијевској Русији пропадао је углавном у 11-12. веку, међутим два наведена века су била време несумњивог пропадања Бугарске” [2]. Покушаћемо да прођемо без детаљне анализе и коментара на горњи цитат, али дозволимо себи поруку садржану у њему, коју је М. Н. Тихомиров формулисао? да развијемо на донекле поједностављен начин: по великом и нормалном рачуну, такав „нагиб” дошао је у сукоб са научним принципима, и другим речима, довео је до изобличења историјске истине. То потврђује и мишљење нашег савременика А. А.Турилова, великог познаваоца средњовековне словенске писмености: „Веома јасна подела јужнословенских рукописа на бугарске, српске и македонске још увек је на неким местима произвољна, јер знамо мноштво примера када се пажљиви писар који није желео да промишља или је био превише пажљив, могао је да копира рукопис из друге верзије, чувајући готово све карактеристике оригинала. Српска традиција је много репрезентативнија од бугарске из више разлога, већ зато што је од 14. века, а то је златно доба српског писања, до нас стигло више српских рукописа него руских и бугарских заједно. И одмах је јасно да су са таквим опсегом претрага вероватнији нови налази српских списа.” [3]. И није ствар само у томе да је јужнословенски фактор у култури често почео да се своди на бугарски. Иако је за поштене слуге науке ипак било чудно када су у Бугаре уврштени свети равноапостолни Методије и Ћирило; када је старословенски језик отворено назван старобугарским, када су скоро сви антички писани споменици са специфичним резервама такође окарактерисани као бугарски, а да не говоримо о томе да се у свим временима стално тражила основа за политику бугарске државе да се тумачи као непроменљиво пријатељска према Русији, према Источним Словенима уопште, па и према СССР-у... Немогуће је, наравно, не признати да се на тај начин манифестовала тежња да се Бугари идеализују као братски народ,

као и њихова државна политика свих времена. Стога није нимало изненађујуће што се на крају – или, како се сада каже, „у крајњој линији” – удомаћио декларативно бугарофилство са одговарајућим митологизованим тумачењима и културних и политичких међусобних односа. Највише од свега, јасно је, то се манифестовало у периоду социјализма. У међувремену, након распада СССР-а, а са њим и „социјалистичког логора”, чак и након жељеног уласка Бугарске у Европску унију, која се све више супротстављала Совјетском Савезу, совјетски народи који су тврдоглаво чували своја побратимска осећања нису одустајали од наде да ће га као словенског и донедавно сматраног братског народа, подржати у условима суживота са ЕУ. Нећемо коментарисати да ова нада није била оправдана, али је истовремено немогуће занемарити симптоматичне чињенице: када званични представник Бугарске није крио сузе радоснице због уласка у НАТО блок, чији је циљ уништење Русије – управо оне која је ослободила његову земљу од петовековног турског јарма и од фашистичке куге; када бугарске власти затварају ваздушни простор авиону у којем је био министар спољних послова ове исте ослободилачке земље...

Враћајући се директно на наведену тему, треба се подсетити да су саме белоруско-бугарске културне и нарочито књижевне везе (као сегмент совјетско-бугарских) биле и јесу предодређене свим наведеним. Истина, не треба заборавити ни специфичност која је својствена овим билатералним односима, наиме, да једна од међусобно повезаних књижевности, белоруска, има статус „мање” или, другим речима, књижевност „мањег народа”. Размотрили смо општи теоријски план овог проблема користећи други материјал [4]. Нема потребе да се понавља оно о чему се тада разговарало. Али можда постоји потреба да се разумеју концепти који подржавају овај аспект. Дакле, пре свега, желели бисмо да пронађемо, ако не потпуно међусобно разумевање, онда бар мање или више опште прихватљив приступ појмовима који се активно и широко користе, али са очигледно различитим значењима: с једне стране, *глобализација, мултикултурализам, паневропски културни простор, контекст светске књижевности* итд., а са друге – *словенска културна/књижевна заједница*. Главно је, можда, одлучити се за ово питање: да ли последња поменута дефиниција (*словенска културна/књижевна заједница*) није више уопште у корелацији са актуелном стварношћу, већ је прешла у категорију историзама (баш као и

појмови *ленска кнежевина, војводства* или *повеље на брезовој кори*)? Посебну пажњу, наравно, захтевају појмови погодни за тачно и правилно одређивање обележја национално-историјске идентификације конкретних словенских народа (у овом случају нас занимају Белоруси), тачније, статуса њихове културе и књижевности у систему стварних и потенцијалних веза. Концепти „малих нација” и, сходно томе, „малих култура” су овде у принципу депласирани, а још више с обзиром на декларисани и упорно рекламирани мултикултурализам. Притом, немогуће је не узети у обзир објективне критеријуме: посебно чињеницу да су Белоруси – баш као и Македонци или Словаци, а да не говоримо о Лужичким Србима – у сваком случају бројчано мањи у поређењу са суседним народима и, пре свега, са недавним суграђанима; имају знатно мање искуства у изградњи националне државе – на овај начин или други, тек су крајем двадесетог века стекли право да се сматрају титуларним етничким групама новонасталих држава, а раније га нису имали, формирајући конгломерате; касно, опет, њихови национални језици су кодификовани, а њихове књижевности такође нису могле да стекну пуно признање у међународном контексту; хомогеност и стабилност њиховог националног идентитета није издржала тест историје.

У односима о којима се сада и овде говори, белоруска страна је имала управо ова својства. Да нагласимо: за разлику од Бугарске (старина њене самосталне историје, националне културе, статус њеног језика и књижевности не доводи се у питање). А из овога само по себи произилази да су Белоруси требали да цене учешће у односима са њом под једнаким условима, штавише, својом активношћу је требало да докажу легитимност додељене части. То се, у ствари, догодило захваљујући изненађујуће активној мобилизацији снага белоруских „везника”. Занимљиво је да је већ у библиографском приручнику објављеном 1963. године материјал посвећен Бугарској заузимао 15 страница, док је материјал посвећен шест република Југославије – само непотпуне 4 странице [5]. По броју превода објављених у БССР током деценија, бугарска књижевност се може поредити само са пољском књижевношћу, иако је ова представљала народ који је непосредно суседан и, што је још важније, донедавно је обухватала половину белоруског насеља (становника Западне Белорусије, која је била у саставу Пољске). Дела бугарских писаца почела су да се појављују у великом броју у периодици, као и у засебним публикацијама. „Овладавање” бугарском књижевношћу

Белоруса постепено је добијало темељну фронталност, јер су уз књиге десетина појединачних аутора објављиване и збирке антологијске и панорамске природе [6]. Као главни везници – преводиоци су били Н. Гилевич, А. Рјазанов, В. Никифорович, В. Анискович. У овај посао су били укључени и познати писци – П. Бровка, М. Танк, А. Вељугин, М. Аврамчик, В. Адамчик, М. Хведарович, Р. Бородулин, Г. Буравкин, А. Вертински, А. Грачаников, А. Зарицки, М. Калачински, В. Сахарчук. Иначе, тројицу од наведених (П. Бровка, Н. Гилевича и В. Никифоровича) бугарска влада је одликована Орденом Тирила и Методија за допринос јачању белоруско-бугарских књижевних веза.

Наместивши се бескомпромисној критици, могли бисмо приметити да избор дела бугарске књижевности за превођење и популаризацију у Белорусији није увек био диктиран високим естетским критеријумима. Заиста, утицала је подређеност актуелним ставовима политичко-идеолошке природе – као, на пример, у случајевима песама „Лењин” Л. Стојанова, Ламара (Л. Маринова) и Л. Даскалове, „Чекић и срп” Л. Стојанова, „Партија” Х. Радевског, „Партијски састанак” В. Башева или са зборником о Георгију Димитрову. Али то је, строго говорећи, била примена једног од типичних принципа совјетског доба овладавања страном књижевношћу: „превести и представити читаоцима оно што је слично сопственом”. Такође је могуће објаснити и делимично оправдати одговарајући патос у новинарству – карактеристичан, рецимо, за књигу А. Симурова „Прича о бугарском брату” (Минск, 1978). Али пред научне бугарске студије ипак морају да се наметну други захтеви. Иако су његови стварни резултати оставили жељу за бољим. Уопштено говорећи, да будемо поштени, опет морамо да констатујемо да су белоруско-бугарске везе покривене чак и темељније од других. Они су нашли одраз како у основној петотомној „Историји Белоруске ССР” (Минск: Академија наука БССР, 1972-1975), тако и у радовима посебно посвећеним овом питању [7]. Истовремено, ако их процењујемо узимајући у обзир искуство стечено последњих година, не могу, а да нас не збуне наслови објављених књига и чланака бугарских научника, а посебно оцене које се безусловно (гачније, непромишљено) користе у насловима: „Пријатељство вечито, нераскидиво”, „Заувек заједно”. Истовремено, за скоро све Бугаре совјетског периода, ставови диктирани политичком ситуацијом били су комбиновани по инерцији са пристрасношћу на коју

је указао академик Тихомиров. Као илуструјући пример за речено, довољно је узети у обзир чланак у енциклопедијској публикацији посвећеној бугарској књижевности и белоруско-бугарским односима. А у њему, без икаквог додатног објашњења, стоји да је „бугарска књижевност најстарија од словенских књижевности”, да је словенско писмо „настало у Бугарској”, да се „везе бугарске и белоруске књижевности развијају од давнина”, да су „демократски део старобугарске књижевности чинили апокрифи и богомилска књижевност” и тако даље [8]. Ништа мање индикативан није ни научно-квалификациони рад одбраћен у периоду перестројке. У њему постоји таква, са извињењем на изразу, брбљарија зарад тобожњег напретка, у којој богоугодни Ава Јустин (Поповић) није видео ништа више од воденице смрти: „Прелаз између 80-их и 90-их година обележен је сломом партијско-државних структура, стаљинистички модел социјализма у Источној Европи. Бугарска је, као и друге земље источноевропског региона, ушла у нову фазу развоја коју карактерише прелазак на тржишну економију, признавање равноправности различитих облика својине, оживљавање демократије, напуштање монопола власти једне партије и увођење вишепартијског система, плурализам и отвореност у политичком животу” [9].

Међутим, познавање бугарске културе Белоруса никако није било ограничено на књижевност. Промовисали су га представама бугарских драмских писаца – Орлина Василева („Тескоба”), Леде Милеве („Кад лутке не спавају”), Ивајла Петрова („Нонкина љубав”). У БССР је постало традиционално одржавање Дана бугарске културе и књижевности (1958, 1965, 1972); као одговор, одржани су и Дани белоруске културе и књижевности у Бугарској (1965. и 1973.). Ако поново прибегнемо поређењу, биће јасно да је то важило само за једну од југословенских република, Словенију, а њени Дани су одржани само једном, и то тек на крају совјетске ере, 1986. године.

Без много натезања, можемо рећи да је у Бугарској било и ентузијаста, захваљујући којима је белоруска књижевност превођена у прилично упечатљивим количинама [10]. Најдена Вилчева с правом треба именовати као најпосвећенијег циљу зближавања Белоруса и Бугара. Али поред њега, многи су марљиво и плодно радили на овом пољу: Стефан Паптонев, Симеон Владимиров, Христо Берберов, Владимир Василев, Зоја Василева, Андреј Германов, Јанко Димов, Иван Давидков, Христо Попов, Елена Алекова, Вента Козарова, Румјана Евтимова, Пирван Стефанов, Роса Станкевич,

Елка Хаџијева и др. Своју наклоност према Белорусији посебно су сведочили неки од бугарских писаца који су активно учествовали у зближавању са њом, а оно што су исказивали било је упућено и сународницима и Белорусима [11].

Занимљиво је да потенцијалне могућности за развој белоруско-бугарских књижевних веза нису нестале. У Белорусији, буквално донедавно, има младих људи који су вољни и способни да се повежу са њима. Исто је, можда, и у Бугарској. Тек тамо су преовладале такозване политичке снаге, којима су важнији дезинтеграциони процеси.

Тема и садржај представљеног извештаја детерминисани су уверењем аутора да је на организованој конференцији немогуће занемарити горуће проблеме односа Словена у целини/уопште, а посебно међусобних односа међу књижевностима, у којој једну од страна представља мањи народ (у објашњеном, рекло би се, смислу). Уосталом, мора се признати да већ три деценије нема одговарајуће активности и делотворности у међусловенским књижевним контактима, а њихова зависност од политике, која је програмирана само на даље разграничење, поделе и супротстављање, се појачава, па је стога питање да ли је промена на боље могућа. На овај или онај начин, саме контрадикције неће нестати, постојећи проблеми неће бити решени. Највероватније ће, напротив, постати дубљи и сложенији. Сходно томе, сваки од слависта (у које спада и ваш слуга покорни) се суочава са питањем: шта можеш и шта треба да радиш – као словенофил по дефиницији, ако ниси само сведок, већ и (са) учесник у делима и догађајима судбоносним за словенску заједницу? Јасно је да општа геополитичка ситуација у малој мери зависи од нас. Међутим, и даље смо у обавези да што потпуније разумемо и што адекватније проценимо природу и различите манифестације колизија, како бисмо их савладали са најмањим губицима.

Превела с руског Дајана Лазаревић

ЛИТЕРАТУРА

1. Летопис на дружбата . Т.1-10 .– София, 1969-1987.
2. Тихомиров М.Н. Исторические связи русского народа с южными славянами // Славянский сборник. – М.: ОГИЗ, 1947. С. 162.

3. Турилов А.А. Сербско-русские культурные связи в XII-XIII вв. //Доминанты сербской культуры: лекции по сербской культуре, истории и языку/ под редакцией Е.И.Якушкиной. – М., 2023. С. 44-45.
4. Видети.: Чарота І.А.Працэсы глабалізацыі і ўзаемасувязі літаратур меншых славянскіх народаў (На прыкладзе беларуска-македонскіх і беларуска-славацкіх кантактаў) // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XIV Міжнародны з'езд славістаў(Охрид, 2008): Даклады беларускай дэлегацыі. Мн: ВТА „Права і эканоміка”, 2008. С. 267- 278; Чарота І.А.О проблеме литературных взаимосвязей меньших славянских народов (белорусов и словаков – как пример) в условиях глобализационной мультикультурности // AktuálneotázkyPravoslávia/ Bratislava, 2008. S. 50- 58) .
5. Видети.:Сувязі беларускай літаратуры з літаратурамі зарубежных славянскіх народаў. 1906 — 1962: Бібліяграфія / Укл. А. Мажэйка і Л. Самасейка. — Мінск, 1963. – 125 с.
6. Незвычайны асілак: Балгарскія народныя казкі /Пераклад В. Адамчыка. – Мінск, 1961; Балгарскія народныя песні / пераклад Н. Гілевіча. – Мінск, 1961; Ад стром балканскіх. Вершы сучасных балгарскіх паэтаў / Пераклад і складанне Н. Гілевіча. – Мінск, 1965; Скарб: апавяданні балгарскіх пісьменнікаў/Пераклад Н.Гілевіча і В.Нікіфаровіча. – Мінск, 1967;Чарадзейны ліхтарык: Вершы балгарскіх паэтаў:[Для малузросту] / Пераклад Н.Гілевіча. – Мінск, 1968; Хай зорыць дзень!: Выбраныя старонкі класічнай балгарскай паэзіі / Укладанне, прадмова, нататкі пра паэтаў і заўвагі Н. Гілевіча. – Мінск, 1973; Сто гадоў. Сто паэтаў. Сто песень: анталогія аднаго верша / Пераклад і ўступ.артыкул Н.Гілевіча. – Мінск, 1978; Адпачынак з байкапісцам: балгарскі гумар/ Уклад. В.Нікіфаровіча. – Мінск, 1980; Перазараджаным набоем: маленькая анталогія балгарскай сатырычнай і гумарыстычнай паэзіі / Укладанне і пераклад Ніла Гілевіча. – Мінск, 1981;Такая любоў: Сучасная балгарская апавесць/ Уклад. В.Нікіфаровіча. – Мінск, 1987; Усмешкі на старых здымках: апавяданні, гумарэскі / выбраў і пераклаў з балгарскай мовы Ванкарэм Нікіфаровіч. – Мінск, 1990.
7. Мельцер Д.Б., Савачкін П. 3. Дружба скрозь стагоддзі: [Аб беларуска-балгарскай дружбе]. – Мінск, 1970; Мельцер Д.Б., Савачкін П.3. Беларусь і Балгарыя – дружба, супрацоўніцтва,

- братства: [Да 25-годзя з дня падпісання Дагавору аб дружбе, супрацоўніцтве і ўзаемнай дапамозе паміж СССР і Балгарыяй]. – Мінск, 1973; Мельцер Д.Б. Белоруссия и Болгария: Дружба вечная, нерушимая. – Мінск, 1981; Нікіфаровіч, В.В. Навекіра-зам / В. В. Нікіфаровіч // Дарогі ў шырокі свет. – Мінск, 1979; Цімашкова Л. Я. Беларуска-балгарскія літаратурныя сувязі. – Мінск, 1963; Нікіфаровіч, В. В. Усяму свету — свой дар: Пераклады твораў беларускай савецкай літаратуры за мяжой. – Мінск, 1973. Гілевіч Н.С. Верная вялікім заповітам: сучасная балгарская паэзія 1956–1976. – Мн., 1977; Абрагімовіч М. Беларуска-балгарскі ўзаемапераклад 1991- 2008 гг. Бібліяграфічны даведнік. – Мінск 2009.
8. Адамовіч Г.Я. Балгарская літаратура // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т.1. – Мінск, 1984. С. 270-273.
  9. Станишевская, Людмила Петровна. Белоруссия в советско-болгарских связях в агропромышленной сфере (70-80-е годы) : автореферат дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.02 / Белорус. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Минск, 1992.
  10. Беларуски разкази. / Съст. В. Куляшова, прев. Х. Берберов. – София, 1968; Беларуски поети. Едно поколение. / Съст. и ред. Г. Вълчев. – София, 1971; Десет белоруски разказвачи / Подбор и превод от белоруски Симеон Владимиров. – София, 1977; Беларуски повести/ Съст. В. Никифарович. – Варна, 1978; Под шепота на дъбовете: разкази за белоруското съветско село / състави Симеон Владимиров. – София, 1981; Панорама: съвременна беларуска литература. – София, 1997; Камбаните на съвестта. Български поети за Беларус. Стихове. — София: Илинда Евтимов, 2003; Болка. Беларуски поети за Чернобил. / Съст. С. Законникав, ред. Христо Попов. – София, 2005. Антология на белоруската поезия. – София, 2000; Антология на белоруската проза. – София, 2005.
  11. Видети, например.: Вълчев Н. Беларуската бреза. – София, 1978; Вълчев, Н. Беларуската моя тетрадка: Избрани преводи / Ред. Н. Гилевич. – Минск, 2000. Вылчаў Н. Беларуска бяроза / Пераклад калектыўны. – Мінск, 1978; Паптонеў С. Беларусь – белая балада: вершы, нарысы: / Пераклад Р. Барадуліна, В. Нікіфаровіча. – Мінск, 1979, 1985; Станкевич, Р. Беларусь – моя судьба. – София, 2016.

Иван Алексеевич Чарота

БЕЛОРУССКО- БОЛГАРСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ КАК ОТРАЖЕНИЕ МЕНЯЮЩЕЙСЯ ПОЛИТИКИ

Резюме: *В статье рассматриваются белорусско-болгарские литературные связи второй половины XX и начала XXI веков как напрямую зависящие от политических взаимоотношений между БССР/Беларусью и Болгарской Народной Республикой/Республикой Болгарией. Проведено сравнение со связями белорусско-югославскими. Сделана попытка оценить как итоги реального взаимопознания и сближения, так и негативно проявившуюся подчиненность интересам актуальной политики.*

Ключевые слова: *Беларусь, Болгария, межкультурная коммуникация, литературные связи, переводы, болгаристика, наука, политика*

Радослав Илиев

Универзитет „Св. Климент Охридски“ у Софији,
Софија, Бугарска

ПОДРШКА БУГАРСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИНИЦИЈАТИВЕ ЗА „ИЗГРАДЊУ” АФРИКЕ У ГОДИНАМА ХЛАДНОГ РАТА. АРХИТЕКТОНСКИ МОДЕЛИ И ПОЛИТИКА ДЕКОЛОНИЗАЦИЈЕ

Сажетак

Бугарско-српски односи имају своју вишевековну историју, али у јеку Хладног рата и драматичног 20. века, који је изазвао низ потешкоћа и у билатералним односима, важно је да се ти односи у потпуности разумеју. Такође, и да се анализирају и други случајеви синхроне бугарско-нигеријске и југословенско-нигеријске сарадње 1970-их око изградње два од најважнијих објеката убрзо проглашене независне Нигерије, а то су:

– Палата културе и спорта, која је 1977. године била домаћин једног од најзначајнијих форума за културни идентитет нове Нигерије: Други светски фестивал афричке културе и уметности;

– Међународни сајам у Лагосу, који је симболична, али и до данас активна локација за привредну и комерцијалну инфраструктуру (а потом и изградњу) независне нигеријске привреде.

Кључне речи: *Бугарска, Југославија, Хладни рат, Африка, деколонијализација.*

У широким оквирима модерног доба¹ и конкретније у ери 20. века и Хладног рата могу се ставити различити нагласци и кључни фактори за историјску анализу, будући да је ово не само најближе, већ и најмасовније доба демографског бума и глобалног повезивања људи. Процеси, комуникација и исходи су неупоредиво масовнији, често универзални широм региона, континента или света.

Једна од тих нити, која такође игра улогу лакмуса у контексту бугарско-српских односа, јесте питање земљишта, територијалног развоја и архитектуре.²

Земља/територија је најстарија јединица мере за моћ, ауторитет и ривалство. Од праисторије, до модерног доба, а посебно после друге и треће индустријске револуције, друштва, државе и њихови савези су се свађали, ратовали, преговарали, губили или освајали земље. Савремено доба, комуникациони развој и могућност да се технолошки, иновативно доминира, територијалне спорове чине секундарном, а технолошко „ширење” примарном важношћу.

Тако можемо разумети зашто су у периоду после Другог светског рата, а посебно после раскола између Тита и Стаљина, односи између Југославије и Источног блока не само погоршани, већ су практично замрзнути. У конкретном случају бугарско-југословенских односа, то је још израженије, због промене бугарске политике од почетка шездесетих година прошлог века, према тзв. „македонском питању”³. Оно је крајем 1940-их имало „међународно” компромисно решење Георгија Димитрова у погледу идеје Балканске федерације и разговора о Бледском споразуму. Након тоталног раскида ове идеје, као и еманципације СФРЈ од Москве и њених савезника, ново бугарско руководство креће путем строге и уске одбране својих државних и националних интереса у свим својим „спољним савезницима”, Савеза за узајамну економску помоћ и Варшавског договора, укључујући не само Грчку и Турску, већ и Југославију. „Македонско питање” и одбацивање Димитровљево небугарске позиције од стране новог лидера Тодора Живкова постали су велика препрека у развоју дубљих и ближих односа скоро до краја 1980-их.

¹ Weston, Richard “Modernism”, Phaidon Press, London, 1996, стр.15

² Stanek, Lukasz, “Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War”, Princeton Press, 2020

³ ЦДА, Ф. 1Б; оп. 5; а.е. 419

Међутим, модерно доба и снажно доминантна социјалистичка и марксистичка идеологија технолошког и друштвеног напретка омогућавају НРБ и СФРЈ⁴ да развијају односе на „спољашњем терену”, на пољу извоза технологије, модернизације и унапређења међу земљама Блиског истока, Африке, Азије и Латинске Америке. У том контексту, ван званичног државног нивоа између Софије и Београда, на терену, међу земљама у развоју или онима који се боре за деколонизацију и независност, бугарски и српски тимови ће истовремено учествовати у материјално-технолошкој конструкцији/„обележавању” нове државе које одбацују ауторитет старих колонијалних центара у Лондону, Паризу, Лисабону, Амстердаму, Мадриду, Бриселу итд.

Конкретан пример таквог паралелног, али са истим идеолошким и политичким оквиром деловања на бугарско-српској сцени је изградња нигеријске престонице Лагоса у првој и независној деценији седамдесетих година прошлог века. Шта је то есенцијално и практично у овој сарадњи?

Народна Република Бугарска је несумњиво најактивнија у трговању и предузимању спољнотрговинских, научно-техничких и разменских иницијатива са трећим земљама, као савезник СССР-а у Источној Европи.⁵ Разлози за ову активност су сами по себи огромна и веома важна тема која је само делимично истражена. Ова позиција Бугарске на локалном нивоу, у оквиру Савеза за узајамну економску помоћ, отворености и могућности за стварање сопствене мреже комерцијалних, научних и културних партнера ван социјалистичког табора, најактивнија је у правцу тзв. „револуционарних”, народних, антиколонијалних, секуларних режима који су почели да се успостављају након демонтаже колонијалних структура 1950-их и 1960-их година на Блиском истоку и пре свега у Африци. Тако се ови контакти и технолошко-економске или културно-образовне иницијативе стављају у ток класне помоћи земљама које су, иако још не социјалистичке, имале за циљ најпре политичку и антиимперијалистичку еманципацију, а потом и идеју о правичном систему расподеле природног, радног и економског потенцијала. Имали су за циљ развијање пријатељских односа са СССР-ом, социјалистичким табором и њиховим савезницима.

⁴ Народна Република Бугарска и Савезна Федеративна Република Југославија.

⁵ Христов, Христо „Империјата на задграничните дружества”, Сиела, Софија, 2015, стр. 12

Југословенски случај афричког активизма има сличну основу која се односи на антиимперијализам, класну борбу и праведну и независну расподелу државних ресурса свакој земљи. Међутим, Београд је успео да надогради општи социјалистички оквир додатном идеолошком, а тиме и политичком наградњом. Ово је оквир изван призме социјалистичко-капиталистичке опозиције у време Хладног рата, где СФРЈ, иако дистанцирана од Москве, идеолошки и духом насељава антиколонијални простор. Овај додатни оквир се зове „Покрет несврстаних”, који је имао свој први оснивачки састанак 1961. године у Београду.⁶ Нигерија није укључена у први састанак у Београду, због и даље снажног утицаја западних земаља на њену власт.⁷ Међутим, након пуча у Нигерији у другој половини 1960-их, земља је активно кренула ка зближавању са социјалистичким земљама, а нигеријско-југословенски односи су се посебно продубили након укључивања Лагоса у покрет несврстаних земаља.

Југославија је у стварној улози модела за Нигерију као пример мултиетничке федерације која има социјалистичку идеологију, али тржишне контакте са западним земљама. Овакав став је сачуван и после распада СФРЈ, овога пута као антипример који је и дан-данас често присутан у нигеријском друштву, а то је „претња да Нигерија запада у дезинтеграционе процесе по југословенском сценарију”.⁸

Да бисмо сумирали политичку страну бугарско-српских (у оквиру бугарско-југословенских) односа у Африци током деколонизације у Хладном рату, потребно је синтетизовати закључак да је идеја социјалистичког, а у афричком контексту: антиколонијална солидарност народа који се боре; чини бугарски и српски тим делом истог процеса, на истом месту и у исто време, са истим концептуалним циљевима и задацима.

То је постколонијална изградња Африке и помоћ за модернизацију новоеманципованих земаља.

Случај Лагоса у Нигерији

Нигерија је једна од највећих држава Африке са турбулентном демографском линијом развоја, која је вековима насељавала

⁶ “Belgrade declaration of non-aligned countries” (PDF). Egyptian presidency website archive

⁷ Rakove, Robert B. “Two roads to Belgrade: the United States, Great Britain, and the first nonaligned conference”. *Cold War History*. 2014, (3): 337–357

⁸ Atruma, Uche The fear of Yugoslavia experience in Nigeria, Sun, Lagos, 2016 <https://www.proquest.com/docview/1780024442?sourcetype=Newspapers> / посетено на 20.11.2023/

главни цивилизацијски коридор око реке Бенин и некадашње истоимене краљевине. Почетком 20. века Британци су ујединили различите делове Нигерије у велики протекторат Нигерије. Ова консолидација је такође довела до природних веза између самог нигеријског становништва и стварања првих антиимперијалистичких група и покрета већ 1920-их година. После Другог светског рата⁹ избио је први удар против британског утицаја, који је трајао више од месец и по дана. А врхунац ударног отпора био је трагични „Петак у Енугуу”, који је силовито и по цену многих жртава војним снагама сломљен 1949. године. Енглески одговор је био нови устав из 1951. године, који је дао ограничене облике унутрашње самоуправе, али је права независност дошла након још десет година активне мреже социјалне заштите у сеоским подручјима. Дана 1. октобра 1960. године Нигерија је постала независна држава, а тачно три године касније 1. октобра 1963. године¹⁰ проглашена је федералном републиком у оквиру Британског Комонвелта. Нови председник Азикиве је прогласио политичку независност на локалном нивоу, али потпуну синхронизацију са британском политичком динамиком, као и практично задржавање власништва над свим главним природним ресурсима и економском моћи у рукама британских компанија.

Дана 15. јануара 1966. године изведен је први војни удар под генералом Иронсијем, који, међутим, није дуго држао власт због жеље да укине федерални систем и изгради концентрисану структуру власти. То је довело до другог пуча 29. августа 1966. године, на челу са генералом Јакубом Говоном, који је успео да стабилизује позиције у нигеријском официрском корпусу и обезбеди подршку социјалистичког табора за очување федералне структуре Нигерије. Такође, пролази скоро 3 године грађанског рата, јер се на истоку формира сепаратистичка република Биафра.¹¹

Дана 15. јануара 1970. године успостављен је мир, а у мају исте године успостављени су и дипломатски односи са Бугарском. Југославија је успоставила односе са Нигеријом током формалне независности 1960. године.

⁹ Већ 1945. године.

¹⁰ Каменов, Евгений „Африка”, Партиздат, Софија, 1973, стр.384-395

¹¹ Исто, стр. 384-395.

Бугарски допринос у културној инфраструктури

Бугарски програм подршке развоју деколонизованих земаља, у конкретном случају Нигерије, почео је 1972. године посетом нигеријских специјалиста Софији. Циљ је да се привуче тим познатог бугарског архитекте Стефана Колчева, који је аутор Палате спортова у граду Варна, поморској престоници Бугарске. Познат је по свом иновативном приступу пројектовању и изградњи зграда. Колчев је радио у различитим областима архитектуре, укључујући јавне зграде, културне центре и стамбене комплексе. Познат је по пажљиво конструисаној визији функционалности својих зграда, док тежи лепоти и иновацијама у дизајну.¹²

Постигнут је договор и поводом Другог светског фестивала афричке уметности и културе, који ће бити одржан у Лагосу, донета је одлука о изградњи зграде Позоришне уметности.

Сама зграда Националног позоришта налази се у области „Лили Понд” у Лагосу. Зграда је увећана копија једне од првих грађевина на свету у облику хиперболичног параболоида – Палате спортова у Варни. Био је тражен иновативан дизајн за позориште и Дом културе. Форму комплекса мештани замишљају у облику старе круне племена Јоруба и са генералском капом генерала Олусегуна Обансанџоа, за време чије управе је потписан уговор о реализацији позоришта. Зграду је Техноекспортстрој морао да изгради за рекордне 2 године – од 1973. до 1975. због отварања фестивала 1977. године.

Функционално, структурно и архитектонско јединство комплекса је наглашено импресивном величином зграде пречника 200м и висине 34м. Бетонски рамови чине прстен на чијем врху се налази кровна конструкција.

Унутрашњост позоришта је украшена скулптурама и сликама домаћих аутора. У главној сали се могу одржавати различити догађаји: концерти, фестивали, спортска такмичења, биоскопске пројекције итд. Опремљен је једном од првих окретних бина у овом делу света, чиме је обезбеђен сценски простор са 600 места. Поред главне сале, две биоскопске сале са по 700 места и два изложбена простора заузимају укупну површину од 4000 квадратних метара. Позориште има паркинг који може да прими 2.000 аутомобила и 200 аутобуса, као и ресторан за 1.000 људи.¹³

¹² Интервју са архитектом Еленом Балабанском.

¹³ Види: „Архитектура”, САБ, Софија, бр. 3 от 1977г.

Југословенски допринос привредној инфраструктури

Године 1973. Нигеријско федерално министарство инфраструктуре расписало је тендер за изградњу новог сајма. У том тренутку, пројекат урбанистичког развоја седам градова у држави Кано био је у завршној фази, а чувени српски архитекта из Југославије Бојовић позван је да пређе из Кана у Лагос и види да ли је могуће учествовати на конкурс. Упркос томе што има само две недеље за израду овако детаљног дизајна, његов дизајн побеђује на такмичењу. Док се о условима уговора преговара са нигеријском владом, Бојовић мора да окупи тим и изради стратегију за пројектовање и изградњу сајма за мање од три године. Предлог конкурса укључује два аспекта специфична за Бојовићеву праксу и приступ: деликатну интерпретацију контекста у просторној организацији, под јаким утицајем знања прикупљеног током две године теренских истраживања за пројекат у нигеријској провинцији, која се види углавном у урбанистичком плану сајма и отвореној интерпретацији програма. Притом се не задовољава само постављањем програмских захтева у простор, већ их обогаћује кроз свој предлог пројекта. Ова два аспекта, дубоко укорењена у просторној шеми пројекта, одређују његову будућу употребу и превазилазе резултате које је сам Бојовић замислио.

Изградња сајма је почела у јулу 1974. године, месец дана након потписивања уговора, а израда пројекта је почела истовремено са припремним грађевинским радовима и набавком материјала и механизације. Пројектовање мора узети у обзир и координирати све аспекте извођења и кратке рокове. Док се терен припрема и трансформише из мочваре у простор за градњу, артикулише се стратегија, осмишљавају главни конструктивни елементи и постаје могуће започети процес пројектовања истовремено са изградом оплата за префабрикацију. Основни принцип су тзв. „лего“ делови, што значи да су сви елементи произведени на различитим локацијама – неки у Југославији (као што је челична конструкција), а други на лицу места у процесу префабрикације – могу се преуредити како би се задовољиле потребе на терену које се брзо мењају.

Сајам је званично отворио своја врата у новембру 1977. године, нешто више од три године након почетка изградње на укупно 120.000 квадратних метара.¹⁴ Структуриран је као мали град, а

¹⁴ Sekulic, Dubravka, Krstic, Katarina, Dolinka, Andrej “tri tacke oslonca. Zoran Bojovic”, MSU, Beograd, 2013, стр. 62-63

поред изложбених павиљона и изложбеног простора на отвореном, комплекс обухвата и хотел и студентски дом, конференцијску салу и вртић. За овако сложен пројекат као што је Међународни сајам привреде у Лагосу, „Енергопројект” мора да ангажује читав низ различитих специјализованих компанија и стручњака, а главни извор добављача и (под)подизвођача материјала и стручне радне снаге је Југославија, а тек после као извор се сматра исцрпљеност ових компанија из других земаља. Дакле, ширење „Енергопројекта” и његово глобално присуство није од користи само за компанију, већ и за друга предузећа у Југославији и за целу југословенску привреду. Неквалификована радна снага се регрутује локално (у Африци) или се доводи из Пакистана (на Блиском истоку).¹⁵

Градилишта у Африци често подсећају на кампове за обуку, јер се едукацији локалног становништва, радника и будућих стручњака посвећује посебна пажња. Ово је делимично мотивисано осећајем солидарности који Југославија и Бугарска покушавају да негују међу „Трећим светом”, тј. земљама у развоју.

Бугарско-југословенска делатност у корпоративном облику

„Техноекспортстрой” је бугарска компанија основана 1967. године¹⁶, а „Енергопројект” је југословенски, основан 1951. године.¹⁷ Историја спољнотрговинских односа и иницијатива две земље током хладноратовског периода значајно се разликује. Има различито порекло, услове, структуру и исходе. Али у случају активности у Африци, паралеле су изузетно велике.

Обе компаније имају за циљ да ангажују стручне тимове из НРБ, односно СФРЈ за рад у иностранству. Ова посвећеност се прати у два главна правца:

- Извоз експертског потенцијала у циљу подршке изградњи постколонијалних, односно антиимперијалистичких земаља у тзв. „трећем свету”. То је заједничка идеолошка и политичка основа која везује све социјалистичке земље са

¹⁵ Исто, стр. 177.

¹⁶ Григорова, Ирина „Задграничног строителство на „Техноекспортстрой” през 60-те – 80-те години на XX в./ сп. „История” бр.6/ 2020, стр.589-607

¹⁷ Sekulic, Dubravka Constructing Non-aligned Modernity: the Case of Energoprojekt /https://www.academia.edu/2542020/Constructing_Non_aligned_Modernity_the_Case_of_Energoprojekt/ посетен на 25.11.2023

- онима које су у другој половини 20. века постепено почеле своју формалну еманципацију од своје колонијалне метрополе, тј. углавном у региону Блиског истока и Африке. Латинска Америка и њене левичарске владе које сарађују у различитом степену и везе са совјетским блоком, СФРЈ или другим комунистичким земљама су још један феномен везан не толико за одвајање од шпанског колонијалног центра, колико за близину и утицај Сједињених Америчких Држава.
- Друга општа карактеристика, осим идеолошке основе, везана је за мрежу тзв. „спољнотрговинских предузећа”, које је СФРЈ због своје специфичне отворености, али и НРБ после 1962. почела да се гради. Социјалистичка помоћ која се пружа антиимперијалистичким земљама на Блиском истоку и у Африци такође се каналише у тржишној форми. Ови тржишно-трговински односи у суштини омогућавају јачање самих социјалистичких економија достизањем нових тржишта и њиховим делимичним освајањем на рачун старих британских, француских или других корпоративних структура у различитим индустријама: урбанистичком планирању, инжењерству, војно-индустријском комплексу, војном инжењерству, индустријској инфраструктури, технологијама, образовању и култури.

Закључак

Бугарско-српски односи имају своју вишевековну историју, али у јеку Хладног рата и драматичног 20. века, који је изазвао низ потешкоћа и у билатералним односима, важно је да се ти односи у потпуности разумеју. Такође, и да се анализирају и други случајеви синхроне бугарско-нигеријске и југословенско-нигеријске сарадње 1970-их око изградње два од најважнијих објеката убрзо проглашене независне Нигерије, а то су:

- Палата културе и спорта, која је 1977. године била домаћин једног од најзначајнијих форума за културни идентитет нове Нигерије: Други светски фестивал афричке културе и уметности;
- Међународни сајам у Лагосу, који је симболична, али и до данас активна локација за привредну и комерцијалну инфраструктуру (а потом и изградњу) независне нигеријске привреде.

НРБ и СФРЈ сарађују мимо протоколарних састанака и политичких канала, али се на „трећој фази” дефакто одвија билатерални дијалог на стручном, техничком, али и идеолошко-политичком нивоу о процесима деколонизације.

С друге стране, ови односи између бугарског и српског представништва могу се сагледавати у другом контексту, не кроз призму идеолошке блискости, већ кроз тржишну утакмицу „Техноекспортстроја” и „Енергопројекта”.

Без обзира на угао гледања, ова дешавања су важан елемент у разумевању динамике и различитих појава случајних или планираних сусрета, размена и акција у контексту билатералних односа.

ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

1. ЦДА, Ф. 1Б; оп. 5; а.е. 419 (Протокол от Мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963г.)

МОНОГРАФИЈЕ, ЧЛАНЦИ И ИСТРАЖИВАЊА

1. „Архитектура” сп., САБ, Софија, бр. 3 от 1977г.
2. Григорова, Ирина „Задграничното строителство на „Техноекспортстрой” през 60-те – 80-те години на XX в./ сп. „История” бр.6/ 2020
3. Каменов, Евгений „Африка”, Партиздат, Софија, 1973
4. Нешович, Слободан, Бледски споразуми Тито—Димитров, Глобус, Загреб, 1979
5. Христов, Христо „Империјата на задграничните дружества”, Сиела, Софија, 2015
6. Rakove, Robert V. „Two roads to Belgrade: the United States, Great Britain, and the first nonaligned conference“. Cold War History. 2014, (3)
7. Sekulic, Dubravka, Krstic, Katarina, Dolinka, Andrej “tri tacke oslonca. Zoran Bojovic”, MSU, Beograd, 2013
8. Stanek, Lukasz, “Architecture in Global Socialism: Eastern Europe, West Africa, and the Middle East in the Cold War”, Prinстон Press, 2020
9. Weston, Richard “Modernism”, Phaidon Press, London, 1996

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

1. Atruma, Uche The fear of Yugoslavia experience in Nigeria, Sun, Lagos, 2016 <https://www.proquest.com/docview/1780024442?source=Newspapers> / посетено на 20.11.2023/
2. „Belgrade declaration of non-aligned countries“ (PDF). Egyptian presidency website archive / посетен на 20.11.2023/
3. Sekulic, Dubravka Constructing Non-aligned Modernity: the Case of Energoprojekt /https://www.academia.edu/2542020/Constructing_Non_aligned_Modernity_the_Case_of_Energoprojekt/ посетен на 25.11.2023

ИНТЕРВЈУ

1. Интервју с арх. Елена Балабанска, проведено на 25.09.2023г.

Посебно се захваљујемо на непроцењивој подршци, помоћи и саветовању колегама Елени Балабанској, Јелици Јовановић, Сањи Хорватинчић и Андреју Долинки, као и екипама изложбе „Бугарска архитектура у иностранству” и „Три тачке ослонца”.

Радослав Илиев

ПОДДЕРЖКА БОЛГАРСКИХ И ЮГОСЛАВСКИХ ИНИЦИАТИВ ПО «СТРОИТЕЛЬСТВУ» АФРИКИ В ГОДЫ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ. АРХИТЕКТУРНЫЕ МОДЕЛИ И ПОЛИТИКА ДЕКОЛОНИЗАЦИИ

Аннотация: Болгарско-сербские отношения имеют многовековую историю, но после Холодной войны и драматического XX века, вызвавшего ряд трудностей и в двусторонних отношениях, важно, чтобы эти отношения были полностью поняты. Также проанализировать другие случаи синхронного болгаро-нигерийского и югославско-нигерийского сотрудничества в 1970-х годах в отношении строительства двух важнейших зданий будущей независимой Нигерии, а именно:

– Дворец культуры и спорта, где в 1977 году состоялся один из важнейших форумов культурной самобытности новой Нигерии: Второй Всемирный фестиваль африканской культуры и искусства;

– Международная ярмарка в Лагосе, которая является символическим, но все еще активным местом создания экономической и коммерческой инфраструктуры (а впоследствии и строительства) независимой нигерийской экономики.

Ключевые слова: *Болгария, Югославия, холодная война, Африка, деколонизация*

Дарина Григорова*

Историјски факултет

Софијског универзитета „Свети Климент Охридски”

Софија, Бугарска

БУГАРСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ПРОГНОЗЕ И СЦЕНАРИЈИ О СУДБИНИ СССР-а (1990–1991)

На основу необјављених докумената из Архива
бугарског Министарства спољних послова

Сажетак

У чланку се анализирају бугарски дипломатски извештаји, „информације” и аналитички радови о совјетској кризи (1990-1991), чији су главни извор необјављени документи из архива бугарског Министарства спољних послова. Додатни извор је бугарска периодична штампа, као и објављена архива транскрипата Велике народне скупштине из 1991. године. У чланку су систематизовани главни фактори трансформације СССР-а, које су анализирале бугарске дипломате: политички (руско-совјетско двовлашће, борба Јељцина и Горбачова, Руска Со-вјетска Федеративна Социјалистичка Република против Совјетског савеза), идеолошки (укључујући и католички фактор). Посебна пажња посвећена је појмовном апарату бугарских дипломата који су сковали термин „Брест-Литовски споразум” за догађаје у белоруској резиденцији на планини Беловешкој 8. децембра 1991. године, који су ставили тачку на историју СССР-а.

* редовни професор

Кључне речи: *дипломатске прогнозе, руско-совјетско двовлашће, Јељцин-Горбачов, РСФСР, СССР, Брест-Литовски споразум од 8. децембра 1991, Брест-Литовски споразум, екуменизам.*

Политичка криза последње две године СССР-а, погоршана споровима око новог Савезног споразума, изазвала је широк спектар прогноза и сценарија о реформисаној будућности совјетског система. Посебно су интересантне бугарске дипломатске прогнозе Архива Министарства спољних послова. Лако је анализирати догађаје уназад, али у реалном времену, у периоду 1990–1991, адекватна оријентација бугарских дипломата на историјски развој совјетске кризе показатељ је професионалне неутрализације идеолошког филтера.

ТРОЈНА КРИЗА У СССР

Још у децембру 1990. године аналитичка одељења Архива Министарства спољних послова су дошла до закључка да је борба за власт у СССР-у „продубљивала тројну кризу” – политичку, економску и међународну. Бугарска прогноза: упркос „високом степену непредвидивости”, криза „води земљу у колапс”¹. Дипломатска анализа предвиђа распад СССР-а тачно годину дана пре његовог уништења 8. децембра 1991. године, чак и када је већини то увече распада изгледало незамисливо.

Кључни фактори совјетског колапса у дипломатској анализи поређани су по важности, при чему су на првом месту политички разлози, затим идеолошки и на крају економски.

Први фактор међу предусловима за распад СССР-а је „руководилачки вакуум” изазван неконтролисаним урушавањем „система командовања и централизованог управљања” у одсуству „благовремене изградње управљачких структура”. Други фактор „експлозије дуго нагомиланих противречности” био је спор процес припреме новог синдикалног уговора. Трећи фактор је „специфична структура вишепартијског плурализма” у Совјетском Савезу и тенденција најутицајнијих партија у републикама да заузму „националистичке позиције”. Четврти фактор предстојећег распада СССР-а

¹ Докладна записка до министра на вњшните работи Любен Гоцев. – АМВиР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 2.

је „прекидање веза између република и између привредних комплекса”. Дипломатски извештај представља три главна сценарија: потписивање Савезног споразума по пројекту Михаила Горбачова; конфедерална заједница независних држава; увођење „посебне председничке моћи у управљању”.²

Бугарске дипломате су такође признале могућност да ће неке совјетске републике усвојити председнички облик владавине, а њихова анализа је заснована на резултатима избора за републичке и локалне органе одржане марта 1990. у 15 совјетских република. Дипломатске информације се односе на Стивена Коена и његов концепт „бескрвног грађанског рата”, описујући локалне изборе који су показали да су од марта 1990. политички процеси у СССР-у већ били у „вишепартијским условима”³.

Катализатор кризе био је формални покушај да се председнику Совјетског Савеза дају додатна овлашћења, која је на вечерњем састанку Врховног савета СССР-а у ноћи са петка на суботу, 21. септембра 1990. године изнео Ј. Голик, председник Комитета за правни поредак и борбу против криминала.

У суботу, 22. септембра 1990. године, Врховни савет РСФСР је муњевитом брзином реаговао на предлог проширења овлашћења председника Совјетског Савеза, а у расправама се оформило мишљење да су увођењем председничке администрације републичка законодавна тела могла бити распуштена, што је од стране Горбачова окарактерисано као „удар на суверенитет република”. На иницијативу Сергеја Шахраја, посланици су развили резолуцију „О заштити Устава и суверенитета Русије”. Недостатак кворума на докнадио је Президијум Врховног совјета РСФСР, у чије име је резолуција приказана на Централној телевизији у вечерњем програму „Врења”, а јавност је позвана да „брани демократију, од диктатуре.”

Јевгениј Примаков, као члан Председничког савета, покушао је да објасни јавности да је проширење овлашћења Горбачова „само механизам за практично деловање” за „крајње неопходне мере спасавања”. Тако је 24. септембра, на следећем вечерњем заседању, Врховни савет СССР изгласао повећање овлашћења председника Савеза у облику закон који је био на снази до 31. марта 1992. године. „Закон о додатним мерама за стабилизацију привреде и

² Докладна записка до министра на вњшните работи Любен ГоцеМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 2, 3.

³ Резултатите от изборите за републикански и местни органи в СССР. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 14. Москва, 1990. Л. 23, 28, 29.

друштвено-политички живот земље²⁴ је одмах потписао Горбачов. Одговор 36 посланика РСФСР био је апел „Отаџбина је у опасности!” са позивом на грађанску непослушност, а Лењинградска телевизија у емисији „Пети точак” обратила се слоганом „Сународници, будите на опрезу!”

Дипломатска анализа дефинише покушаје проширења овлашћења председника СССР-а као „буру у чаши воде”, што је, међутим, довело до „експлозивне ситуације” због „цурења непотпуних и нетачних информација” са састанка СССР-а тог петка, као и Врховног савета СССР-а који је показао „висок степен неповерења” између руског парламента (Оружане снаге РСФСР) и руководства Савеза. Дипломатске информације су сажете са извесним преференцијама савезне власти: „постоје снаге које намерно настоје да дестабилизују и спроводе намерну акцију да парализују извршну власт” [Горбачова] и „забију клин између парламента СССР-а и РСФСР”.⁵

Дипломатска прогноза о распаду Савеза није у супротности са констатацијом да „спољна дестабилизација СССР-а” није у интересу Запада, јер би „могла да постане претња паневропском процесу”. Запад такође бележи значајно интересовање за економску сарадњу са Москвом, што потврђују и подаци о „локацији западних фирми”, упркос присуству „тврдых граница” у СССР-у, па је до децембра 1990. већ било „преко 3.000 заједничких предузећа”.⁶

Извештаји бугарских дипломата из Москве 1990. године, након њиховог састанка са тадашњим министром спољних послова Вадимом Бакатином, идентификовали су још један фактор дестабилизације СССР-а – „све већи правни nihilizam” у совјетском друштву, који повећава друштвене тензије. „Диригована кампања” против правобранитељских органа за спровођење закона СССР-а у медијима води њиховој дискредитацији и порасту криминала, с једне стране, и „неизвесности и психозе страха”, с друге стране.⁷

⁴ Закон о дополнительных мерах по стабилизации экономической и общественно-политической жизни страны. 24 сентября 1990 г. – В: Библиотека нормативно-правовых актов СССР. https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_17269.htm?ysclid=1k1c5jr4w179807924

⁵ Възникването на конфликтна ситуация между Върховните съвети на СССР и РСФСР по повод предоставянето на допълнителни пълномощия на президента Михаил Горбачов. – АМВНР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 14. Москва, 1990. Л. 82–85.

⁶ Докладна записка до министъра на външните работи Любен Гоцев. – АМВНР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 3.

⁷ Среща на Вадим Викторович Бакатин, министър на вътрешните работи и член на Президентския съвет с посланиците и съветниците по политическите въпроси при посолството в Москва. – АМВНР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 13. Москва, 1990. Л. 13, 14, 15.

У дипломатском извештају о бугарско-совјетским односима из децембра 1990. године наводи се „значајан пад [...] у свим областима – политичким, економским, духовним”. Главни закључак „са становишта бугарских националних интереса” је да нови приоритети бугарске спољне политике „не буду праћени удаљавањем од СССР-а”, јер би то имало „озбиљне последице”. Парадокс је такође примећен да када је „антисовјетизам на Западу практично исцрпљен”, у Бугарској долази до „манифестације антисовјетизма и русофобије”, као и то да са интензивирањем односа Запада и Москве, Софија се дистанцира, а то је „политички неоправдано и економски штетно”. Такође је и политички неоправдано, јер је до 1990. године, према Споразуму о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, СССР био „гарант територијалног интегритета и безбедности” Бугарске.⁸

Дипломатске информације позитивно описују деидеологизацију односа са СССР-ом и Варшавским пактом и државама Савета за узајамну економску помоћ, стављајући „пре свега супремацију националних интереса” Бугарске, али препоручују „и у будућности одржавање не само нормалних и широких, већ и савезничких односа са СССР-ом”.⁹

Бугарски дипломатски извештаји садрже и анализу геополитичког фактора „троструке кризе” у СССР-у, самораспада Варшавског пакта и коначног напуштања СССР-а из источне Европе. Одлуку о самоликвидацији Варшавског пакта донео је на ванредном састанку 25. фебруара 1991. године у Будимпешти Политички консултативни комитет држава учесница, чиме је „практички ликвидирана војна организација савеза”. Планирано је да сви документи о војној сарадњи престану да важе 31. марта 1991. године.¹⁰ Совјетски пројекат је предвиђао да се државе учеснице одричу финансијских и материјалних потраживања, а мађарски пројекат је предложио да се ова питања реше билатерално. Бугарска је подржала совјетски предлог.¹¹

⁸ Докладна записка до министра на воншните работи Любен Гоцев. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 4.

⁹ За някои въпроси на българо-съветските отношения на настоящия етап. – АМВнР. Дело 2. Оп. 47-1. А.е. 21. София, 1990. Л. 3, 5.

¹⁰ Извънредното заседание на Политическия консултативен комитет на държавите-участнички във Варшавския договор /25 февруари 1991 г., Будапеща/. – АМВнР. Оп. 48-10. А.е. 28. Л. 9–13. София, 1991.

¹¹ Докладна записка. – АМВнР. Оп. 48-10. А.е. 28. Л. 14–15. София, 1991.

КАТОЛИЧКИ ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ СССР

Бугарске дипломатске анализе скренуле су пажњу и на католички фактор који је допринео геополитичком преображају СССР-а. Дипломатски извештаји из Белоруске ССР извештавали су о испољавању специфичног католичког фактора, активiranог током перестројке кроз инструмент као што је полонизација. Дипломатске анализе су 1990. године извештавале о забринутости митрополита Минског и Гродњенског Филарета. Владика је на састанку са дипломатама „изразио извесно незадовољство” политиком Михаила Горбачова о споразуму са Пољском о слању „на десетине пољских католичких свештеника” на „привремени рад” у Белорусију, који „вешто подстичу великопољски национализам и сеју семе поделе белоруске нације”¹² са главним циљем – полонизацијом.

Ако је језички тренд у медијима белорусизација, онда дипломатски извештаји бележе системску полонизацију у католичким црквама у Белоруској Совјетској Републици, од 176 само три су имале проповеди на белоруском, док су остале биле на пољском¹³.

Страхови Белоруса од пољског утицаја такође су последица памћења историјског искуства. После распада Руске империје и руско-пољског рата (1920–1921), Западну Белорусију је окупирао пољска војска Пилсудског. Према званичној статистици из 1931. године, Пољаци су у западној Белорусији били признати као католици, а остали су називани „тутејшима”¹⁴ [домаћима, староседеоцима, мештанима] да би се избрисало „руско” и заборавило „белоруско”.

Горбачов је имао променљив став према Ватикану, иако је и под Андроповом 1982. совјетска штампа престала да критикује папу, упркос његовом посебном интересовању не само за совјетске католике и унијате, већ и за дисиденте, посебно за Андреја Сахарова и Елену Бонер.¹⁵ Године 1988. Горбачов је позвао папу у Москву на прославу 1000-годишњице Крштења Русије. Папа Јован Павле

¹² Срећа с Митрополит Минский и Гродненский Филарет – патриаршески екзарх на цяла Беларусия. – АМВнР. Дело 4. Оп. 47-1. А.е. 65. Минск. 1990. Л. 32.

¹³ Справка за БССР. – АМВнР. Дело 4. Оп. 47-1. А.е. 62. Минск. 1990. Л. 15.

¹⁴ *Картавнева, Е. Н., Ковалева, Т. В.* Положение Западной Беларуси в составе Польши. – IV Машеровские чтения. Материалы международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. 2010, с. 245–246.

¹⁵ *Виноградова, Ю.Я.* Иоанн Павелл II и СССР: стратегия взаимодействия с коммунистическими режимами. – *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта.* 2007, Вып. 12. Гуманитарные науки, с. 73.

Други је поставио услов – да му се дозволи посета Литванији, што је Горбачов одбио.¹⁶

Сједињене Америчке Државе, истовремено са Ватиканом, такође су показале активно интересовање за верску политику СССР-а. Реганов посебан однос са папом Јованом Павлом II, познат као „свети савез”,¹⁷ утицао је на совјетско-америчке преговоре. Пре прославе Крштења Русије, 10. фебруара 1988. године, амерички амбасадор у Москви Џек Метлок обавестио је совјетску страну да је заинтересован за „проблем са унијатском црквом”, забрањеном после 1946. године. Папа се обратио унијатима 14. фебруара поруком у којој је, у вези са миленијумом Крштења Руси увео термин „Крштење Руси-Украјине”. Током саме прославе у јуну 1988. године кардинал Казароли, који је предводио делегацију Ватикана, поменуо је на пријему код Горбачова да „Ватикан својим каналима може помоћи да побољша климу међусобног поверења између Совјетског Савеза и Сједињених Држава”.¹⁸

Стрпљива и доследна „источна политика” [Остполитика] „словенског папе” унапред је одредила „његов политички утицај у комунистичкој [Источној] Европи”¹⁹ и стекла благодатност Горбачова.

Симболична посета генералног секретара КПСС, заједно са Николајем Јаковљевим и Едуардом Шеварнадзеом, Ватикану 1. децембра 1989. завршава се његовим сусретом са папом лицем у лице непосредно пре Малте. Главна порука папе Јована Павла II Горбачову: „Ми смо сада кренули путем екуменског дијалога, који се активно развија са православним Црквама, а посебно са Руском православном црквом.” Михаил Сергејевич се са своје стране поделио својим „Верујем” у „ново мишљање” и „историјску мировну мисију Европе”, која „мора да одигра своју историјску улогу у обнови света”.²⁰

¹⁶ Jerry F. Hough. Gorbachev's Endgame. – *World Policy Journal*, Fall, 1990. Vol. 7. No 4, p. 649.

¹⁷ Carl Bernstein. Cover story: The Holy Alliance. – *TIME*. Feb. 24, 1992.

<https://www.carlberstein.com/the-holy-alliance-time-magazine-february-24-1992> [14.01.2023]

¹⁸ Филиппов, Б.А. Влияние советско-американских переговоров 1985–1989 гг. на изменение советской вероисповедной политики: исторические и политические контексты визита Горбачева в Ватикан. – *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2022. Вып. 105, с. 144, 137–138.

¹⁹ John M. Kramer. The Vatican's "Ostpolitic". – *The Review of Politics*, Jul., 1980. Vol. 42, N 3, pp. 305–306.

²⁰ Из беседы между Папой Римским и президентом Михаилом Горбачевым, Ватикан, 1 децембра 1989 года. – В: Архив Горбачев-Фонда. К столетию со дня рождения Папы Римского Иоанна-Павла II. 18.05.2020. https://www.gorby.ru/presscenter/news/show_30139/

Амерички „Вашингтон пост” описао је састанак Горбачов-Војтила на следећи начин: „Два Словена која чине више од било кога другог да уведу нови поредак у Европи”.²¹ Ватикан је 15. марта 1990. године успоставио дипломатске односе са СССР-ом, а годину дана након распада Савеза, 1992. године, Горбачов је признао да би „без папе биле немогуће грандиозне промене у Источној Европи”.²²

Михаил Горбачов је несумњиво бранио све верске слободе као елемент „гласности”, али посебан политички интерес совјетске владе за католичанство дуговао је ненаметљивој британској дипломатији. Писац Грејем Грин је 19. септембра 1986. године неколико пута наговестио британски предлог за организовање сусрета са Александром Јаковљевим. Енглески писац је стигао у СССР на позив Удружења књижевника, његова дела су превођена и објављивана у великим тиражима, а радује га велика популарност међу совјетском интелигенцијом, између осталог и због симпатија писца према народима Латинске Америке у њиховој борби са Сједињеним Државама и његова британска антипатија према Регановој политици. Порука Грејема Грина СССР-у из његовог разговора са Јаковљевим: „потреба да се одржи, па чак и прошири дијалог између католика и комуниста”²³ по примеру Латинске Америке.

Ако је један вектор католичког фактора совјетског отварања према Западу била колонизација Белорусије и Украјине, онда је за РСФСР главни католички идеолошки инструмент утицаја био екуменизам, који је започео после Другог ватиканског концила и доношења Декрета о Екуменизму 1964. године, који је означио почетак „православно-католичког дијалога”. На католичкој страни водећа фигура био је кардинал Касароли, а на страни Руске православне цркве митрополит Никодим (Ротов), који је симболично преминуо „буквално на рукама папе”²⁴ у Ватикану септембра 1978. године. Уочи перестројке, под Андроповом, 1982. године у Москви је одржана Светска екуменистичка конференција „Религијске вође за спас светог дара живота од нуклеарне катастрофе” са мировним циљем и екуменистичким „молитвеним састанцима”. Према

²¹ J. Bryan Hehir. Papal Foreign Policy. – *Foreign Policy*, Spring, 1990, N 78, pp. 27.

²² Scott Appleby. Pope John Paul II. – *Foreign Policy*, Summer, 2000, N 119, p. 12.

²³ Запись беседы А.Н. Яковлева с английским писателем Г. Грином. 19 сентября 1986 года. – В: Фонд Александра Н. Яковлева. <https://alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023378>

²⁴ Ливцов, В. Экуменический диалог Русской Православной и Римской Католической Церквей в 1964–1978. – *Власть*, 2008, N 8, с. 66–69.

мишљењу митрополита Филарета, „овај грандиозни форум” и потоње обележавање миленијума Крштења Русије су „епохални догађаји” који су означили почетак перестројке.²⁵

Екуменистички дијалог између Рима и Руске православне цркве 60-их и 80-их година припремио је терен за идеолошку отвореност совјетске елите према Западу. Источна политика Ватикана је награђена под папом Јованом Павлом II, када је Горбачов постао наклоњен ренесанси католичанства на словенској периферији СССР-а.

РУСКО-СОВЈЕТСКО ДВОВЛАШЋЕ

Главни интерес дипломатских анализа 1990–1991. било је посматрање битке Јељцин-Горбачов и постепена еманципација руских структура моћи од совјетских.

Нови тренд од касне јесени 1990. године, о коме се говори у дипломатским извештајима, било је уклањање демократских снага из „реформатора бр. 1”, Горбачова, будући да су се „алтернативне манифестације” у највећим градовима 7. новембра, у облику парола за оставку председника СССР-а. До тог тренутка, критике на његов рачун биле су „углавном због недостатка одлучности”, али Јељцин више није „прикривао своје уверење да су могућности компромиса са Горбачовим исцрпљене”.²⁶ У децембру 1990. Јељцин је предузео још један ефикасан потез за економску еманципацију од савезних власти: РСФСР је усвојила сопствени независни државни буџет.²⁷

Није случајно да је Ричард Пајпс још 1991. године користио термин „сепаратизам Руске Републике” као важан фактор распада и „совјетског отплива”.²⁸ Амерички политиколог Северин Бјалер 1991. године такође усмерава пажњу на руску декларацију о суверенитету из 1990. године, дефинишући је као „револуционарну”. „Сепаратистички покрет” у Русији, а не периферним републикама,

²⁵ Митрополит Филарет (Вахромеев). О детстве, войне, жизни и тревогах Церкви. Из интервью митрополита Филарета разных лет. – *Правмир*. 12 января, 2021. <https://www.pravmir.ru/mitropolit-filaret-vaxromeev-o-detstve-vojne-zhizni-i-trevogax-cerkvi/?ysclid=lbntsnigd0402641450> [13.01.2023]

²⁶ Засилваши се неблагоприятни политически тенденцији в СССР. – АМВНР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 15. Москва, 1990. Л. 44–45.

²⁷ Богданов, С. В. Формирование и развитие института президенткой власти в СССР (1990–1991). – *Вестник МГУ*. Сер. 21. Управление (государство и общество), 2011, N 3, с. 119.

²⁸ Pipes, R. The Soviet Union Adrift. – *Foreign Affairs*, 1990/1991, Vol. 70, No 1, America and the World 1990/91 (1990/1991), p. 77.

„уништава Совјетски Савез”, побеђујући Горбачовљевоу „центристичку стратегију”²⁹

Резултат двојне власти је оно што је описано у дипломатским извештајима као „све опипљивији политички вакуум без јаког центра”. Ауторитет Горбачова је „свакодневно поткопан”, а московски и лењинградски медији водили су кампању против премијера синдикалне владе Николаја Рижкова, чији је рејтинг опадао.

И обрнуто, расла је популарност Јељцина и владе РСФСР-а, али су остала два центра, што је повећало поларизацију друштва. Постоји „талас антисовјетизма и национализма”, „споменици Лењину се руше, гробови совјетских војника се скрнавe, а број случајева клевете и прогона комуниста расте”. Дипломатска прогноза из децембра 1990. године говори о „процесу распада СССР-а”, дезинтеграцији – „предвођеној” са „невиђеном тенденцијом одвајања готово свих совјетских република из Центра”.³⁰

Од почетка 1991. године, дипломатски извештаји анализирају појаву „тактике паралелне дипломатије” у односима „центра-републике” и „власт-опозиција”³¹, политички ефекат двојне власти и пад подршке председнику СССР-а.

Јељцин је 22. фебруара 1991. године јавно бацио рукавицу Горбачову у свом интервјуу за програм „Време”, у којем је совјетској публици рекао: „Коначно сам направио свој избор. Одвајам се од председника. Захтевам његову оставку и пренос власти на Савет Федерације”.³²

Политичка двовлашће доводи и до двовлашћа у КГБ-у, када је септембра 1990. године основан Државни комитет за јавну безбедност РСФСР, трансформисан 31. јануара 1990. године у Државни комитет за одбрану и безбедност РСФСР, на чијем је челу био Сергеј Степашин – из редова војске, а не из „канцеларије”, од новембра 1991. водио је одељење КГБ Лењинградске области, које је исте године преименовано у Агенције федералне безбедности (АФБ).

²⁹ Bialer, S. The Death of Soviet Communism. – *Foreign Affairs*, Winter, 1991, Vol. 70, No. 5, America and the Pacific, 1941–1991 (Winter, 1991), p. 174, 176.

³⁰ За политическата обстановка в СССР. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 14. Москва, 1990. Л. 91, 92, 87.

³¹ Вътрешнополитическото положение и международната дейност на прибалтийските републики на настоящия етап. – АМВнР. Дело 3, Оп. 48-1. А.е. 51. Ленинград, 1991. Л. 17.

³² *Леонов, Н. С.* Лихолетье: последние операции советской разведки. М., 2015, с. 207.

„Руски КГБ”, како га је назвао његов вођа Сергеј Степашин, заправо је спасао руске специјалне службе након покушаја августовског пуча, када су структуре совјетског КГБ-а распршене по преосталим републикама. Према Степашину, још 1989. године већина „московских безбедносних службеника” је стајала иза Јељцина.

Политичко двовлашће се испољило и у области образовања, у којој је, према дипломатским информацијама, дошло је до одвајања руског центра од савезног у мају 1991. године. На састанку ректора високошколских установа РСФСР (28–30. маја 1991. године у Тули), у којој је учествовао и Јељцин као председник Врховног савета, одлучено је да се све „руске високе школе” пребаце под надлежност РСФСР. Пре тога, од 514 универзитета, само 150 је било подређено Државном комитету РСФСР. Јељцин је договорио проширену научну размену са САД, Јапаном и Енглеском са тромесечном специјализацијом за 5.000 младих научника и студената руских универзитета, који обухватају 6 хиљада душа годишње.³³

Политичко двовлашће је одлучено у корист руског центра много пре августовског пуча у низу области – безбедносној контроли, локалној самоуправи, образовању и економским ресурсима РСФСР. После 21. августа 1991. совјетски центар је коначно изгубио власт, а Горбачову је остао његов последњи адут – нуклеарни кофер, од којег се раставио 24. децембра 1991. у замену за политички имунитет и издашна средства из личне фондације.

Неоспорни политички катализатор за крај совјетске државе био је августовски пуч 1991. године, који је имао веома снажан психолошки утицај на совјетско друштво. Државни комитет за ванредне ситуације, иако је бранио резултате референдума 17. марта 1991. године, уместо уједињења коначно је отуђио и дискредитовао совјетски имиџ.

Август ‘91. године је пореметио равнотежу у политичком двовлашћу и руски центар је почео да доминира над савезним/совјетским, иако је формално Јељцин подржавао Горбачова у његовој борби против „неуставног покушаја државног удара”. Ако је за Државни комитет за ванредне ситуације отаџбина совјетска, СССР, онда је за Јељцинове присталице отаџбина руска. У обраћању новинара „Русије” браниоцима Беле куће 20. августа – „другог дана диктатуре”, наводи се: „Ми имамо само једну власт – Оружане

³³ Учествовање у свештенијетом на ректорите на висшите учебни заведения от РСФСР, проведе-но в Тула. – АМВнР. Дело 2. Оп. 48-1. А.е. 39. Л. 27–29. Москва, 1991.

снаге РСФСР. Имамо само једног председника – Бориса Јељцина. Имамо само једну отаџбину – Русију”.³⁴

Бугарске дипломатске анализе идентификују „неуспешан покушај државног удара у СССР-у” у августу 1991. године као фактор за настанак „потпуно нове политичке ситуације” у којој процес отцепљења балтичких република од СССР-а постаје неповратан. Бугарска је променила свој став према балтичким државама управо после августовског пуча, после Јељцина, који је председничким декретом признао независност три балтичке републике од РСФСР. У августу 1991. године, дипломатска анализа предвиђала је да ће балтичке републике пратити Молдавија и Грузија.³⁵

Продубљивање дезинтеграционих процеса бугарске дипломате дефинишу као „двоспратну структуру међународних односа” са повећањем независности република у међународној арени.³⁶

Једну од најтачнијих слика Августовског пуча, који је изнудио крај СССР-а, описује шеф спољне обавештајне службе Л. Шebarшин, сведок догађаја: „*Чујемо корак историје, али не знамо где да се сакријемо, да не бисмо били сломљени.*”³⁷

БУГАРСКА ПОЛИТИЧКА РЕАКЦИЈА НА АВГУСТОВСКИ ПУЧ

На двеста деветом заседању Велике народне скупштине у среду, 21. августа 1991. године – последњег дана већ угашеног пуча, бугарски посланици су се међусобно оптуживали за закаснеле реакције и замерали једни другима ћутање по овом питању.

Румен Данов је предложио да се на дневни ред дода тачка „Декларација о догађајима у Совјетском Савезу”, о чему је одлучено 20. августа на седници Спољнополитичке комисије и Комисије за националну безбедност. Румен Данов је изразио чуђење зашто се „наш парламент прави као да се ништа није десило... као да није било војног удара, није било присилног притварања и свргавања

³⁴ Обращение журналистов газеты “Россия” к защитникам “Белого дома” России. – *Россия*. Газета Президиума Верховного Совета РСФСР. Экстренный выпуск. 20 августа 1991 года. 0 часов 50 минут, второй день диктатуры. <https://lib.memo.ru/book/28931> [18.07.2022]

³⁵ Признаване независимостта на републиките Литва, Латвия и Естония и установяване на дипломатически отношения с тях. – АМВнР. Дело 1, Оп. 48-1. А.е. 5. София. 1991. Л. 32–33.

³⁶ Някои актуални въпроси, свързани с новата обстановка в СССР и отражението ѝ върху отношенията на България със СССР и републиките. – АМВнР. Дело 1, Оп. 48-1. А.е. 11. София. 1991. Л. 13.

³⁷ *Шebarшин, Л. В.* Рука Москвы. Записки начальника внешней разведки. М., 2016, с. 171.

легално изабраног председника и кршења основних људских права”. Филип Ишпеков је такође инсистирао на укључивању Декларације Народне скупштине о догађајима у Совјетском Савезу, појашњавајући да не зна зашто то није учињено 20. августа.

Георгиј Петров је рекао да је „прекрасно” за усвајање декларације, након што смо „сада чули на радију да су завереници ухапшени” и позвао Народну скупштину да честита председнику Руске Федерације. Јавио се и председник Велике народне скупштине Николај Тодоров који је појаснио да је он „први званичник” који је са говорнице „јуче, у 15 часова, рекао да ће снаге отпора преузети власт. И преузели су! Парламентарна демократија је неповратна и у Совјетском Савезу.”

Методије Недјалков је прочитао Декларацију бугарске демократске парламентарне опозиције (БЗНС – јединствена, СДС и ДПС), у којој се изражава „искрена радост због праведног и логичног исхода политичке ситуације у Совјетском Савезу. Комунистички војни пуч није успео” (аплауз у сали).

Бугарске демократе су истакле да су се о свом ставу према пучу изјасниле „још у првим сатима ванредног стања” и да су уверене да ће пуч пропасти. „Узбуна” демократа је повезана са позицијом политичких снага Бугарске, „са контрадикторним и чекајућим ставом”, због чега су „стали раме уз раме са најмрачнијим и реакционарним снагама у КПСС „, као и они који су отворено дочекали „московске пучисте”.

Александар Јорданов је прочитао декларацију посланичке групе СДС у којој је „војни комунистички пуч” из августа 1991. године упоређен са „војном агресијом трупа Варшавског пакта на Чехословачку Социјалистичку Републику” 21. августа 1968. године, и то на њену 23. годишњицу. Демократе су предложиле да се минутом ћутања обележи „сећање на жртве комунистичке војне агресије”.

Андреј Луканов је у име посланичке групе БСП, без посебне декларације, говорио о „срећном завршетку кризе која је уследила пучем у Москви”. Апостроф из публице: „Конечно су одлучили!” Андреј Луканов је став чекања социјалиста објаснио као „прелиминарни”, „прелиминарни став према догађајима... то није могло а да не буде прелиминарно у овој фази”, али чак и првог дана пуча, председник БСП је на телевизији рекао да се партија залаже за „настављање промена Михаила Горбачова”³⁸.

³⁸ Двеста и девето заседание. VII Велико Народно събрание, София, сряда, 21 август 1991 г. Открито в 14.30 ч. – Архив на Народното събрание на Република България. Стенограми от

Бугарски социјалисти су августа 1991. године били на страни председника СССР-а, док су се демократе залагале за председника Русије.

Политичка реакција бугарских демократа на августовске догађаје није била ограничена само на скупштинску салу, већ и на дипломатску активност према совјетским друговима, са циљем да се ефекат пуча искористи за елиминисање политичких противника „демократије”. Председник Координационог савета СДС-а је већ 26. августа 1991. године упутио званично писмо председнику КГБ Вадиму Бакатину, у којем обавештава службе о „нарочито провокативним и агресивним” поступцима руководства БСП у данима непосредно после преврата. Бугарске демократе су обавестили КГБ да „имају информације” о одређеним високим функционерима БСП-а који су „одржавали тајне везе са организаторима пуча”.

Позивајући се на Јељцинове речи да „сви који акције завереника 19. августа 1991. године још нису назвали државним ударом, јесу његови саучесници”, бугарске демократе обавештавају КГБ да је руководство БСП, као и КПСС, „сачувало смртно ћутање током три дана пуча,” из чега произилази да „целокупно његово понашање указује на очекивање инструкција”.

Апел бугарских демократа председнику КГБ-а у име „јачања поверења између наших земаља” је молба за помоћ генерала Бакатина у „оглашавању случајева конспиративне сарадње” између БСП и организатора пуча, који ће бити „високо оцењен”³⁹ у СДС-у.

Апел бугарских демократа последњем руководиоцу КГБ-а је манифестација не само синдрома „великог брата”, већ и идеолошке сродности са руским демократама, којима је припадао Вадим Бакатин, али из Горбачовљевог тима. Бакатин је у својој канцеларији портрет Лењина заменио портретом Горбачова уз образложење: „Ми смо у јавној служби и не можемо служити идеологији. Служимо председнику”.⁴⁰

Бакатиново политичко именоване 23. августа имало је за главни циљ дезинтеграцију КГБ-а, који је престао да постоји 31. децембра 1991. године, према закону „О реорганизацији органа државне безбедности”, који је потписао председник СССР-а. Вадим

пленарни заседания, с. 73, 75, 84, 121, 125, 123–124. <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/3414> [02.10.2022]

³⁹ Писмо от председателя на КС на СДС до председателя на Комитета за Държавна сигурност генерал Вадим Бакатин. – АВМнР. Дело 2. Оп. 48-1. А.е. 26. Л. 84. София, 26 август 1991 г.

⁴⁰ Лицом к лицу. Интервью с В. Бакатиным. – Совершенно секретно, N 9 (28), 1991, с. 2.

Бакатин није крио да је његов задатак да „искорени чекизам”. Као Горбачовљев човек, Бакатин је био за очување СССР-а, који је дефинисао као „облик постојања Русије”, са главним циљем „заустављање распада Савеза”⁴¹. Московске демократе дефинисале су систем у Русији и СССР-у после августа 1991. године као „посттоталитаризам” и „неразвијено демократско друштво”⁴².

Политичка будност бугарских демократа после августа 1991. изражена је у активним акцијама против совјетских дипломата рангираних као симпатизера Државног комитета за ванредне ситуације. Уставни суд СДС у Пловдиву је 27. августа 1991. предложио опозив совјетског конзула у Пловдиву Владимира Сорокина.

Повод је био интервју са конзулом Сорокином за новине „Провинција” другог дана пуча, објављене 21. августа 1991. Новинарка Надја Петрова је ситуацију у Генералном конзулату СССР-а у Пловдиву описала као „други преврат” са заменом портрета Лењина у канцеларији конзула портретом Горбачова. Владимир Сорокин је термин „пуч” сматрао нетачним и одбио је да га употреби; он је пуч дефинисао као „ванредни догађај почињен у корист СССР-а”. Генерални конзул је критиковао и Горбачова и Жељцина због њихових позива на грађанску непослушност.⁴³

Владимир Сорокин је на објаву у „Провинцији” одговорио „огорченим писмом уреднику” у којем је оптужио новине за дезинформације. Новинарка је написала чланак као одговор генералном конзулу, у којем га је оптужила да „де факто оправдава државни удар”⁴⁴.

Бугарске демократе су окривиле ћутање БСП и „закулисну мисију”⁴⁵ амбасадора Виктора Шарапова, који је „према традицији заузео позицију централне личности у нашем политичком животу полусуверене државе”⁴⁶.

Политичка реакција на августовски пуч бугарског председника Жељу Жељева била је брза. Још 20. августа је имао телефонски

⁴¹ Бакатин, В. Избавление от КГБ. М., 1992, с. 146, 212, 66.

⁴² От тоталитаризма к демократији: классы, интересы, политика. – *Московский демократ*. Август 1991, N 4, с. 1. <https://lib.memo.ru/media/book/30602.pdf> [18.07.2022]

⁴³ Надја Петрова. Руският консул отдаде чест на Ленин. – *Провинция*, бр. 18, 21 август 1991 г., с. 3. – АМВнР. Дело 1. Оп. 48-1. А.е. 6. Л. 2.

⁴⁴ Надја Петрова. “Ленин – моят свидетел”. – *Провинция*, бр. 21, 26 август 1991 г., с. 3. – АМВнР. Дело 1. Оп. 48-1. А.е. 6. Л. 1.

⁴⁵ Венцислав Лаков. Посланик Шарапов отрича задкулисната си мисия и бърза да деполитизира посолството. – *Демокрация*, 27 август 1991 г., бр. 203 (469), с. 1.

⁴⁶ Ще кажем ли сбогом на Шарапов. – *Демокрация*, 27 август 1991 г., бр. 203 (469), с. 1, 2.

разговор са Борисом Јељцином у којем му је изразио подршку.⁴⁷ А 23. августа 1991. Јељцин је званично захвалио бугарском председнику „на пажњи према Русији и њеној борби за слободу”.⁴⁸

У октобру 1991. године, када је Бугарска признала РСФСР као независну целину, обе земље су размениле амбасадоре и успоставиле дипломатске односе без узимања у обзир СССР-а. Бугарски председник се током посете Москви није састао са Горбачовим, већ само са Јељцином. Руски председник је бугарско признање РСФСР-а као „сувереног објекта међународног права” назвао „историјским догађајем” и изразио „велико лично поштовање према Желу Желеву јер је био први страни лидер који га је назвао телефоном током драматичних догађаја у августу”, да изрази своју подршку борби за заустављање покушаја обнављања неостаљинистичког тоталитарног режима”.⁴⁹ Бугарска демократска штампа је, цитирајући „Дојче веле”, забележила када је тачно Желу Желев одлучио да се изјасни против августовског пуча: „После састанка са командантом Шесте флоте САД, вицеадмиралом Вилијамом Овенсом, др Желу Желев је описао пуч у Москви пред групом новинара као класично неостаљинистички”.⁵⁰

РУСКИ МАРШ КА БРЕСТСКОМ СПОРАЗУМУ

У бугарским дипломатским информацијама из децембра 1991. године уводи се веома интересантан и прецизан термин о рушењу СССР-а 8. децембра 1991. године – „Брестски споразум”.⁵¹ Брест се налази код Беловешке пуче, где се налази и резиденција белоруског лидера. Широко распрострањени концепт „Беловешке шуме” замагљује симболику „Брестског споразума” и историјску везу са Брест-Литовским споразумом из 1918. године – у оба случаја говоримо о одбацивању државних граница насталих распадом царства – „руско” (1917) и „совјетског” (1991). Брест-Литовски уговор (1918) и Брестски споразум (1991) прекидају политичке односе између Русије, Украјине и Белорусије.

⁴⁷ Телефонен разговор Желев–Елцин. – *Труд*, 21 август 1991, бр. 159 (13 478), с. 1.

⁴⁸ Елцин благодари на Желев. – *Труд*, 23 август 1991 г., бр. 161 (13 480), с. 1.

⁴⁹ *Димитър Горненски*. Желев не се срешна с Горбачов. Бугарска и РСФСР разменят посланици. – *Дума*, 24 октомври 1991 г., бр. 265, с. 1, 3.

⁵⁰ БСП е сјгласувала мълчанието си с Шарапов. – *Демокрација*, 28 август 1991 г., бр. 204 (470), с. 5.

⁵¹ Справка за Украјина. – АМВнР. Дело 3. Оп. 48-1. А.е. 68. Софија, 1991. Л. 9.

Брест-Литовски споразум у руском историјском памћењу носи негативну ауру издаје (руских националних интереса од стране бољшевика), и то је још један разлог зашто је у концептуални апарат демократа током распада СССР-а унет термин Беловешке шуме, а не Брестског споразума.

Термини „Брестски споразум” / „Брестски споразуми”, „Брестски договор” такође се користе у бугарској периодичној штампи од децембра 1991. године – у листу „Дума” и извештајима Димитра Горненског⁵², у листу „24 сата”, где се уводи и концепт „Словенски пакт” о отказивању совјетског уговора од „словенских совјетских република” (руске, украјинске и белоруске), као и термин „словенски савез”.⁵³ Дописник листа „Труд” Војко Танев одмах после 8. децембра 1991. поставио је питање: „Да ли ће се на мапи појавити нови СССР – Савез суверених словенских република?”⁵⁴

Међу руским постсовјетским историчарима, концепт „Брест-литовског мира” о догађају од 8. децембра 1991. године увео је много касније Александар Шубин⁵⁵, али је по инерцији „Беловешка шума” јача и преовладава у концептуалном апарату савремене историографије.

„Брест-Литовски споразум” или „Брест-Литовски мир”, или можда „Брест-Литовски договор”, јер је 8. децембар 1991. означио почетак не трајног мира, већ низа локалних војних сукоба у бившим совјетским републикама.

Од свих фактора који су изазвали совјетску кризу (1990–1991), кључна за распад СССР-а била је руско-совјетска двојна власт. Руске историјске специфичности су властоцентричне, а када се дозволи цепање центара моћи следи неизбежна политичка катаклизма. Битка Јељцин/Горбачов се трансформисала из личне у институционалну, сукобљавајући руски центар са совјетским у свим аспектима:

⁵² Димитър Горненски. Беларус и Украина ратифицираха бресткия договор, Кравчук обвинява Горбачов. – *Дума*, 11 декември 1991 г., бр. 306, с. 1, 3. *Пак той*. Генералите поддржат бресткия договор, Елцин отново разговора с Горбачов. – *Дума*, 12 декември 1991 г., бр. 307, с. 1, 3. *Пак той*. Парламентът на Русия ратифицира бресткия договор. – *Дума*, 13 декември 1991 г., бр. 308, с. 1; Елцин запозна Буш с бресткото споразумение. – *Дума*, 10 декември 1991 г., бр. 305, с. 3.

⁵³ Съветските славянски републики направиха нов съюз помежду си. – *24 часа*, 9 декември 1991, бр. 201, с. 2; Русия зачерква СССР, подкрепя славянския пакт. – *24 часа*, 13 декември 1991 г., бр. 205, с. 1, 5.

⁵⁴ *Војко Танев*. Трите “кита” погребват Съветския съюз. – *Труд*, 9 декември 1991 г., бр. 237 (13 556), с. 5.

⁵⁵ *Шубин, А.* Как оборвалась судьба Советского Союза. 20.12.2021. <https://expert.ru/expert/2022/01/kak-oborvalas-sudba-sovetskogo-soyuza/> (20.08.2022)

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ – ПИТАЊА САРАДЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА

у регионалној политици, образовању, локалној управи, војсци, безбедносним службама, парламенту/Врховном савету, спољној политици, републиканском сепаратизму. Руски фактор, или „руски сепаратизам” је кључни фактор у деконструкцији совјетског система, услед чега РСФСР убија СССР.

Дарина Григорова

проф. д-р Исторического факультета

Софийского университета «Св. Климент Охридски»

БОЛГАРСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРОГНОЗЫ И СЦЕНАРИИ О СУДЬБЕ СССР (1990–1991)

По неопубликованным документам Архива МИД Болгарии

Резюме: *В статье анализируются болгарские дипломатические донесения, «информации» и аналитические работы по советскому кризису (1990-1991 гг.), основным источником которых являются неопубликованные документы из архива МИД Болгарии. Дополнительным источником является болгарская периодическая печать, а также опубликованный архив стенограмм Великого народного собрания 1991 г. В статье систематизированы основные факторы трансформации СССР, анализируемые болгарскими дипломатами: политические (русско-советское двоевластие, борьба Ельцина и Горбачева, РСФСР против СССР), идеологические (в том числе католический фактор). Особое внимание уделено понятийному аппарату болгарских дипломатов, придумавших термин «Брестское соглашение» для обозначения событий в белорусской резиденции в Беловежской горе 8 декабря 1991 года, поставивших точку в истории СССР.*

Ключевые слова: *дипломатические прогнозы, русско-советское двоевластие, Ельцин-Горбачев, РСФСР, СССР, Брестское соглашение от 8 декабря 1991 года, Брестский договор, экуменизм.*

Prof. Dr. **Darina Grigorova**
Faculty of History
Sofia University „St. Kliment Ohridski”

BULGARIAN DIPLOMATIC PROGNOSIS AND SCENARIOS ON THE DESTINY OF THE USSR IN 1990–1991.

On unpublished documents of the Archive of the
Bulgarian Ministry of Foreign Affairs

Abstract: *The article analyses Bulgarian diplomatic reports, „information” and analytical papers on the Soviet crisis (1990-1991), the main source being unpublished documents from the Bulgarian Foreign Ministry Archive. An additional source is the Bulgarian periodical press, as well as the published archive of the transcripts of the 1991 Grand National Assembly. The article systematizes the main factors of the transformation of the USSR analysed by Bulgarian diplomats: political (the Russian-Soviet dual power, the Yeltsin-Gorbachev battle, the RSFSR vs. the USSR), and ideological (including the Catholic factor). Special attention is paid to the conceptual apparatus of the Bulgarian diplomats who coined the term „Brest Agreement” for the events in the Belarusian residence in Belovezhskaya Pushcha on December 8, 1991, which put the finishing touches on the USSR.*

Key words: *diplomatic prognosis, Russian-Soviet dual power, Yeltsin-Gorbachev, RSFSR, USSR, Brest Agreement of 8 December 1991, Brest Treaty, Ecumenism.*

Дајана Лазаревић

докторанд

Институт за политичке студије

Београд, Србија

ОД БРАТА ДО РАТА И НАЗАД КРОЗ ПОЛИТИЧКЕ ВОДЕ

Библиографија српско-бугарских веза

Иако српски и бугарски народ повезују многе крупне и позитивне тачке о којима вреди говорити, чини се да је период последње четвртине 19. века и Првог светског рата био пресудан за формирање начелно негативног међусобног става. Данас се о српско-бугарским односима готово не може говорити ван призме Српско-бугарског рата (1885) и бугарском придруживању Централним силама у периоду Првог светског рата (1914-1918).

Судећи по научној библиографији (мада би, примера ради, и књижевна рекла исто), научници и истраживачи су се највише базирали на периоде сукоба и идеолошких разилажења између Срба и Бугара, док је пријатељство и братство „пало у други план”.

Некако се заборавља идеја кнеза Михаила Обреновића (1823-1868), о стварању нове савезне државе Балканије која би обухватила државе бивше социјалистичке Југославије, Бугарску и албанске територије. До тога, као што знамо, никада није дошло, због мешања великих сила и, коначно, убиства кнеза Михаила. На сличну идеју је дошао и високи политички функционер Краљевине Србије – Милован Миловановић (1863-1912), творац гесла „Балкан Балканцима”, који се залагао за стварање јаког балканског блока Бугарска – Србија – Хрватска, који би, пре свега, блокирао немачки и аустроугарски „продор на исток”. Захваљујући његовој Угодби (1912) направљена је основа Балканског савеза у Првом светском рату (Србија – Црна Гора – Бугарска – Грчка), иако је услед бурних политичких дешавања ратног периода напуштен.

Иста мисао се јавља и у социјалистичкој идеологији Светозара Марковића (1846-1875) и Димитрија Туцовића (1881-1914), који су говорили о стварању Балканске федерације (земље бивше СФРЈ – Албанија – Бугарска), пре свега ради остваривања циљева социјалистичке револуције. Њихови следбеници у ове планове додају Румунију и Грчку.

Најгласнији Бугарин који се залагао за идеју Балканске федерације био је Александар Стоименов Стамболијски (1879-1923), високи политички функционер и руководилац Бугарског земљорадничког народног савеза, председник владе (1919-1923).

Стамболијски се борио против учествовања Бугарске у Првом светском рату (тим више на страни Централних сила против Србије), те је 1915. године протеран из парламента и осуђен на доживотну робију. Крај рата доноси његово ослобођење, наставак политичког ангажовања, али и потписивање Нејског споразума (1919) и предавање дела Македоније Краљевини СХС, због чега је сматран издајником.

У савременим српским масовним медијима Стамболијски се назива диктатором и његова личност је негативно окарактерисана, а помиње се највише у контексту застрашујуће смрти (погибије) која га је снашла 1923. године. Савремена српска наука је, чини се, заборавила Стамболијског, али о њему много више истражују руски научници.

Конференција Института за политичке студије „Српско-бугарски односи – перспективе и сарадња” (19-20. фебруара 2024.) по идеји др Зорана Милошевића, научног саветника, доноси нови и освежавајући поглед на српско-бугарске везе. У наслову је нагласак на перспективама, дакле – сарадњи, тражењу здравих и пријатељских односа Срба и Бугара – упркос ратним сукобима који су се дефакто догодили и обележили нашу новију историју. Ако желимо да Балкан учинимо снажнијим и отпорнијим на (погубне) спољне утицаје, да ојачамо пријатељство између српског и бугарског народа (оба деле веру православну, сродне словенске језике и историјски се преплићу) – онда морамо да се потрудимо да укажемо и на позитивне стране њихових односа. То доприноси помирењу народа, критичком сагледавању и прихватању прошлости, као и отварању могућности за будућу сарадњу и заједнички напредак.

Како на конференцији учествује велики број истакнутих научника Србије, Бугарске, Русије, али и других држава – очекивано

је проналажење конструктивних идеја ради светлије будућности српског и бугарског народа, у знаку толеранције, прихватања и плодотворне сарадње. Не сумњамо да ће грешке политике исправити – наука.

У наставку овог рада налази се библиографија научних радова на тему српско-бугарских веза из којих потичу горенаведене чињенице и на којима се заснивају досадашњи погледи на помену-те везе. Подељена је у три дела: монографске публикације, чланци и дисертације и у потпуности осликава став српске науке према српско-бугарским везама. Занимљиво је да најстарија публикација на ову тему датира из 1864. године и у питању је превод анализе Адолфа Аврила (1882-1904), француског конзула у Букурешту, док је прати књига Василија – Васа Пелагића (1833-1899), која посебан акценат ставља на политичке последице Српско-бугарског рата.

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

1. ЂОРЂЕВИЋ, Владан
Историја Српско-бугарског рата 1885. Књ 2, Од Сливнице до Пирота / Владан Ђорђевић ; [главни уредник Павле Деспотовић]. – Ниш : Талија издаваштво, 2022. – ISBN 978-86-6140-053-7 (картон); 978-86-6140-051-3 (низ)
2. ЂОРЂЕВИЋ, Владан
Историја Српско-бугарског рата 1885. Књ 1, Од Пирота до Сливнице / Владан Ђорђевић ; [главни уредник Павле Деспотовић]. – Ниш : Талија издаваштво, 2022. – ISBN 978-86-6140-052-0 (картон); 978-86-6140-051-3 (низ)
3. БАРБИ, Анри
Брегалиница : српско-бугарски рат 1913. / Анри Барби ; [превод рађен према издању С. Б. Цвијановића 1914]. – Ниш : Талија издаваштво, 2022. – ISBN 978-86-6140-011-7 (брош.)
4. STARA Srbija i Arbanasi : srpsko-bugarski odnosi i arbanaško pitanje : Austrija i Stara Srbija – arbanaški zborovi i njihovo značenje / [urednica Nailje Malja Imami]. – Beograd : Dielli, 2019. – ISBN 978-86-81638-04-0 (broš.)

5. ЈУЖНИ српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект: тематски зборник од водећег националног значаја / уредници Дејан Антић, Иван Бецић. – Врање: Народни музеј ; Лесковац : Народни музеј, 2018. – ISBN 978-86-80653-11-2.
6. БУГАРСКА окупација југа Србије у Првом светском рату 1915-1918 : зборник радова / уредници Верољуб Трајковић, Дејан Антић, Иван Бецић. – Лесковац : Народни музеј, 2016. – ISBN 978-86-81865-27-9
7. МАРКОВИЋ, Глиша
Дневник српско-бугарских добровољаца на Тимоку 1876. год. / Глиша Марковић. – Зајечар : Народни музеј „Зајечар” : Историјски архив „Тимочка Крајина”, 2016. – 39 стр. ; 24 cm
8. СРБСКО-бугарски спор : бугарско виђење / [приредио Померански]. – Београд : Центар за историјски ревизионизам „Др Лазо М. Костић”, 2013. – 86 стр.
9. СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Српско-бугарски односи у западној Бугарској : 1804-1918 / Владимир Стојанчевић. – Београд : Институт за политичке студије, 2005. – ISBN 86-7419-089-8 (брош.)
10. КУНЦ, Херман
Српско Бугарски рат 1885. год. : са једном скицом / Мајор Кунц ; са немачког превео Жив. Г. Павловић. – Београд : „Бранко Радичевић”, 1906. – 153 стр.
11. БАРБИ, Анри
Bregalnica : srpsko-bugarski rat 1913. / Anri Barbi ; sa francuskog preveo Milisav A. Ivanišević. – Pariz : Bernard Grasset, 2001. – 282 str. : ilustr. ; 30 cm
12. ЕКМЕЧИЋ, Милорад
Револуција 1848. и Балкан / Милорад Екмечић. – Нови Сад : Матица српска, 2000. – ISBN 86-363-558-6

13. РЕВОЛУЦИОНАРНЕ и реформистичке тенденције у српском и бугарском радничком покрету до 1923. године / [одговорни уредник Десанка Пешић]. – Београд : Институт за историју радничког покрета Србије, 1990. – ISBN 86-7005-006-4
14. ОПАЧИЋ, Петар
Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876-1878. и у Српско-бугарском рату 1885. / написали Петар Опачић, Саво Скоко, Славко Вукчевић, Славица Ратковић-Костић. – Нови Сад : Православна реч ; Београд : Војноиздавачки завод, 1998. – ISBN 86-335-0038-8
15. НИКОЛИЋ, Илија
Белешке Љубомира Миљковића из српско-бугарског рата 1885. године : (25. IX 1885-4. И 1886) / Илија Николић. – Београд : [б. и., 1986]. – Стр. 99-115 ; 24 цм
16. СКОКО, Саво
Војвода Степа Степановић у ратовима Србије : 1876-1918. Књ. 2 / Саво Скоко, Петар Опачић. – Београд : БИГЗ, 1984. – 308 стр. : илустр. ; 24 цм
17. СКОКО, Саво
Војвода Степа Степановић у ратовима Србије : 1876-1918. Књ. 1 / Саво Скоко, Петар Опачић. – Београд : БИГЗ, 1984. – 270 стр. : илустр. ; 24 цм
18. ВУЧКОВИЋ, Војислав Ј.
Дипломатска историја српско-бугарског рата : (1885-1886) / Војислав Ј. Вучковић. – Београд : Српска академија наука, 1956. – 118 стр. ; 25 см
19. ВАНЛИЋ, Јован Т.
Српско-бугарски рат 1885 : рад VII пука / ратне белешке пешадиског пуковника Јована Т. Ванлића ; за штампу средио Милорад Ј. Ванлић. – Београд : И. Гундулић, 1940. – 118 стр. ; 24 см
20. ЈУГОСЛОВЕНСКО-бугарски преглед / редакција и издание на Българо-югославянското д-во въ София и на Югославно-българската лига въ Българдъ. – София : Българо-юго-

- славянското д-во ; Бџлградъ : Югославно-бџлгарската лига, 1934-1935. – 29 см
21. ЛАЗАРЕВИЋ, Милутин Д.
Наши ратови за ослобођење и уједињење. Књ. 4, Српско-бугарски рат 1913 године : са 4 карте у прилогу и 15 скица у тексту / Милутин Д. Лазаревић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1934. – 247 стр.
22. ПУРКОВИЋ, Миодраг Ал.
Бугарско-српско зближење кроз векове / Миодраг Ал. Пурковић. – Београд : Штампарија „Јовановић”, 1932. – 31 стр. ; 18 см
23. ПАВЛОВИЋ, Ив. С.
Из српско-бугарског рата 1913. године : од завршетка битке на Брегалници до примирја на Грленским висовима / Ив. С. Павловић. – Београд : Штампарија „Скерлић”, 1929. – 67 стр. ; 23 см
24. ДИНИЋ, Михаило Ј.
Српско-бугарски спор из 1912.-1913. год. за Вардарску област : (војно-политичка студија) / [Михаило Ј. Динић]. – Београд : [б. и.], 1928. – 64 стр.
25. ИЗ Српско-Бугарског рата : 1885. године / саопштио Дивизи-ски ђенерал С.. – Београд : Војни весник, 1927. – 40 стр.
26. СРПСКО-бугарски рат 1913. год. / с француског Жив. Ј. Ранковић. – Сарајево : [б. и.], 1926. – 29 стр. ; 20 см
27. ПАВЛОВИЋ, Ив. С.
Од Скопља ка Битољу у рату с Турцима 1912. године / Ив. С. Павловић. – Београд : Штампарија Саве Раденковића и брата, 1925. – 66 стр. ; 23 см
28. БАРБИ, А.
Брегалница : српско-бугарски рат 1913 / Анри Барби ; с француског са пишчевим одобрењем. – Београд : Издавачка књижара С. Б. Цвијановића, 1914. – IV, 195 стр. ; 23 см

29. НОВАКОВИЋ, Милета Ст.
Српско-бугарски уговор са гледишта међународног права : два чланка / од Милете Ст. Новаковића и Лазара Марковића. – Београд : Дело, 1913. – 23 стр. ; 24 цм
30. ТАБУРНО, Ј.
Ревизија српско-бугарског уговора / написао Ј. Табурно ; превод са руског. – Београд : С. Б. Цвијановић, 1913. – 48 стр. ; 20 см
31. СРПСКО-бугарски комитет за економско зближавање Србије и Бугарске. – Београд : Штампариија Саве Раденковића и брата, 1912. – 32 стр. ; 16 см
32. МАКСИМОВИЋ, Милан А.
После тридесет и три године и успомене из Српско-бугарског рата / од Милана А. Максимовића. – Београд : Штампариија Савића и Комп., 1911.
33. ЂОРЂЕВИЋ, Ђорђе М.
Из српско-бугарског рата : улога IV. актив. пеш. пука / од Ђорђа М. Ђорђевића. – У Београду : Штампариија „Србија”, 1911. – VIII, 165 стр. ; 24 см
34. ЈОВАНОВИЋ, Слободан
Политичке и правне расправе. Св. 2 / Слободан Јовановић. – Београд : Књијар издавач Г. Кон, 1910. – [4], 350 стр. ; 19 см
35. ЂОРЂЕВИЋ, Владан
Историја српско-бугарског рата 1885. Књ. 2, Од Сливнице до Пирота / Владан Ђорђевић. – Београд : Задужбина И. М. Коларца, 1908. – Стр. 594-1410, XXIII стр. ; 24 см
36. ЂОРЂЕВИЋ, Владан
Историја Српско-бугарског рата 1885. Књ. 1, Од Пирота до Сливнице / Владан Ђорђевић. – Београд : Задужбина И. М. Коларца, 1908. – XI, 589 стр.
37. ЂУРИЋ, Д.
Српско-бугарска војна 1885-6. год. : са војно-економског гледишта / написао Д. Ђурић. – Београд : Штампариија задруге штампарских радника, 188?. – 241, IV str. ; 21 см

38. НОВАКОВИЋ, Стојан
Бугарско-српски рат и оновремене кризе : 1885-1886 : мемоарски листићи Стојана Новаковића. – Београд : Државна штампарија Краљевине Србије, 1907. – 59 стр. ; 25 cm
39. МАРКОВИЋ, Глиша
Дневник српско-бугарских добровољаца на Тимоку 1876. год. / Глиша Марковић. – Београд, 1906. – 39 стр. ; 24 cm
40. МИЛОВАНОВИЋ, М. Ђ.
Пловдивски преврат и српско-бугарски рат / од М. Ђ. Миловановића. – Београд : [б. и.], 1902. – 19 стр. ; 24 cm
41. ЈОВАНОВИЋ, Слободан
Српско-бугарски рат : расправа из дипломатске историје / Слободан Јовановић. – У Београду : Издање Краљевско српске дворске књижаре Мите Стајића, 1901. – VII, 168 стр. ; 19 cm
42. ГРУЈИЋ, Сава
Како је постала Бугарска Егзархија : посвећено Српско-бугарском споразуму / [Сава Грујић]. – Београд : Парна радикална штампарија, 1897. – [3], 80 стр. ; 21 cm
43. ЂОКИЋ, Јован
Успомене из српско-бугарског рата / Јован Ђокић. – Београд : Штампарија Светозара Николића, 1892. – 81 стр. ; 19 cm
44. ГРУЈИЋ, Сава
Бугарски добровољци у српско-турском рату 1876. године / белешке и успомене Саве Грујића. – Београд : Краљевско-српска државна штампарија, 1892. – 70 стр. ; 23 cm
45. И. К. (?)
Војно-историјске белешке о српско-бугарскоме рату : 1885 / написао К. И. ; превео на српски и својим приметбама пропратио Ст. Грујић. – Београд : Штампарија Народно-радикалне странке, 1891. – 214 стр., [14] геогр. карти ; 24 cm

46. КОЉЕВИЋ, Васо Ћ.

Бугарско-татарска разбојништва, пустошења, силовања : у нашем рату 1885 / побележио Васо Ћ. Кољевић ; за штампу средио Милорад Ј. Ванлић. – Ниш : Штампарија Косте Чендеша, 1886. – 63 стр. ; 20 cm

47. ЂОРЂЕВИЋ, Владан

Историја српског војног санитета. Књ. 4, Историја пољске војно-санитетске службе у српској војсци за време српско-бугарског рата 1885-1886 / написао Владан Ђорђевић. – Београд : Српско лекарско друштво, 1886. – XI, 564 стр. ; 26 cm

48. ГОСПОДИНУ министру војном извештај о радњи Економског одељења Војног Министарства у рату српско-бугарском 1885 и 1886. год. – Београд : [б. и.], 1886. – 41 стр.

49. ПЕТРАНОВИЋ, Сава

Српско блгарско спорно питање / Стева Петрановић. – У Београду : Трговачка штампарија, 1885. – 59 стр. ; 21 cm

50. ПЕЛАГИЋ, Васа

Историја босанско-ерцеговачке буне у свези са српско-влашко-бугарско и руско-турским ратом, у години 1875, 1876, 1877, 1878 : (штудија за народ и државнике) : (са сликом пишчевом) / написао Васа Пелагић. – Београд : Штампарија задруге штампарских радника, 1882. – XXVI, 221 стр. ; 21 cm.

51. Д'Аврил, Адолф

Историјска разматрања о Бугарској : Превод с Француског / од Адолфа д'Аврила. – У Земуну : Штампарија I.K. Сопрона, 1864. – 32 стр. ; 20 cm

ЧЛАНЦИ И ДРУГИ САСТАВНИ ДЕЛОВИ ПУБЛИКАЦИЈЕ

52. РАДОЕВА, Снежана А.
Посета краља Петра I Карађорђевића Софији 1904. године у контексту бугарско-српских односа / Снежана А. Радоева ; [са бугарског језика превео Далибор Денда] // Војно-историјски гласник. – ISSN 0042-8442 (Год. 72, бр. 1, 2022, стр. 90-106)
53. ШАПОЊИЋ, Бранко
Српско-бугарски односи непосредно пред избијање Другог балканског рата / Бранко Шапоњић // Зборник радова = Collected papers. – ISSN 0354-6543 (2022, стр. 171-180)
54. СТАНОЈЕВИЋ, Саша
Преговори Миловановића и Гешова у стварању Балканског савеза 1912. године / Саша Станојевић // Зборник радова Филозофског факултета у Приштини. – ISSN 0354-3293 (вол. 50, бр. 1, 2020, стр. 93-105)
55. РИСТИЋ, Иван
Смрт, страдање и сећање : Прилог проучавању политичке употребе смрти, страдања и колективног памћења на примеру српско-бугарских односа после Првог светског рата / Иван Ристић // Tokovi istorije : časopis Instituta za noviju istoriju Srbije = Currents of history : journal of the Institute for recent history of Serbia. – ISSN 0354-6497 (Бр. 2, 2017, стр. 37-57)
56. ЛЕОВАЦ, Данко
Бугарска историографија о Великој источној кризи и Српско-турским ратовима / Данко Леовац // Зборник радова са међународног научног скупа Алексинац и околина у прошлости, 500 година од првог писаног помена 1516-2016., одржаног 3. септембра 2016. године у Алексинцу (Стр. 363-372)
57. АНТИЋ, Дејан Д.
Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века / Дејан Д. Антић // Годишњак Педагошког факултета у Врању. – ISSN 2466-3905 (Књ. 7, 2016, стр. 55-67)

58. АЛЕКСИЋ, Владимир
Црква св. Николе у Станичењу и српско-бугарско разграничење у Понишављу у XIII-XIV веку / Владимир Алексић, Игор Стаменовић // Београдски историјски гласник = Belgrade Historical Review. – ISSN 2217-4338 (Бр. 6, 2015, стр. 99-117)
59. ТРАЈКОВИЋ, Милан Ж.
Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата / Милан Ж. Трајковић // Лесковачки зборник. – ISSN 0459-1070 (Бр. 55, 2015, стр. 37-50)
60. КОМАТИНА, Предраг
О српско-бугарској граници у IX и X веку / Предраг Коматина // Зборник радова Византолошког института = Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines. – ISSN 0584-9888 (Бр. 52, 2015, стр. [31]-42)
61. ШЕШУМ, Урош
Друштво против Срба 1897-1902. : методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897-1902. / Урош Шешум // Српске студије = Serbian Studies. – ISSN 2217-5687 (Год. 4, бр. 4, 2013, стр. 73-103)
62. АТЛАГИЋ, Марко П.
Србија у записима Кира Петрова / Марко П. Атлагић, Далибор М. Елезовић // Зборник радова Филозофског факултета у Приштини. – ISSN 0354-3293 (бр. 43-2, 2013, стр. 101-109)
63. ЈАГОДИЋ, Милош
Белешка Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу 10. марта 1912. / Милош Јагодић // Српске студије = Serbian Studies. – ISSN 2217-5687 (Год. 4, бр. 4, 2013, стр. 337-342)
64. НАДОВЕЗА, Бранко
Историјска мисао Милована Миловановића / Бранко Надовеза // Баштина. – ISSN 0353-9008 (бр. 31, 2011, стр. 149-173)

65. РАДОЈЕВИЋ, Мира
О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата : прилог проучавању / Мира Радојевић // „Први светски рат и Балкан – 90 година касније” : тематски зборник радова (2011, стр. 19-32)
66. ЛОНЧАРИЋ, Јован
Српско-бугарско економско зближење / Јован Лончарић // Зборник Матице српске за друштвене науке. – ISSN 0352-5732 (133, 2010, стр. 161-166)
67. МАРКОВИЋ, Оливера
Поглед кроз филм на бугарско-српске односе: анализа бугарског играног филма Крадљивац бресака / Оливера Марковић // Годишњак за друштвену историју = Annual of Social History. – ISSN 0354-5318 (Год. 16, св. 2, 2010, стр. 49-72)
68. МИШИЋ, Сениша
Српско-бугарски односи на крају 13. века / Сениша Мишић // Зборник радова Византолошког института = Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines. – ISSN 0584-9888 (Књ. 44, 2009, стр. 333-340)
69. ЛИЛИЋ, Борислава
Краљ Милан и Српско-бугарски рат 1885. у „Успоменама Тодора Поповића” / Борислава Лилић // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – ISSN 0350-6673 (Књ. 75, 2009, стр. 147-159)
70. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, Смиља
Реликвије, чудотворења и furta sacra : прилог истраживању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII века / Смиља Марјановић-Душанић // Зборник радова Византолошког института = Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines. – ISSN 0584-9888 (Књ. 44, 2009, стр. 281-298)
71. САМАРЦИЋ, Момир
Србија и Бугарско питање 1878-1885. / Момир Самарцић // Зборник Матице српске за историју = Proceedings of Matica Srpska for History. – ISSN 0352-5716 (77/78, 2008, стр. 201-214)

72. ИЛИЋ-СТОЈАДИНОВИЋ, Ивана
Зборници српско-бугарске сарадње / Ивана Илић-Стојадиновић // Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области = Ethno-cultural annals for the study of the culture of eastern Serbia and the neighbouring regions. – ISSN 0354-7485 (Књ. 12, 2008, стр. 151-155)
73. САМАРЦИЋ, Момир
Митровачка Фрушка Гора о српско-бугарским односима и рату 1885. године / Момир Самарцић // Споменица Историјског архива „Срем”. – ISSN 1451-3676 (Бр. 3, 2004, стр. 217-226)
74. САМАРЦИЋ, Момир
Рад међународне комисије за разграничење Србије и обележавања српско-бугарске границе 1878-1879. године / Момир Самарцић // Пешчаник : часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке = Sandglass : magazine for historiography, archivistics and humanistic sciences. – ISSN 1451-6373 (Год. 2, бр. 2, 2004, стр. 187-203)
75. ЛИЛИЋ, Борислава
Сава Филаретов и Вук Караџић : прилог бољем познавању српско-бугарских културних и књижевних веза у прошлости / Борислава Лилић // Братство : часопис Друштва „Свети Сава”. – ISSN 1451-2386 (Бр. 8, 2004, стр. 143-152)
76. САМАРЦИЋ, Момир
Извештај српског комесара у „Међународној комисији за разграничење Србије” о обележавању српско-бугарске границе 1879. године / Момир Самарцић // Споменица Историјског архива „Срем”. – ISSN 1451-3676 (бр. 2, 2003, стр. 115-145)
77. СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Српско-бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века : према извештајима аустроугарског генералног конзула у Скопљу / Владимир Стојанчевић // Вардарски зборник = Recueil de Vardar. – ISSN 1450-8486 (Бр. 2, 2003, стр. 31-68)

78. АНДРЕЈЕВИЋ, Севделин
‘Локално бугарско становништво’ у Моравској области = Суивант ла траце д’ун ордре спѣциал пендант л’оцкупатион Србе де 1915 а 1918 / Севделин Андрејевић // Лесковачки зборник. – ISSN 0459-1070 (Бр. 42, 2002, стр. 83-96)
79. РАТКОВИЋ-КОСТИЋ, Славица
Neka iskustva i pouke iz Srpsko-bugarskog rata 1885. godine / Slavica Ratković-Kostić // Војно-историјски гласник. – ISSN 0042-8442 (God. 49, Br. 1/3, 1999, str. 44-61)
80. БОГОМИЛОВА, Нонка
Национализација хришћанства и „бугарско питање” / Нонка Богомилова ; прев. са буг. Велимир Костов и Мила Васов // Градина : часопис за књижевност, уметност и друштвена питања. – ISSN 0436-2616 (Год. 32, бр. 12, 1997, стр. 16-31)
81. ПЕТРОВИЋ, Драгољуб С.
Историја српско-бугарског чвора / Драгољуб С. Петровић // Настава историје : часопис Савеза историчара Југославије. – ISSN 0354-6454 (Год. 3, бр. 5, 1997, стр. 199-220)
82. АЛЕКСИЋ-ПЕЈКОВИЋ, Љиљана
Италија и српско-бугарска криза 1885-1886. године / Љиљана Алексић-Пејковић // Историски часопис : орган Историског института САН. – ISSN 0350-0802 (42/43, 1995/96, стр. 125-145)
83. ХРАБАК, Богумил
Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919-1920. / Богумил Храбак // Лесковачки зборник. – ISSN 0459-1070 (Књ. 34, 1994, стр. 89-99)
84. ИЛИЋ, Горан
Српско-Бугарски рат 1885. године : из наше политичке историје / Горан Илић // Српски Југ : магазин за науку и уметност Југа Србије. – ISSN 0354-4826 (Год. 1, бр. 1, 1994, стр. 42-48)

85. ПЕТРОВИЋ, Весна
Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića u zaključivanju Srpsko-Bugarskog ugovora o savezu 1912. godine / Vesna Petrović // Међународни проблеми. – ISSN 0025-8555 (God. 40, br. 3, 1988, str. 429-439)
86. ЛУКОВИЋ, Петко
Slovinci i srpsko-bugarski rat, 1985. godine / Petko Luković // P.o.: Zgodovinski časopis (br. 39, 1985, str. 111-380)
87. ЦАМБАЗОВСКИ, Климент
Идеје и пројекти у Србији о српско-бугарској федерацији у току 1892. године / Климент Цамбазовски // Годишњак Балканолошког института BALCANICA (Београд, 3, 1972. – Стр. 349-367)
88. ИБРОВАЦ, Миодраг
Српско-бугарско зближење у прошлости / Миодраг Ибровац. – [Нови Сад : Матица српска], 1934. – П. о.: Годишњак Матице српске. (сепарат) – 8 стр.

ДИСЕРТАЦИЈЕ

1. РАДОСАВЉЕВИЋ, Јелена Н.
Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870-1878. – докторска дисертација / Јелена Н. Радосављевић. – Београд : Филозофски факултет, 2019.
2. РИСТИЋ, Иван Т.
Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919-1929) – докторска дисертација / Иван Т. Ристић. – Београд : Филозофски факултет, 2017.
3. УЗЕЛАЦ, Александар Б.
Србија, Бугарска и Татари у другој половини VIII века – докторска дисертација / Александар Б. Узелац. – Београд : Филозофски факултет, 2012.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.11:497.2)(082)

323:316.4(497.11:497.2)(082)

**МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА СРПСКО-БУГАРСКИ
ОДНОСИ - ПИТАЊА САРАДЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА
(2024 ; БЕОГРАД)**

Српско-бугарски односи : питања сарадње и перспектива :
зборник научних радова са међународне конференције
одржане 19-20. фебруара 2024. године / приредио Зоран
Милошевић. - Београд : Институт за политичке студије, 2024
(Београд : Донат Граф). - 365 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 100. - Стр. 5-6: Предговор / Уредник. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки
рад. - Резимеи на буг. и енгл. језику.

ISBN 978-86-7419-387-7

- а) Међународни односи -- Србија -- Зборници
- б) Међународни односи -- Бугарска -- Зборници
- в) Србија -- Бугарска -- Зборници

COBISS.SR-ID 137275657

**СРПСКО-Б СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ
– ПИТАЊА САРАДЊЕ И ПЕРСПЕКТИВА**

**Јово Бајић
Никола Аврејски
Сања Шуљагић
Владимир Кршљанин
Зоран Милошевић
Кирил Шевченко
Лав Криштапович
Миломир Степић
Александар А. Загорнов
Емил Миланов
Иван Андрејевич Ивањиков
Николај Подчасов
Брацо Ковачевић
Нада М. Радушки
Антониј Васиљевич Миронович
Иван Чарота
Радослав Илиев
Дарина Григорова
Дајана Лазаревић**

**НАУЧНИ
СКУП**

